T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN İÇ POLİTİKASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ (1906–2006)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMAN EROL

ANA BİLİM DALI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER
PROGRAMI : SİYASİ TARİH

KOCAELİ, 2007

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN İÇ POLİTİKASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ (1906–2006)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMAN EROL

ANA BİLİM DALI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER
PROGRAMI : SİYASİ TARİH

DANIŞMAN : YRD.DOÇ.DR. BEKİR GÜNAY

KOCAELİ, 2007

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN İÇ POLİTİKASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ (1906–2006)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: OSMAN EROL
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Kurulu Tarihi ve No:31.01.2007-2007/03

Prof.Dr. Hasret ÇOMAK

Yrd.Doç.Dr. Bekir GÜNAY

Yrd.Doç.Dr. Efe ÇAMAN

KOCAELİ, 2007

SUNUŞ

Kendine özgü yönetim şekliyle, kapalı yapısıyla, özellikle son yüzyılda çalkantılı siyasi tarihiyle dikkatleri üzerine çeken ve her dönem şekilde dünya kamuoyunun gündeminde kalmayı başaran, Türkiye'nin komşusu, Ortadoğu'nun önemli ülkesi İran'da 15 ile 30 milyon arasında Azerbaycan Türkü yaşadığı tahmin edilmektedir. Azerbaycan Türklerinin nüfusu zamanla tüm İran'a yayılmış olmakla beraber büyük çoğunluğu Azerbaycan sınırından ülkenin merkezine kadar uzanan Güney Azerbaycan topraklarında yaşamaktadır. Azerbaycan toprakları 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmaları ile ikiye bölünmüş, 1828'den itibaren Azerbaycan Türklerinin çoğunluğu İran sınırları içerisinde kalmıştır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Türkleri İran siyasi hayatında iktidarda veya muhalefette aktif bir grup olarak ön planda olmuşlardır. Birkaç kez kendi devletlerini, hükümetlerini İran içinde kurmayı başarmışlar ve İran siyasi tarihinin dönüm noktalarında başrol oynamışlardır.

Türkiye'de İran Azerbaycan Türkleri ile ilgili çalışmalar nedeni bilinmemekle beraber çok sınırlı sayıdadır. Türkiye'de, bizimle aynı kültürü, dili paylaşan Azerbaycan Türklerinin İran'daki varlığından dahi haberdar olmayan insanların çoğunlukta olduğu çalışmalar esnasında görülmüştür.

Bu çalışmanın amacı 1906 İran Meşrutiyet Devriminden günümüze İran iç politikasında Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetlerinin seyrini resmetmek, bu aktif grubun siyasi karakterinin İran ve bölgenin geleceğine nasıl etkide bulunabileceğini saptamaya çalışmaktır. Çalışmanın diğer amacı ise İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yüzyıllık siyasi tarihini genel hatlarıyla inceleyen yeni bir kaynak ortaya koymaktır. SSCB'de, Balkanlar'da ve Irak'ta son 17 yılda gelişen olaylar ve sonuçları bölgemizle ilgili bu tür çalışmalara daha fazla önem vermemiz gerektiğini göstermiştir.

Tezin konu seçim aşamasından tamamlanmasına kadar, bana her yönden destek sağlayan kıymetli hocam ve tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Bekir Günay'a sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Kocaeli, Ocak 2007

Osman EROL

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ……I
İÇİNDEKİLER……II
ÖZET……..V
ABSTRACT……VIII
KISALTMALAR……XI
GİRİŞ……...1

I- İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN VARLIĞI

A- AZERBAYCANIN BÖLÜNMESİNE KADAR OLAN İRAN-AZERBAYCAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ……...4
1- Türklerin Azerbaycan'a İlk Gelişinden Kaçar Hanedanının İran'da Hakimiyet Kurmasına Kadar Olan Dönem (M.Ö.VII.Yüzyıl-1784)…….……...4
2- XIX. Yüzyılda İran'da Büyük Güçlerin Devreye Girmesi……...7
3- Azerbaycan'ın İkiye Bölünmesi ve Bugünkü Azerbaycan İran Sınırının Oluşumu…….……..……8
B- İRAN'IN ETNİK YAPISI VE İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİ…..……...10

II- KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE İRAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ (1905–1925)

A- İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNDE TÜRKLER……..……13
1- İran Meşrutiyet Devriminin Sebepleri……..…….13
2- Meşrutiyetin İlanı ve Azerbaycan Türkleri…….……..……25
B- HIYABANİ VE AZADİSTAN DEVLETİ (1918-1920)……...…38
1- Azadistan Devleti Öncesinde Hıyabani'nin Siyasi Faaliyetleri…...39
2- Azadistan Devleti……...43

III- PEHLEVİ HANEDANI DÖNEMİNDE İRAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ (1925–1979)

A- RIZA ŞAH DÖNEMİ…….51
B- II.DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ……....57
C- AZERBAYCAN ÖZERK HÜKÜMETİ…….73
1- Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri…….73
2- Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin Kuruluşu ve İcraatları……...78
3- Büyük Güçler, İran ve Azerbaycan Özerk Hükümeti İlişkileri ve Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin Yıkılışı……...82

IV- İRAN İSLAM DEVRİMİ VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ (1979–1991)

A- AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ŞAHLIK REJİMİNE KARŞI DEVRİM İSTEKLERİ VE SEBEPLERİ……...90
B- DEVRİMİN ÖNCÜ BİRLİĞİ, AZERBAYCAN TÜRKLERİ…….96
C- DEVRİM SONRASI; AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DEVRİM YÖNETİMİNE KARŞI AYAKLANMASI…….....99
D- İRAN İSLAM YÖNETİMİ VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ……..103

V. AZERBAYCAN CUMHURİYETİNİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ (1991–2006)

A- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNUN GÜNEY AZERBAYCAN'A ETKİSİ ……..…112
1- Kuzey-Güney Arasında Başlayan Etkileşim ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney Azerbaycan Yaklaşımı…….112
2- Güney Azerbaycan'da Milli Bilincin Yeniden Canlanması ve Yeni Bir Dönemin Başlangıcı…….116
3- İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti ile İlgili Gelişmelere Reaksiyonu ……..122

B- SON ON YILDA GÜNEY AZERBAYCANLI TÜRKLERİN KURDUĞU SİYASİ ÖRGÜTLER, AMAÇLARI VE FAALİYETLERİ……129

C- KARİKATÜR KRİZİ ÇERÇEVESİNDE İRAN'DA SON DURUM……...136

SONUÇ..……..……139

KAYNAKLAR……..……144

ÖZGEÇMİŞ

ÖZET

Azerbaycan kuzeyde Derbent'ten başlayarak, güneyde Zencan ve Hamedan'ı içine alarak İran'ın ortalarına kadar uzanan bölgedir. Konumu ve sahip olduğu zenginlikler nedeniyle tarih boyunca bölgesel ve büyük güçlerin manevra sahası olmak zorunda kalmış, bu nedenle sık sık idaresi el değiştirmiştir. Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının iki katından daha fazla yüzölçümüne sahip bir coğrafyayı ifade etmektedir. Türklerin bölgeye gelişi milattan öncesine uzanmakla beraber geniş çaplı olarak bölgede yerleşmeleri Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir.

Ticari yollar üzerinde bulunan Azerbaycan toprakları ve halkı tarih boyunca güç mücadelelerine ve şiddetli savaşlara tanıklık etmiştir. Azerbaycan toprakları birçok kez büyük güçler ve bölgesel güçler arasında el değiştirmiş, bu durumdan en çok etkilenen de şüphesiz Azerbaycan Türkleri olmuştur. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmaları sonucunda Aras'ın kuzeyi Rusya, güneyi İran sınırları içinde kalmak üzere Azerbaycan toprakları ve halkı ikiye bölünmüştür. Bu anlaşmalar sonucunda Azerbaycan topraklarının ve halkının çoğunluğu İran sınırları içerisinde kalmıştır.

İran etnik yapı olarak çok çeşitlilik arz etmekte olup, Farsların ülke nüfusunun yaklaşık %50'sini, Azerbaycan Türklerinin ise en kalabalık ikinci etnik grup olarak yaklaşık %25 ile %40'ını oluşturduğu tahmin edilmektedir. Daha öncesinde de bölgede büyük devletler kumuş ve yönetmiş olan Türkler 1925 yılına kadar İran'da ülke yönetiminde bulunmuşlardır. İran'da 1925'den itibaren Pehlevi Hanedanı'nın başa geçmesiyle birlikte Azerbaycan Türkleri yönetimdeki etkinliklerini kaybetmişlerdir. Fakat Tebriz merkezli Azerbaycan Türkleri İran iç politikasındaki tüm sıcak noktalarda 1905'den itibaren aktif varlık göstermişlerdir.

İran'da 1906'da Şah'a karşı gerçekleştirilen Meşrutiyet Devriminde Azerbaycan Türkleri hem düşünce platformunda hem de muharebe platformunda aktif rol üstlenmişlerdir. Şah'a karşı Settar Han önderliğinde silahlı mücadelenin kalesini oluşturmuşlardır. Meşrutiyet Devriminin her safhasında aktif rol alarak İran'ın topyekûn kurtuluşu için mücadele eden

Azerbaycan Türkleri, 1920'de Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde ilk ayrılıkçı hareketi ortaya koyarak kısa ömürlü Azadistan Devleti'ni Güney Azerbaycan'da kurmuşlardır. Türk dili, kültürü ve eğitimi bu dönemde Azadistan bayrağı altında büyük yükseliş göstermiştir.

1925'te Pehlevi Hanedanı'nın başa geçmesiyle birlikte yakın tarihten alınan dersler çerçevesinde Azerbaycan Türklerine karşı kasıtlı politikalar gerçekleştirilmiştir. Pehlevi döneminde İran'da Fars milliyetçiliği çerçevesinde tek dil, tek ulus politikası aktif olarak uygulanmış, bundan en büyük yarayı Azerbaycan Türkleri almıştır. Dikkat çekicidir ki Fars milliyetçiliğinin ileri gelen düşünce adamlarının da çoğunluğu Azerbaycan Türkü'dür.

II. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte SSCB'nin Güney Azerbaycan'a ilgisi artmış, SSCB'nin kasıtlı desteği ile İran'da Azerbaycan Türk milliyetçiliği yükselişe geçmiş ve Pişeveri tarafından Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin kuruluşu ile sonuçlanmıştır. 1945'de tam bir Türk devleti olarak kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti bir sene sonra, ABD ve İngiltere'nin baskısıyla SSCB'nin desteğini çekmesi akabinde ABD destekli İran Şahı tarafından yıkılmıştır. 1941–1947 yılları arasında Azerbaycan Türk milliyetçiliği İran'da en üst seviyeye ulaşmış, 1947–1979 yılları arasında tekrar bastırılmıştır.

1979'da Şah'dan rahatsız olan Azerbaycan Türkleri devrime büyük destek vermiş, devrimin öncü birliği rolünü üstlenmişlerdir. Fakat devrim sonrası sosyal, dil ve kültür alanında vaat edilenleri alamayan Azerbaycan Türkleri İran İslam yönetimine karşı ayaklanmışlar fakat kanlı bir şekilde bastırılmışlardır. İran İslam Yönetimi müteakip dönemde Pehlevilere göre Azerbaycan Türklerine karşı daha ılımlı bir politika izlemişlerdir. Fakat Azerbaycan Türklerinin dil, kültür ve eğitim alanlarındaki rahatsızlıkları devam etmiştir.

1991'de kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması İran Azerbaycanlıları için son dönemi başlatmıştır. Kuzeyle başlayan etkileşim, Karabağ sorununa karşı milli duyarlılık ve Türkiye'den yapılan televizyon yayınlarının uydu vasıtasıyla İran'da izlenmesinin etkileri sonucunda İran'da

Azerbaycan Türk kimliği tekrar yükselişe geçmiştir. 1995'e gelindiğinde Azerbaycan Türkleri anadil kullanımı, sosyal, kültürel ve ekonomik taleplerini siyasi platformlarda açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Tahran'ın mevcut yönetim karakteri sebebiyle siyasi faaliyetler kısıtlanmış, milli harekete destek verenler ülke içinde sosyal alanda kendilerini ifade etmeye başlamışlardır. Siyasi faaliyetler ise ülke dışında yapılanmaya başlamıştır.

İran şu anki mevcut yönetim şekli ve nükleer programı nedeniyle başta ABD tarafından olmak üzere uluslararası platformda baskı altındadır. ABD'nin İran'a askeri müdahale ihtimali tartışılmaktadır. Bununla birlikte zaman içinde uygulanan politikalar sonucunda Azerbaycan Türklerinin İran'a tam entegrasyonunu tamamlayıp tamamlamadığı tartışılmaktayken, son karikatür krizi Azerbaycan Türklerinin etnik kimlikleri konusundaki hassasiyetlerini kaybetmediklerini göstermiştir.

ABSTRACT

Azerbaijan is the region extending from Derbent in the North through the middle of Iran in the South including Zencan and Hamedan. It has been suffered being the maneuver area of the regional and great forces in history because of its strategic location and wealth, thus its administration has been changed many times. It expresses the geography of a surface area of double the amount of recent Azerbaijan Republic. In spite of the fact that Turks had first arrived in the region before B.C., their settlement on a large scale had been realized during the reign of Seljuk Turks.

Azerbaijan lands and people located on the trade routes have always witnessed severe wars and struggles of power in history .The administration in Azerbaijan land has been changed many times by the great powers and regional powers. Certainly Azerbaijan people have been the most influenced of these circumstances. Due to the consequences of the 1813 Gülistan and 1828 Türkmençay treaties Azerbaijan land and Azerbaijan people were divided into two; the North of The Araz as Russian frontier and the South of The Araz as Iran frontier. As the result of these treaties most of the Azerbaijan lands and people were included into Iran.

Iran has a various ethnic structure and it is estimated that Persian people are the % 50 of the population and Azerbaijani people are from %25 to %40 of the population as the second crowded group in Iran.

Turks who had founded and administrated major states in the region have participated in the administration of the country till 1925. The Azerbaijani Turks lost their impression in the administration when the Pahlavi regime came to power in 1925. However the effective existence of Azerbaijani Turks centered in Tebriz has been seen in the Iran domestic politics since 1905. Azerbaijani Turks had an active role both in idea platform and battlefield in the constitutional revolution against monarchy in Iran in 1906. They established the castle of the armed struggle against Shah with the leadership of Settar Han. Azerbaijani Turks, who fought for the liberation of Iran in every field of the constitutional revolution, put forward the first

secessionist movement with the leadership of Şeyh Muhammed Hiyabani in 1920 and founded the short lived Azadistan State in South Azerbaijan. In this period Turkish language, culture and education developed in a large scale under the flag of Azadistan.

When the Pahlavi Regime came to power in 1925 intentional policies were carried out against Azerbaijani Turks. In Pahlavi period the policy of unique language and unique nation which comprised the Persian nationalism in Iran were seen and Azerbaijani Turks were the most affected group. It is interesting that the most of the leading people in Persian Revolution were Azerbaijani Turks.

When the World War II started USSR increased its interest in South Azerbaijan and with USSR's intentional support the nationalism of Azerbaijan Turks started to develop in Iran and Azerbaijan autonomous government was established by Pishaveri.

One year later Azerbaijan autonomous government established as a Turkish state in 1945 was demolished by Iran Shah supported by the USA when the USSR gave an end to its support with the oppression of the USA and England. Between the years of 1941 and 1947 the nationalism of Azerbaijani Turks reached to its top level. Between 1947 and 1979 it was suppressed once again.

In 1979 The Azerbaijani Turks being disturbed by the Shah supported the revolution and took an active role as the leading unit of the revolution. However after the revolution Azerbaijani Turks who could not receive the rights promised to them in the social fields of language and culture revolted against the Iran Islamic Administration and was suppressed in a bloody way. In the following period Iran Islamic Administration in contrast to the Pahlavi regime carried out a more moderate policy against Azerbaijani Turks. However the disturbance of Azerbaijani Turks in the fields of language, culture and education continued.

The recent period started for Azerbaijani Turks in Iran when the Azerbaijan Republic was established in the north in 1991. The identity of Azerbaijani Turks in Iran started to increase due to the interaction with the north, the national sensitivity for the Karabag and the ability to reach the broadcast in Turkey. In 1995 Azerbaijani Turks expressed their desire to use mother tongue and their social, cultural and economic demands in political platforms obviously. Because of the character of the present administration in Tehran their political activity was restricted and they started to express themselves in social fields. Political activities were started to be built out of the country.

Iran has been under the oppression of especially the USA in international platform due to its present administration form and its nuclear plans. It is discussed whether the USA will interfere to Iran or not. In addition to this when it is being discussed whether the full integration of Azerbaijani Turks to Iran has been completed or not , the last cartoon crisis showed that Azerbaijani Turks did not lost their sensitiveness on their ethnic identity.

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ADP : Azerbaycan Demokrat Partisi

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

a.g.t. : Adı Geçen Tez

b. : Baskı

BM : Birleşmiş Milletler

ÇEKA : Sovyet Gizli Servisi

Çev. : Çeviren

GUPP : Kızıl Ordu'nun Siyasal Propagandası İçin Temel Yönetim

GAMIC : Güney Azerbaycan Bağımsızlık Cephesi

GAMOH : Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi

İRNA : İran Haber Ajansı

MHCP : Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi

s. : Sayfa

ss. : Sayfaları Arası

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

Azerbaycan Türkleri Farslardan sonra İran'daki en kalabalık etnik topluluktur. Son yüzyılda ortaya koydukları siyasi faaliyetlerle İran'ın kaderinde belirleyici roller üstlenmişlerdir. Özellikle Pehleviler döneminde olmak üzere İran yönetimindeki Farslar ve bir grup Azerbaycanlı tarafından, Azerbaycan Türklerinin Türk olmadıkları, tarih boyunca İran'ın Türkler tarafından işgal edildiği dönemlerde etki altında kalarak Türkleştikleri, aslında Fars oldukları iddia edilmektedir. İran'da Azerbaycan Türkleri azınlık olarak kabul edilmemektedir. Bunun aksini iddia ettiklerinde ve hak talep ettiklerinde baskıyla karşılaşmışlardır.

''Azeri''lerin Fars ırkının bir kolu olduğu savı Farslar arasında çok popülerdir. Bu nedenle İranlı Azerbaycan Türkleri kendilerine ''Azeri'' denmesini istememektedirler. Çalışmada ''Azeri'' yerine ''Azerbaycan Türkü'' ve ''Azerbaycanlı'' ifadeleri kullanılmıştır.

Azerbaycan Türkleri siyasi alanda gerek İran'la topyekûn hareket ettiklerinde gerekse ayrılıkçı hareketlere giriştiklerinde İran'da değişimin, modernleşmenin ve demokratikleşmenin öncüsü olmuşlardır. Son yüzyılda İran'ın geçirdiği her sıcak dönemde adından bahsettiren, devrimlerde öncü rolü üstlenen, birkaç kez devlet kuran, düşünce, siyaset, bilim ve sanat alanında önemli insanları İran'a kazandıran bu topluluk hakkında Türkiye'de yayınlanan eserler çok kısıtlıdır. İran'da Azerbaycan Cumhuriyeti'ndekinden çok daha fazla Azerbaycanlının yaşadığını bilenlerin sayısı dahi çok azdır.

Bu çalışmanın hazırlanma amacı 1906 İran Meşrutiyet Devriminden günümüze İran iç politikasında Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetlerinin seyrini ortaya koymak, bu aktif grubun siyasi karakterinin İran ve bölgenin geleceğine nasıl etkide bulunabileceğini saptamaya çalışmaktır. Çalışmanın diğer amacı ise literatüre İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yüzyıllık siyasi tarihini genel hatlarıyla inceleyen yeni bir kaynak kazandırmaktır.

Çalışmada İran iç politikasında Azerbaycan Türklerinin meşrutiyet yanlısı olarak eski düzene başkaldırmada öncülük ettikleri 1906 yılı ile 2006 yılları arasında ortaya koydukları siyasi faaliyetler incelenmektedir. Özellikle Azerbaycan Türklerinin sivrildiği noktalar ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın uzun bir tarih sürecini kapsaması nedeniyle konunun özünden uzaklaşılarak İran siyasi tarihinin derinlikleri arasında kaybolmamaya özellikle dikkat edilmiştir. Fakat çalışmaya İran siyasi tarihi incelenerek başlanmış, Azerbaycan Türklerinin etkin olduğu dönemler üzerinde hassasiyetle durulmuştur.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İran'da Azerbaycan Türklerinin varlığının temelleri ele alınmıştır. Türklerin bölgeye gelmesinden Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ve bugünkü Azerbaycan İran sınırının oluşumuna kadar olan tarihi süreçten kısaca bahsedilmiştir. Bu bölümde ayrıca İran'ın etnik yapısı ve çalışmanın varlık sebebi olan Azerbaycan Türklerinin İran'daki nüfusuna değinilmiştir. Bu bölümde tarihsel arka planın ve çalışmanın dayandığı temellerin açıklanması hedeflenmiştir.

İkinci bölümde Kaçar Hanedanı'nın son döneminde Azerbaycan Türklerinin gerçekleştirdikleri iki önemli siyasi faaliyet üzerinde durulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri çağdaşlaşma öncüsü olarak 1906'da İran Meşrutiyet Devrimine öncülük etmişler ve İran'ı kurtarmayı amaçlamışlardır. 1920'de ise kısa süreliğine Azadistan Devletini kurmayı başararak ilk ayrılıkçı hareketi ortaya koymuşlardır.

Üçüncü bölümde Pehlevi Hanedanı dönemi ele alınmıştır. Bu bölümde Pehlevi Hanedanı'nın Fars milliyetçiliği politikalarının Azerbaycan Türklerinde yarattığı etki ve tepki üzerinde durulmuştur. Konu ele alınırken II.Dünya Savaşında İran'ın içinde bulunduğu siyasi durum, Büyük Güçlerin etkileri siyasi atmosferi tanımlamak için kullanılmıştır. Özellikle Azerbaycan Türklerinin 1906'dan beri icra ettiği en geniş kapsamlı ayrılıkçı milliyetçi hareket olan Azerbaycan Özerk Hükümetinin kuruluşu ve faaliyetlerinin hassas olarak incelenmesi amaçlanmıştır.

Dördüncü bölümde İran'ın yaşadığı son devrimde Azerbaycan Türklerinin siyasi manevralarının keskinliği anlatılmaya çalışılmıştır. Şaha karşı yapılan devrime öncülük eden Azerbaycanlıların kısa sürede kendi öncülük ettikleri devrimin yönetimine karşı harekete geçmelerinin sebepleri ve gösterdikleri direnç açıklanmaya çalışılmıştır.

Son bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasının Güney'de nasıl bir etki yarattığı, Azerbaycan Türklerinin tekrar siyasi arenaya çıkışları, siyasi faaliyetlerinin günümüzdeki durumu ve hâlihazırda Azerbaycan Türklerinin siyasi ve sosyal yönelimleri ele alınarak mevcut resmin sergilenmesi amaçlanmıştır. İran'ın kapalı çevrim bir ülke olması ve İran'da Azerbaycan Türklerini temsil eden herhangi bir siyasi parti veya siyasi örgütün şu anda mevcut olmaması veya faaliyetlerini gizli yürütmesi resmin çok net ortaya konmasını engelleyen faktörler olarak karşımıza çıkmıştır.

I- İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN VARLIĞI

A- AZERBAYCANIN BÖLÜNMESİNE KADAR OLAN İRAN-AZERBAYCAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1- Türklerin Azerbaycan'a İlk Gelişinden Kaçar Hanedanının İran'da Hakimiyet Kurmasına Kadar Olan Dönem (M.Ö. VII. Yüzyıl- 1784)

Azerbaycan kuzeyde Derbent'ten başlayarak, güneyde Zencan ve Hamedan'ı içine alarak İran'ın ortalarına kadar uzanan bölgedir. Konumu ve sahip olduğu zenginlikler nedeniyle tarih boyunca bölgesel ve büyük güçlerin manevra sahası olmak zorunda kalmış, bu nedenle sık sık idaresi el değiştirmiştir. Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının iki katından daha fazla yüzölçümüne sahip bir coğrafyayı ifade etmektedir.

Azerbaycan'a Türklerin ilk geçişi M.Ö. VII. yüzyılda oldu. Sakalar (İskitler) olarak bilinen ilk Türk grubu uzun yıllar Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. M.Ö. ve M.S.'ki yılların ilk başlarında Türkler Azerbaycan'a ve Kafkaslara gelmiş ve bu ülkeleri vatan edinmişlerdir.[1] Bu gruplardan önemlileri Ablanlar, Hunlar, Hazarlar, Sabirler ve Ağaçerilerdir.

Türklerin Azerbaycan'da geniş çaplı olarak yerleşmeleri Selçuklular zamanında olmuştur.[2] Sultan Alparslan'ın 1071 senesinde Bizanslıları Malazgirt Meydan Muharebesinde yenmesinden sonra hem Azerbaycan hem de Anadolu birer Türk vatanı haline gelmiştir. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurlular idaresinde yaşamış, daha sonra da Kara ve Akkoyunlu Türkmenler Devletini

---

[1] Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993, s.12.
[2] Faruk Sümer, ''Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış'', **Belleten**, Cilt XXI, Sayı 83, Ankara, 1957, ss.429-431.

kurmuşlardır.[3] Timurlular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular idaresi Azerbaycan'da Türk kültürünün iyice yerleşmesini sağlamıştır.[4]

Azerbaycan kökenli Safevi ailesinin ve Şiilik mezhebinin lideri Şah İsmail 1502 yılında kendisini Fars ülkesinin şahı olarak ilan etti.[5] Böylece Azerbaycan'da Safevi Devleti hüküm sürmeye başladı. Safevi Devletinin Şii devlet yapısı ile bölgede kısa sürede büyük bir devlet haline gelmesi sonucunda Osmanlı ve Safevi devletleri arasında yaklaşık 300 sene sürecek bir güç mücadelesi başlamış oldu. Bu 300 yıl süresince Azerbaycan toprakları birçok kez el değiştirdi. Tebriz ve Güney Azerbaycan birkaç kez Osmanlı idaresine girdiyse de bölgede Osmanlı hâkimiyeti birkaç yıldan fazla sürmedi.

Azerbaycan hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında yıllarca devam eden bu mücadelede Osmanlılardan ve Farslardan daha fazla Azerbaycan Türkleri yıpranmışlardır. Mücadelenin Azerbaycan topraklarında meydana gelmesi ve Azerbaycanlılardan iki safta da bulunması savaşlarda büyük zayiat vermelerine sebep oldu.[6]

Bu tarihi süreçte gelişmeye başlayan Hıristiyan dünyası ile gelişimi duraklamaya uğramış olan Müslüman dünyası arasında hızla büyümüş olan uçurum, sonraki dönemde her iki imparatorluğun da batıya katılım yollarını aramak için XIX. yüzyıl boyunca enerjilerini boş yere tüketmelerine sebep olacaktı.

---

[3] Percy Sykes, **A History of Persia,** London, 1921, ss.100-136.
[4] Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, 1999, ss.255-256.
[5] John Marlowe, **İran, A Short Political Guide**, New York, 1963, s.11.
[6] Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s.14.

Şah İsmail'den sonra Safevi Devleti Türk karakterinden hızla uzaklaşmış ve tam manasıyla bir İran (Fars) Devleti haline gelmiştir. Şah Abbas'ın ölümünden sonra ise gerileme dönemine girdi. Safevi Hanedanının sonunu getiren, İran'a bağlı hanlıkların ayaklanmasıyla oluşan iç karışıklıklar ve 1722 yılında İsfahan'ın işgali ile başlayan Afgan istilası oldu. Safevi ordusunda bir subay olan ve 200 yıl sonra Rıza Şah tarafından da örnek alınacak olan Nadir Şah Afganlıları İran'dan çıkardı, merkezi hükümetin otoritesini tekrar kurdu ve 1736 yılında kendisini Şah ilan etti.[7]

Tahta çıkışından sonra Türkmen Nadir kendini kurtarıcı olarak selamlayan İran halkını, Şah İsmail tarafından sokulan ve atalarının inancına uymadığını söylediği Şii mezhebini terk etmeye zorladı. Onların Sünniliğe geri dönmelerini istemedi, aksine İmam Caferi Sadık adı verilen beşinci bir Sünni mezhep kurmakta serbest bıraktı.[8]

Nadir Şahın 1747 yılında bir saray darbesi sonucu öldürülmesiyle imparatorluk bir karışıklık ve anarşi devresine girdi. Bu koşullar altında İran'ın Azerbaycan üzerinde hâkimiyetinin son bulmasıyla yerel güçler bağımsız prenslikler haline dönüştüler. Aslen bağımsız olmakla birlikte bazıları İran'da yönetime geçen zayıf Zend Hanedanı ile bağlantı halindeydiler.[9]

Zend Hanedanı'nın İran'da sağladığı kısmi merkezi otorite 1779 yılında bu hanedanın çökmesiyle tekrar dağıldı ve İran tekrar hanlıklar arasında bir kaosa sürüklendi. Hanlıklar arasında on yıl kadar süren güç mücadeleleri sonucunda Şah İsmail'in İran'a gelişinde orduda bulunan yedi Türkmen kabileden biri olan Kaçar sülalesinin lideri Aka Muhammed Kaçar tüm İran'da otoritesini kurdu. Kendisini İran Şahı ve Tahran'ı başkent ilan etti.

---

[7] Marlowe, **a.g.e.**, s.12.
[8] Carl Brockelman, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev. Neşet Çağatay) 2.b., Ankara, 2002, s.278.
[9] Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev. Nuray Mert), Ankara, 1988, s.20.

Böylece İran-Azerbaycan coğrafyasında son kez tek bayrak altında Kaçar Hanedanı dönemi başlamış oldu.

2. XIX. Yüzyılda İran'da Büyük Güçlerin Devreye Girmesi

XIX. yüzyılın başında bölgedeki güçler dengesini ele alacak olursak, Rusya'nın gölgesi Transkafkasya üzerinde yükselmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu gerileme dönemine girmiş, bölgedeki etkinliği kaybolmaya başlamış, topraklarını kaybetmeme mücadelesi vermekteydi. Bölgedeki Rus ilgisi kalıcı ve birçok nedene dayalıydı; İran ve Türkiye ile kazançlı bir ticaretin cazibesi, ipek, pamuk, bakır gibi yerel hammadde kaynakları ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi arzusu bunlar arasındaydı. Fakat hepsinden önce gelen Transkafkasya geçidinin stratejik önemiydi.[10]

Fransa ile Rusya'nın Avrupa'da, İngiltere ile Fransa'nın Hint Okyanusundaki mücadeleleri hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın İran'a ilgisinin artmasını sağlamıştı.[11] Napolyon İran'ı çok önceden düzenlediği planın çerçevesi içine almıştı. O Mısır'dan ve Suriye'den çekildikten sonra Hindistan'a yapacağı bir saldırı için İran'ı bir sıçrama tahtası olarak kullanmayı gözüne kestirmişti.[12] İngiltere ise Afganistan'daki ve Hindistan'daki çıkarlarını koruma planları yapmaktaydı.

---

[10] Swietochowski, **a.g.e.**, s.21.
[11] Marlowe, **a.g.e.**, s.14.
[12] Brockelman, **a.g.e.**, s.349.

3- Azerbaycan'ın İkiye Bölünmesi ve Bugünkü Azerbaycan-İran Sınırının Oluşumu

Rusya az bir kuvvetini 1800 yılında Gürcistan'a sokarak Gürcistan'ı ele geçirdi ve Kafkaslarda ilerlemeye geçti. Rusya emelleri doğrultusunda ilerleyeceği yolda büyük bir İran devleti oluşmasını da engellemek istemekteydi. Bu arada İran şahı Fransa ile bir anlaşma imzalamış, Fransız subayları İran ordusunu eğitmek üzere İran'da görevlendirilmişlerdi. Fakat çok geçmeden Fransa ile Rusya'nın Tislit Anlaşmasını (1807) imzaladığı ortaya çıktı. Napolyon ve Rus Çarı 1807'de Tislit'te buluşarak karma bir Rus Fransız ordusu ile Kafkaslar ve İran üzerinden ilerlemeyi ve İngilizleri Hindistan'dan çıkarmayı kararlaştırmışlardı.

Bunu duyan İngiltere İran ile bir anlaşma yaparak Şah'a Rusya aleyhinde savaşa girmesi halinde yardım etmeyi vaat etti. Bundan cesaretlenen Feth Ali Şah Rusya'ya ve onun koruduğu Hıristiyan Ermeni ve Gürcülere karşı cihat ilan etti ve bazı kısmi başarılar dahi kazandı. Fakat kışın bastırması üzerine Şah seferini tamamlamadan Tahran'a döndü.[13]

Ruslar 1809–1912 yılları arasında İran ile ilişkilerini dondurdular. Ancak 1812'de Osmanlılar ile savaş bittikten sonra İran'a karşı etkin bir harekete geçtiler. Kısa fakat başarılı Rus seferi aynı yıl imzalanan Gürcistan Anlaşması ile son buldu.[14] Rusların Aras'ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarındaki Kazak Sultanlığı'nı 1801 yılında işgaliyle başlayan bölgedeki savaşlar Gülistan Anlaşması ile sona ererken söz konusu anlaşma Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bölünüp parçalanmasının ilk habercisi oldu.[15]

---

[13] Saray, **Türk-İran İlişkileri**, s.77.
[14] Swietochowski, **a.g.e.**, s.23.
[15] **Azerbaycan Kültür Derneği Dergisi**, 50.Yıl Özel Sayı, Ankara, 1999, s.10.

12 Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Anlaşması'na göre; İran şahı Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı. Bu topraklar Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay-Aras Nehri'ne kadar uzanan Kuzey Azerbaycan'ı ve Gürcistan bölgelerini içine alıyordu.[16]

Rusların 13 yıl süren işgali sonucunda Gülistan Anlaşmasının sınırları kesin olarak belirlememiş olması Rusya ve İran arasında ardı arkası kesilmeyen anlaşmazlıkları doğurdu. 13 yıllık süre içinde birbiri ardına toprak kaybetmeyi kabullenemeyen Kaçar Hanedanlığı diğer hanlıkların da tahrikleriyle Aras Nehri kuzeyindeki Rus topraklarına saldırarak savaş ilan etti.

Azerbaycan valisi olan İran veliahdı Abbas Mirza Aras Nehri üzerinden geçip Taliş'i ele geçirdi, fakat daha ilerlediği Gence yakınında Rus ordusu tarafından yenildi ve nehirden geri püskürtüldü.[17] Tahran'a giden yolların açıldığını gören Feth Ali Şah barış talebinde bulundu ve savaş 10 Şubat 1828'de Türkmençay Anlaşmasıyla son buldu. Azerbaycan için anlaşma büyük ölçüde Gülistan Anlaşmasının koşullarını korurken, ilaveten Erivan ve Nahçivan Hanlıkları ile Ordubad bölgesi Rusya'ya bırakıldı.[18]

Türkmençay Anlaşması Azerbaycan Türkleri için bir dönüm noktası oldu. Bu anlaşma ile Azerbaycan toprağı ve Azerbaycan Türkleri ikiye bölündü. Rusya-İran sınırı olarak kabul edilen Aras Nehri Azerbaycan'ı, Kuzey Azerbaycan (Rus Azerbaycanı) ve Güney Azerbaycan (İran Azerbaycanı) olarak ayırmış oldu.

---

[16] Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s.21.
[17] Brockelman, **a.g.e.**, s.349.
[18] Swietochowski, **a.g.e.**, s.25.

B. İRAN'IN ETNİK YAPISI VE İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİ

İran coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca ticaret yolları üzerinde bulunmuş, büyük göçlerin ve istilaların ortasında kalmış, bu nedenle de hem nüfus hareketlerinin hem de kültürel etkileşimin Asya, Ortadoğu ve Anadolu üçgeninin merkezinde odak noktası olmuştur. Arkeolojik buluş ve tarihsel veriler bu ülkenin başından beri çok çeşitli ırk, dil, fizyotip ve kültürün karışma alanı veya geçit yolu olduğunu göstermektedir. İran'daki bugünkü çeşitlilik, beş dil ailesine mensup doksana yakın dilin varlığı, onu aşkın dinsel ve mezhepsel inanç, beş değişik ırk ve bu ırkların etkileşimi bu ülkedeki son 4000 yılda gerçekleşen dev etnik karışım ve değişimin genişliği ile derinliğini göstermektedir.[19]

Günümüzde tek devlet çatısı altında yaşayan tek homojen bir toplumsal yapıya rastlamak oldukça zordur. İran bunun en çarpıcı örneklerinden birisidir. İran'da yaşayan etnik grupların nüfusuna dair kesin bir rakam verilememektedir. CIA verilerine göre; İran'ın 70 milyona yakın nüfusunun %51'ini Farslar, %24'ünü Azerbaycan Türkleri, %8'ini Gilekler ve Mazenderaniler, %7'sini Kürtler, %3'ünü Araplar, %2'sini Lorlar, %2'sini Beluçlar, %2'sini Türkmenler ve %1'ini diğer etnik gruplar oluştururlar.[20] Bu veriler diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında Azerbaycan Türkleri ve Farsların yüzdeleri haricindeki değerlerde bir uyum göze çarpmaktadır.

Araştırma ve istatistik sonuçlarına istinaden İran nüfusunun yaklaşık üçte birine yakınını Azerbaycan Türklerinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda güncel bazı kaynaklar ve onlarda belirtilen İran'daki Azerbaycan Türklerinin sayısı veya yüzdesi verilmiştir.

---

[19] Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, (Basım Yeri yok), 1997, s.71.
[20] **Country List, Iran,** (http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/print/ir.html) CIA Resmi İnternet Sitesi.

Kaynak	**İran'daki Azerbaycan Türklerinin Sayısı veya Yüzdesi**
Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, (Basım Yeri yok), 1997	% 29,5
Country List, Iran, http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/print/ir.html	% 24
Ethnic Groups, http://www.farhangsara.com/races.htm#Azaris	% 24
Languages of Iran, http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=IR	24.364.000
Country Profiles, Iran, http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/IRAN	%42
IRAN: Religion, Nationalism and Toponymy http://www.pcgn.org.uk/Iran%20-%20Religion,%20Nationalism%20and%20Toponymy%20-%202003.pdf	15.000.000

Sonuç olarak İran nüfusu 70 milyon kabul edildiğinde Azerbaycan Türklerinin nüfusu 15 milyon ile 30 milyon arasındadır denilebilir.

Azerbaycan Türklerinin nüfusu tüm İran'a yayılmış olmakla beraber büyük çoğunluğu Azerbaycan sınırından ülkenin merkezine kadar uzanan Güney Azerbaycan topraklarında yaşamaktadırlar. Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Güney Azerbaycan 107.000

kilometrekarelik bir alanı kaplar. Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Salmas, Maku, Meraga, Astara, Culfa, Marend, Halhal, Soğukbulak gibi şehir ve kasabaları içine alır. Azerbaycan Türklerinin İran'daki nüfusu hakkında değişik görüşler bulunmaktadır.[21]

Güney Azerbaycan'ın en önemli kenti ve merkezi Tebriz'dir. İran ve Azerbaycan Tarihi boyunca birçok kez başkentlik yapmış, Ortadoğu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olmuş, 1949'da Tahran'dan sonra ikinci büyük iskân yeri iken bugün dördüncü sıraya düşmüştür. Tebriz aynı zamanda İran'ın en önemli kültür ve eğitim merkezlerinden biridir. İran'da ilk matbaa burada kurulmuş, ilk kitaplar burada basılmış, ünlü birçok yazar ve şair burada yetişmiş, İran'ın en önemli ve büyük üniversitelerinden birisi burada kurulmuştur.[22] Tebriz, Azerbaycan Türkü nüfusu ve taşımış olduğu mevcut karakteristikleri ile son yüzyılda karşımıza Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetlerinin merkezi olarak çıkmaktadır.

Ayrıca İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerini ele alırken sadece Güney Azerbaycan'ı düşünmemek gerekir. İran Hükümeti Güney Azerbaycan'ı 1930'lu yıllardan itibaren daha küçük bir idari bölge haline getirmeye çalışmış, Türklerin yoğun olduğu Erdebil ve Zencan gibi kazaları Azerbaycan eyaleti dışında bırakmış ve bu eyaleti de merkezleri Urmiye ve Tebriz olmak üzere iki parçaya bölmüştür. Aras'ın 1828'de sınır ilan edilmesinden sonra geçen süre zarfında birçok Türk başta Tahran olmak üzere İran'ın diğer bölgelerine de göç etmiş ve yerleşmişlerdir. Bugünkü nüfusu yaklaşık 12 milyon olan Tahran'da en az 5 milyon civarında Azerbaycan Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir.[23]

---

[21] Dış Türkler Kültür Yayınları, **İran Türkleri**, Ankara, (Basım Yılı yok), s.2.
[22] **Türk Ansiklopedisi**, ''Tebriz'' maddesi, Cilt XXXI, Ankara, 1982, ss.17-18.
[23] Yavuz Akpınar, ''Azeri Türklerinin Ortadoğu'nun Siyasi Ve Kültürel Hayatındaki Rolü'', **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer ÖZDAĞ'a Armağan**, Cilt IV, Ankara, 2003, s.75.

II- KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE İRAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ (1905–1925)

A- İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNDE TÜRKLER

İran Meşrutiyet Devrimi İran tarihi için en önemli dönüm noktalarından birisidir. İran Meşrutiyet Devrimine giden yol çok uzun sürmüştür. Fakat sonuçta devrimin oluşumuna baktığımızda, tepedeki azınlığın haricinde halkın her kesiminin topyekûn devrime sahip çıktığını ve iştirak ettiğini görüyoruz.

İran Azerbaycan Türkleri için de Meşrutiyet Devrimi büyük önem arz eder. İran halkı olarak yüzyıllık sıkıntıların hepsini coğrafi konumları nedeniyle fazlasıyla çekmiş olan Azerbaycan Türkleri Meşrutiyet Devriminin her safhasına sahip çıkmışlar, hem düşünce platformlarında hem de muharebe sahasında çok önemli roller üstlenmişlerdir.

1- İran Meşrutiyet Devriminin Sebepleri

Kaçar Hanedanının İran'da hüküm sürmeye başlaması 1795'de Aga Muhammed Han'ın Tahran'da taç giymesi ile başlar ve 1925 yılına kadar devam eder. Hanedanın İran'da hükmettiği yıllar Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve sosyal yönden değiştiği ve ilerlediği, gelişmiş Batı ülkeleri arasındaki emperyalist sömürgeci rekabetin kızıştığı, Batı ülkelerinin karşısında yüzyılın değişimlerine ayak uyduramamış ülkelerin onlar tarafından pay edildiği hareketli döneme rastlar.[24] Kaçar Hanedanının bir asırdan uzun süren hâkimiyet dönemi süresince İran'ın topraklarının bir kısmını kaybettiğini, halkın sosyal ve ekonomik durumunun günden güne kötüye gittiğini, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın İran üzerinde daha fazla imtiyaz sahibi olma yarışına girdiğini ve bu ülkelere tanınan imtiyazlar

---

[24] Nasser Rahbar Farsh, ''İran Meşrutiyet Devrimi'', (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi**), 1986, s.1.

sonucunda İran'ın siyasal olarak bir çöküşe doğru ilerlediğini görüyoruz. XIX. yüzyıl İran için karanlık, karmaşık ve zor bir dönemi ifade etmektedir.

İran ve Rusya arasında yıllarca devam eden savaşlar 1828 yılında Türkmençay Anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu barış anlaşmasıyla İran Ruslara kapitülasyonlar tanıdı ve daha sonra İngiltere ve Fransa da bu kapitülasyonlardan hak iddia ettiler.[25] Bu arada Türkmençay Anlaşması'yla sonuçlanan, Rusya'ya karşı mütemadiyen kaybedilen savaşlar ve topraklar halkın devlete karşı güven hissini derinden etkilemişti.[26] Bir yandan kaybedilen savaşlar ve savaşların ağır faturaları, bir yandan da sonuçları düşünülmeksizin verilen imtiyazlar halkın ekonomik ve sosyal durumunu olumsuz etkilemekteydi.

İran'ın Meşrutiyet devrimine gidişini, eş zamanlı olarak ilerleyen ve sık sık birbirini kesen ve sonuçta İran'ı Meşrutiyet ile buluşturan üç yol üzerinden incelemek gereklidir.

Meşrutiyete kadar İran Şahlık rejimi ile yönetilmekteydi. Şahlık Kaçar Hanedanı içerisinde babadan oğla geçiyor, Şah ülkeyi Tahran'dan yönetiyor, veliaht prens ise Tebriz valisi olarak görev yapıyordu. İran'da Şah kesin gücü temsil ediyordu, sözleri kanundu, devlet görevlerine başta akrabaları olmak üzere istediklerini istediği zaman atıyor, istediği anda görevden alıyor, bazen de idam edebiliyordu. İran Şahın despotizmi ile yönetiliyordu.

---

[25] Brockelman, **a.g.e.**, s.350.
[26] Ahmet Ağaoğlu, **1500 ile 1900 arasında İran**, ''Türk Tarihinin Ana Hatları'' eserinin müsveddeleri-Seri:II, No.13, (Basım Yeri ve Yılı yok). s.67.

İran eyaletlere ayrılmış bir vaziyette yönetiliyordu, her eyaletin başında Şah tarafından atanmış valiler bulunuyordu. Eyaletler ise bölgelere ve küçük bölümlere ayrılmış şekilde valiler tarafından yönetiliyordu. [27] Şah eyaletleri en çok parayı veren ağalara satıyor, eyaletleri satın alan yeni valiler harcadıkları parayı çıkarabilmek ve kısa sürede eyaletten yüksek kar elde edebilmek için halkı altından kalkılmaz vergilerle sıkıştırıyorlardı.[28] Merkezi yönetim zayıfladıkça valiler eyaletlerde istedikleri gibi at koşturur hale geliyorlardı. Eyaletlerde her şey olduğu gibi adalet de satılıktı, zengin birisi karşısında köylünün hakkını araması imkânsızdı.

Eyalet düzenindeki bu yozlaşma başta fakir halk olmak üzere toplumun tüm kesimlerini etkisi altına almıştı. Halkın, kendilerini acımasız ağalarla karşı karşıya bırakan Şaha karşı bağlılığı veya mevcut devlete itimadı söz konusu olamazdı.

Ekonomisi geri kalmış ve tarıma dayalı olan bir ülke olarak İran halkının %80'inin tarımla uğraşan ve köylerde yaşayan insanlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, dayanacak gücü kalmamış olan köylülerin İran'da yaşanan ortaçağ uygarlık düzeninin değişmesini istedikleri ve meşrutiyet devrimini destekleyecekleri şüphesizdi.

Bu arada başta Şah olmak üzere hanedanın yaptığı savurganlık o derece büyüktü ki ne Şaha ait toprakların ağalara satılması ne de halktan toplanan beş ayrı vergi ekonomideki açığı kapatamıyordu. Özellikle Feth Ali Şah zamanında sarayda yapılan israf son serece fazlaydı, öyle ki sadece gözdelerinden Tavus Hanım'ın mutfağının sadece baharat alımı için yılda 12000 tümen (96000 Mark)'den fazla para harcanıyordu.[29] Nasırüddin Şahın

---

[27] Sykes, **a.g.e.**,s.381.
[28] Brockelman, **a.g.e.**, s.352.
[29] Brockelman, **a.g.e.**, s.351.

meşhur çok masraflı üç Avrupa gezisi gibi Şah gezileri de devletin ekonomisini derinden sarsıyordu.

O dönemde İran'da endüstriyel sermaye olmadığından işçi sınıfı da mevcut değildi. Sermaye sahipleri veya büyük tüccar olarak adlandıracağımız sınıf genellikle aracı sıfatıyla dışarıdan ithal edilen malların satıcısı konumundaydılar. Bu dönemdeki ithalat ihracatın on katıydı. İthal edilen makine mahsulü ürünler ev tezgâhında yapılan yerli ürünlerin satışını engelliyordu. Bahse konu büyük tüccarlar kazandıkları parayı, kudretin simgesi ve en önemli gelir kaynağı olan toprağa yatırıyorlardı. [30] Bu arada köylülerin alışveriş merkezleri ve kervan yolları üzerinde şehirler ve kasabalar çoğalmaya başladı. Buralarda da ticari sermayenin hegemonyası altında iş yapmaya çalışan orta sınıf oluştu. Bazen hem üretici hem satıcı, bazen de alışverişte aracı konumundaydılar. Orta sınıfın da esasında köylüden farkı yoktu. Büyük tüccarların ve ağır vergilerin altında eziliyorlardı. Kendilerini koruyabilecek herhangi bir kurum veya kuruluş da mevcut değildi.

Mevcut istikrarsız ortamda daha fazla yaşama gücü bulamayan halk kafile kafile Rusya'ya, Osmanlı İmparatorluğuna ve Hindistan'a işçi olarak göç etmeye başlamıştı. Rus resmi kayıtlarına göre Rus-İran sınırında İran'dan Kafkasya'ya çalışmak için gelenlere 1858'de 4852, 1891'de 26855, 1900'de 16627, 1903'de 32866 pasaport verilmiştir.[31] 1904'te Ruslar, Rusya'ya giriş için 71 bin giriş izni vermiştir. Bunlar resmi rakamlar olup, bunların haricinde kaçak olarak girenler de düşünüldüğünde işçi göçünün boyutları daha çarpıcı hale gelmektedir. XX. yüzyılın başında İran'dan Kafkasya'ya gidenlerin sayısı 200 bin kişiyi bulmuştur.[32] Bu işçilerin ise %90'ını İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.

---

[30] Farsh, **a.g.t.**, s.5.
[31] Hüseyin Baykara, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, 1978, s.62.
[32] Baykara, **a.g.e.**, s.63'den Ahmet Kesrevi, **Tarih Meşrut-e İran**, Cilt:1, 2.b., Tahran, 1319, s.265.

İran'ın ve halkının içinde bulunduğu durumun şüphesiz en önemli sebebi Rus-İngiliz rekabetinin XIX. yüzyılda İran ve Azerbaycan topraklarında sahne almış olmasıydı. İngiltere Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini Hindistan'a karşı bir tehdit olarak görüyordu, Rusya'nın amacı ise sıcak denizlere inmek idi. İran kuzeyden Rusya, güneyden ise İngiltere tarafından çekiştiriliyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu rekabet, İngilizlerin İran üzerinde önemli bir seri imtiyaz elde etmeleri ile Rusların bu imtiyazları engellemeye çalışmaları ve başka imtiyazlar elde etmeleri şeklinde sürdü.[33]

Nasırüddin Şah dönemi İran halkı için talihsizliklerle dolu bir devri simgeler. İngilizler ve Rusların İran arenasındaki karşılıklı en kıvrak manevraları ve bunların karşısında Şahın üst üste yaptığı hatalar İran halkının sabır sınırlarının üzerinde ezilmesine neden olmuştu. Şah emperyalist devletlerden aldığı borç paralar karşılığında bu devletlerle toplam 83 sözleşme yapmış ve İran'ı yarı sömürge haline getirmişti. Bu durumun yarattığı ekonomik külfet halka dayanılmaz vergiler olarak dönmeye devam etmiş, örneğin 1870–1900 yılları arasında sadece şehirde esnaflara uygulanan vergiler 32 kez artırılmıştı.[34]

1855 yılında Nasırüddin Şah Afganistan'ın Herat şehrini işgal etti. Bu işgal nedeniyle İran İngiltere ile savaşa girmiş oldu. Kısa sürede İran ordusu Karun Nehri üzerinde bozguna uğradı. 1857 yılında iki ülke arasında imzalanan Paris Anlaşması'na göre İran Afganistan ile hiçbir resmi ilişkide bulunmayacağını teyit etti ve İngilizler Karun Nehri'nin ticarete açılması imtiyazını elde etmiş oldu.

1864'te Şah İngilizlere Avrupa-Hindistan telgraf hattının İran'dan geçirilmesi müsaadesini verdi. 1872 yılında İmamzade Şah Abdülazime yedi kilometre uzaklığı olan demiryolu yapılması ve Baron Julius de Reuter

---

[33] Marlowe, **a.g.e.**, s.14.
[34] Baykara, **a.g.e.**, s.59.

tarafından milli İran Bankası kurulması ve her türlü maden arama ve işletme imtiyazı İngilizlere verildi.[35] Rusların karşı gelmesi üzerine Şah bu imtiyazı iptal etti ve Rusya'nın rızası olmadan İran'a hiçbir demir yolu yapılmayacağını Ruslara taahhüt etti. Fakat 1887 yılında Reuter bankanın kurulması imtiyazını tekrar elde etti. 1888 yılında ise İngiliz Lynch Brothers şirketi'ne Karun Nehri'nde Ahvaz'a kadar vapur hattı kurulması ve işletilmesi hakkı verildi.[36]

Ardı arkası kesilmeyen bu imtiyazlar verilirken, Meşrutiyetin belki de ilk ayak sesi diyebileceğimiz tütün ayaklanması meydana geldi. 1891 yılında Şah içinde bulunduğu parasal sıkıntıyı atlatabilmek için İran'ın bütün tütün ekiminin ve ticaretinin kontrolünü Talbot adında bir İngiliz'e verdi. Şirket İranlı memur kullanmayacak çalışanlarını İngiltere'den getirecekti. Yaygın şekilde kullanılan keyif verici bir maddenin bu şekilde İngilizlere talan ettirilmesine karşı önce tütün ekimi ve ticaretiyle uğraşan halk kesimi arasında olmak üzere büyük bir huzursuzluk baş gösterdi.[37] Kısa zamanda tüm halk sathına yayıldı, harekete aydın kesim ve ulema kesimi de sahip çıktı. Tebriz'de ayaklanmalar başlamış, halk şirketin İngiliz memurları şehre girmesin diye yolları kapatmış, bir grup ayaklanmacı Aşure günü memurları öldüreceklerini ilan etmişlerdir.[38] En son Kerbela Müçtehidi Mirza Hasan Şirazi'nin bir fetva ile tütün üretimini ve ticaretini yasaklaması ve halkın buna destek çıkarak tütün kullanmaması ve nargileleri sokaklarda kırması halkın koordineli bir şekilde tepkisinin ciddiyetini ortaya koydu.

Bu halk hareketinin şiddetinin artmasından çekinen Şah tütün tekelini sattığı fiyattan çok daha yüksek bir bedel ödeyerek satın almak zorunda kaldı. Parayı da İngilizlere kurdurduğu bankada İran devlet borcu hesabı açtırarak temin etti. Üst üste yaptığı hatalar zincirine bir tanesini daha eklemiş oldu. Tütün ayaklanması İran halkının bilinçlenmesi açısından çok

---

[35] Baykara, **a.g.e.**, s.44.
[36] Marlowe, **a.g.e.**, ss.15-16.
[37] Brockelman **a.g.e.**, s.358.

önemli iki sonucu ortaya koydu; halkın isteği ile bir şeyler değişebilir ve Şah'ın hareketleri de sınırlandırılabilir.

Tütün ayaklanması sonrasında halk tam olarak sakinleşmiş değildi. Yönetime olan kızgınlık içten içe büyüyor, halkın yönetimim değişmesine yönelik bilinci artıyordu. Halkın kızgınlığının 1896 tarihinde dışa yansıması Nasırüddin Şah'ın bir vatandaş tarafından öldürülmesi ile gerçekleşti. Nasırüddin Şah'ın ölümü üzerine Muzafferriddün Tebriz'den Rus ve İngiliz temsilcilerin eşliğinde Tahran'a gelerek tahta çıktı.[39] Hazine bomboş, Rus ve İngiliz rekabeti hat safhadaydı. Sömürülen bir doğu ülkesinin karşılaştığı rutin tablo İran'da da ortaya çıkmış, İran siyasileri İngiliz yanlıları ve Rus taraftarları olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Müzaferiddün Şah gerek masraflı Avrupa gezileri, gerekse imtiyazlar konusunda babasının takipçisi oldu. Tahta çıkar çıkmaz bir Avrupa gezisine çıktı ve masraflar için İngiltere'den borç para aldı. 1900 yılında Rus bankası Tahran'da kuruldu ve doğrudan Rusya ekonomi bakanlığının bir branşı olarak çalışmaya başladı ve politika Ruslar tarafından bir enstrüman olarak kullanıldı. Daha sonra 1900 yılında Tahran'da kurulan Rus bankasından borç aldı ve karşılığında Culfa'dan Tahran'a yol yapım imtiyazı, petrol kuyusu ve kömür madeni açma işletme hakkı verildi.[40] Bu borcun faizi bile ödenmez hale gelince İran'ın kuzey batı ve doğu sınırlarının gümrüğü Ruslara ipotek edilerek 224 ruble borç alındı. Ruslar, İran'ın Belçika'dan memurlar getirerek İran dahilindeki tüm mali işlerin ve gümrük idaresinin bu memurlara verilmesini şart koştu. Bu şart gereği, Belçikalı memurlar Nus adında büyük bir yüksek memur başkanlığında göreve başladı. Rusların da desteği ile Nus kısa zamanda gümrük genel müdürü, posta telgraf nazırı, genel muhasebe müdürü, pasaport dairesi reisi ve devlet şurası üyesi oluverdi. İran'da artık hakim güç Belçikalı Nus olmuştu. Bir Belçikalı

---

[39] Sykes, **a.g.e.**, s.374.
[40] Brockelman, **a.g.e.**, s.359.

ecnebinin bu şekilde ülkenin nabzına hakim konuma gelmesi ve uyguladığı ekonomik politikalar ile vergileri artırarak halkı köşeye sıkıştırması halk genelinde büyük bir rahatsızlığa yol açmıştı.

Bu arada 1901 yılında İran'ın geleceğini de ipotek altına alan ve ileride büyük problemlere sebep olacak bir imtiyaz daha İngilizlere verilmişti. Bu o dönemde verilen en büyük imtiyazdı fakat daha önce de bu tür imtiyazların verilmiş, girişimlerin son 30 yıl içerisinde başarılı olamamış olması nedeniyle ne İran'da ne de İran dışında fazla tepki toplamadı. Şah tarafından William Knox D'arcy tarafından yönetilen İngiliz sendikasına kuzeydeki beş eyalet haricinde tüm İran petrol arama ve üretme imtiyazı verilmişti.[41]

Belçikalı Nus'un yönlendirmesi sonucunda Rusya ile 1901 ve 1902'de iki kez ticaret konvansiyonu imzalandı. İran'ın gümrüğü ve mali idaresinde kazanılan bu büyük Rus başarısı İngilizleri hayrete düşürdü.[42]

İran halkının Batı ile ilk teması Batılıların İran'da görevli olarak bulunması nedeniyle gerçekleşmiştir. Bunun ilk örnekleri Batılı askeri görevlilerin İran'da görev yapması nedeniyle yaşanmıştır. Üst üste askeri başarısızlıklar nedeniyle Şah İran ordusunun Batılı anlamda eğitilmesi gerektiğini düşünmüş ve değişik dönemlerde Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rus subayların[43] İran ordusunu eğitmek üzere İran'da bulunmalarını sağlamıştır. İran halkı bu sayede Batı medeniyetini az da olsa tanıma fırsatının bulmuştur. Özellikle Fransız subayların sayesinde Fransız İhtilalinin gündeme getirdiği kavramların İran'a ilk girişi bu şekilde olmuştur.[44]

---

[41] Marlowe, **a.g.e.**, s.16.
[42] Sykes, **a.g.e.**, s.377.
[43] Marlowe, **a.g.e.**, s.394.
[44] Murtaza Nizamettin Tebrizli, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri Cilt 1**, İstanbul, 1946, s.32.

İran halkı daha sonraki yıllarda da etraflarında kendileri gibi yaşamayan, kendileri gibi yönetilmeyen bu farklı insanları görmeye devam etmiştir. Ülke içerisinde kurulan yabancı yatırımlı şirketlerde ve bankalarda çalışan yabancı memurlar ve kendisini misyonerlik faaliyetlerine adamış İngiliz ve Amerikalılardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir.[45]

İlk modernleşme hareketleri İran'da 'yukarıdan aşağıya' zayıf politikalarla başlamıştır. Rus savaşları sonrasında modernleşmenin zorunlu olduğunu algılayan Azerbaycan valisi olarak görev yapan veliaht prens Abbas Mirza'nın politikalarında ilk modernleşme hareketleri gözlenmiştir. Abbas Mirza III. Sultan Selim'in ıslahat hareketinden etkilenerek aynı ad ile 'Nizam-ı Cedid' ordusunu kurmaya çalışmış ve bu orduya yukarıda bahsedilen Avrupalı subaylar tarafından eğitim verilmiştir. Batı menşeli mühendislik ve askerlik kitaplarını çevirmek ve düzenlemek üzere tercüme dairesini kurmuştur. Londra ve Paris'te daimi temsilcilikler kurulmasını sağlamış, yeni kurumların elemanlarını yetiştirmek üzere ilk öğrenci grupları Avrupa'ya eğitime gönderilmiştir.[46] Çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu bu öğrenciler daha sonra ülkeye döndüklerinde aydın kesimi oluşturmuş, özgürlük ve eşitlik gibi kavramların savunucusu olmuşlar ve meşrutiyetin kurulmasında lokomotif görevi üstlenmişlerdir.

Devlet çapında yapılmaya çalışılan modernleşme çabaları içerisinde Abbas Mirza yanında yetişmiş ve Nasırüddin Şahın ilk veziri olan Emirkebir'in gayretleri de önemli yer tutar. İstanbul'da diplomat olarak görev yaptığı sıralarda Tanzimat reformlarından etkilenmiş olan Emirkebir bu reformların İran'da da yapılmasının gerekli olduğunu anlamış, vezirliği süresince ıslahat hareketlerini icra etmeye çalışmıştır. İthalatı azaltmak için 15 fabrika kurdurmuş, ilk resmi gazetenin basılmasına öncülük etmiş, modern eğitim anlayışına yakın ilk lise diyebileceğimiz ''Dar'ul Fünun''un açılmasını

---

[45] Marlowe, **a.g.e.**, s.395.
[46] Emre Bayır, ''Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi'', **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, Ankara, Sonbahar 1999, s.88.

sağlamıştır. Çok tanıdık bir senaryodur bu; reform karşıtları tarafından öldürülmüştür. Yukarıdan yapılmaya çalışılan reform hareketlerinin dolaylı olarak faydası dokunsa da, binanın önce çatısının yapılmaya çalışılması fikri yine işlememiştir

İran'ın modern dünya ve modern dünyanın düşünce akımları ile asıl tanışması komşuları aracılığı ile gerçekleşmiştir. Osmanlı imparatorluğu'nda batılılaşma hareketleri çok önceden başlamış, sosyal, siyasi, askeri ve eğitim alanlarında Islahat hareketleri yapılmış, batılı düşünce kavramları yapılan binlerce tercüme eser ile Türkçeye girmiştir. Belli bir aydın kesim oluşmuş batı fikirleri geniş platformda tartışılır hale gelmişti.[47] İstanbul'da ortaya çıkan fikri ve siyasi hareketler tüm Orta Asya'yı ve Orta Doğu'yu etkilemeye başlamıştı. Kuzey Azerbaycan ise özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşmeye başlamış. Kuzey Azerbaycan'da modern düşünce Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu etkisiyle yatay ve dikey olarak yayılmıştı. Bu sırada İran'ın komşularından etkilenmesinde en etkin rolü Tebriz merkezli Güney Azerbaycan oynamaya başladı. Kuzey Azerbaycan ile akraba ilişkileri nedeniyle karşılıklı etkileşim devam ediyordu. Ayrıca kuzeye çalışmak için giden işçi kitlelerinin çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. Bu işçi grupları Bakü'de petrol şirketlerinde işçi olarak çalışıyorlar, işçilerin sendika hareketlerinden etkileniyorlar bunları yurda döndüklerinde anlatıyorlardı. Yine Tebriz'in geçiş yolları üzerinde bir ticaret merkezi olması nedeniyle Azerbaycan Türkleri arasında tüccarlık yapanlar çoğunluktaydı. Bunlar ticaret maksadıyla sık sık Rusya'ya, Türkiye'ye gidip geliyorlar ve burada olup bitenlerden haberdar oluyorlardı. Güney Azerbaycan bir köprü görevi görüyor, dış dünya ile buradaki etkileşim İran'ın tüm bölgelerine buradan yayılıyordu.

---

[47] Akpınar**, a.g.m.**, s.84.

XIX. yüzyılda İran halkı arasında bahse konu ortam şartları gereğince derin bir cahiliyet söz konusuydu. Eğitimli olan kesim sadece hanedanın bir kısmı ve din adamlarıydı denilebilir. Din adamları ise iki kısma ayrılıyordu. Azınlıkta olan kısım hanedana ve saraya yakın, geniş toprakların sahibi ve Şah'ın politikalarının destekleyicisiydi. Asıl çoğunluk kısım ise halk ile iç içe aynı şartlarda yaşayan kimselerdi. Osmanlı padişahı ile Şah arasındaki otorite açısından en büyük fark, Osmanlı padişahının halife olarak din adamlarının üstünde bir mevkide bulunmasıydı. Bu durum padişahın konumunu ve politikalarını sağlamlaştırıyor ve padişah din adamlarının gücünü arkasında hissediyordu. İran'da ise bu durum farklıydı, Şah'ın bu dünyadaki saltanatı din adamlarının gözünde dine göre yasadışıydı, sadece tolere edilmiş bir güçtü.[48] Bu nedenle din adamları arasında meşrutiyet taraftarlığı kolay ve hızla yayılıyordu.

Meşrutiyet Hareketinin temellerini atan en önemli din adamlarından birisi de Cemalettin Afgani'dir. Hamedan'da doğan ve Necef'te dini eğitim alan ve yurtdışında eğitimine devam eden Afgani, devrimci, özgürlükçü ve modern fikirleri ve yazıları ile İran halkı üzerinde büyük etki yaratmış, meşrutiyet fikrinin tohumlarını halk arasına ekmiş, Nasırüddin Şahı da hayli rahatsız etmiştir. Şah tarafından iki kez İran'a davet edilmiş, ilk gelişinde Şah tarafından devlet şurasına üye yapılmıştır. Kısa süre sonra fikirleri ve halk üzerinde hızla gelişen saygınlığı ve nüfuzu Şahı ve yandaşlarını tedirgin etmiş, bunun üzerine sınır dışı edilmiştir. Onun yurtdışındaki çalışmalarının daha tehlikeli olduğunu düşünen Şah kendisini onur konuğu olarak İran'a davet etmiştir. Gelişini müteakip kendisini tehlikede hisseden Afgani, saraydan kaçarak Şah Abdülazim Camisi'ne sığındı ve 7 ay süre ile burada hapis hayatı yaşadı. Fakat popülaritesi her geçen gün daha fazla arttı, her geçen gün daha fazla İranlı Afgani'ye yandaş oldu, daha fazla İranlı meşrutiyet fikri ile tanışma fırsatı buldu. Bu durumun daha tehlikeli olduğunu gören Şah onu Osmanlı kontrolünde olması kaydıyla Basra'ya sürdü. Cemallettin Afgani buradan Londra'ya kaçtı. Londra'da yine kendisi

[48] Sykes, **a.g.e.**, s.382.

gibi İranlı ve Meşrutiyet taraftarı olan Melkum Han ile ‘’Kanun’’ isimli gazeteyi yayınlamaya başladı. İran Şahı’na daha sert eleştirilerine ve saldırılarına bu gazetedeki yazılarında ve İran’daki yandaşlarına gönderdiği mektuplarda devam etti.[49] Daha sonra II. Abdülhamit’in daveti üzerine İstanbul’a yerleşti ve çalışmalarını burada sürdürdü.[50]

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkın aydınlanmasıyla birlikte İran’da Şah ve saltanatına karşı örgütlenmeler ortaya çıkmaya başlamış bu örgütlerin öncelikli faydası halkın bilinçlendirilmesi yönünde olmuştur. İlk siyasi parti diyebileceğimiz ‘’Ademiyet Cemiyeti’’ Mirza Melkum Han ve arkadaşları tarafından 1858’de kurulmuştur. Parti anayasalı-meşruti şahlık rejiminin savunucusuydu. 1892’de ise Cemalettin Afgani ve arkadaşları İstanbul’da ‘’İttihad-ı İslam’’ partisini kurmuş, Afgani’nin İran’daki yandaşları ise bu partinin ‘’Hovzayi Bidaran’’ adı ile İran kolunu kurmuşlardır. Afgani’nin partisi hem İran’da hem de dışarıda meşrutiyet yolunda etkin ve dinamik bir mücadele örneği göstermiştir.[51] Nasırüddin Şah’ın ölümünden sonra 1897’de II.Abdülhamid İttihad-ı İslam partisini dağıtmış, bir süre sonra da Afgani İstanbul’da hayatını kaybetmiştir.

Bu örgütlenmelerin, yapılan çalışmaların, aydınların eserleri ve faaliyetleri arasında İran Halkı’nın uyanışı için verilmiş en etkili çaba olarak 1876–1895 yılları arasında İstanbul’da Farsça olarak Azerbaycan Türkü Mirza Mehdi Ahter ve arkadaşları tarafından basılan ve başta İran’a ve tüm Orta Doğu’ya dağıtılan Ahter gazetesi ön plana çıkmaktadır. Alanında bir ekol haline gelmiş olan gazetede hürriyet, meşrutiyet, kanun, adalet, kardeşlik, sömürgeciliğe karşı mücadele fikirleri sürekli işlenmiş 19 yıl İran Halkını bu değerlerden haberdar ederek eğitmiştir. İran’da yenileşme ve çağdaşlaşma fikrinin kökleşmesini sağlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın tam metni dahi bu

---

[49] Sykes, **a.g.e.**, ss.397-398.
[50] Brockelman, **a.g.e.**, s.358.
[51] Baykara, **a.g.e.**, ss.28-29.

gazetede Farsça olarak yayınlanmıştı.[52] İran halkının eğitimine hizmet eden tek yayın olma özelliğini uzun süre elinde bulunduran gazete Nasırüddin Şah'ın öldürülmesi üzerine II. Abdülhamit tarafından kapatıldı.[53]

İran'da 1897'den sonra aydınlar ''Maarif Encümeni'' adlı bir örgüt çatısı altında toplandılar. Yeraltında hızla yayılan bu örgüt kısa sürede önemli şehir merkezlerinde temsilcilikler oluşturdu. Hazırladıkları yayınlar, gazeteler ilden ile dolaşıyor, meşrutiyet fikri halk arasında bilinçli bir harekete hazırlanıyordu.

2- Meşrutiyetin İlanı ve Azerbaycan Türkleri

İran XX. yüzyıla ulaştığında Meşrutiyet Devrimi için gerekli altyapı oluşmuştu diyebiliriz. İran'da tüm sınıfların rahatsızlıkları maksimum boyutlara ulaşmış, tüccarlar, din adamları ve batı eğitimli fikir adamları gizli örgütlerde rejim karşıtı çalışmalarını hızlandırmış, birkaç kez yaşadığı kıtlıklarda yakınlarını kaybetmiş ve açlıktan ayaklanmış olan halkın dayanma gücü azalmıştı. Temellerindeki farklılıklarına rağmen tüccarlar, geleneksel orta sınıf, din adamları, entelektüeller ve köylü halk aynı hedefi kendilerine düşman olarak belirlemişlerdi. 1905 yılına gelindiğinde hepsi bardağı taşıracak son damlayı bekler haldeydiler.

Tam bu sırada, kuzeyde ortaya çıkan kolera salgını, 1905 yılında Rusya-Japonya savaşı ve sonrasında 1905 Rusya Devriminin etkisiyle kuzeyde aniden ticaret düzeni bozuldu, İran'da yiyecek fiyatlarında büyük bir enflasyon ve buna bağlı olarak ekonomik kriz ortaya çıktı. Ekonomik kriz halk protestolarına yol açtı. Her bir protesto daha şiddetli olan diğerini tetikledi. Ardışık protestolar Ağustos 1906'da Meşrutiyet Devrimi ile

---

[52] Akpınar**, a.g.m.**, s.87.
[53] Brockelman, **a.g.e.**, s.359.

sonuçlandı. İlk protesto iki yüz dükkân sahibinin ve bankerin Şah'tan Belçikalı Nus'u görevden alınmasını ve kendilerinden borç olarak toplanan paraların geri ödenmesi şeklinde ortaya çıktı. Şah'ın taleplere yanıt vermemesi üzerine tüccarlar dükkânlarını kapattılar. Bu arada Nus'un da molla kıyafeti ile fotoğraf çektirerek dağıttırması olayları tırmandırdı. Şah'ın talepleri Avrupa seyahati dönüşünde yerine getireceğine dair söz vermesi üzerine protestolar sona erdi.[54]

Şah, Rusya'nın gümrükle ilgili tehditlerini ve Avrupa seyahati ile boşalan hazinenin durumunu göz önünde bulundurarak verdiği sözleri tutmadı. Aralık 1905'de Tahran Valisi %33 artan şeker fiyatını düşürmek maksadıyla iki tüccarı falakaya yatırdı. Böylece İran farkında olmadan Meşrutiyet Devrimi yolunda son viraja girmiş oldu. Falakaya yatırılan tüccarlar halk gözünde çok saygın kişilerdi. Olayı protesto etmek üzere başta tüccarlar olmak üzere bir grup halk Şah camiinde toplandı. Daha sonra din adamları da bu gruba katıldı. Şah taraftarı İmam Cuma'nın grubu camiden çıkarması üzerine, kalabalık dağılmak yerine daha da büyüyerek Cemaleddin Afganinin yaptığı gibi kutsal Abdül Azim türbesine sığındı.[55] Toplanan halk baskıcı politikalarla halkı sıkıştıran, Şah'ın Ruslarla yaptığı anlaşmalara çanak tutan, devletin yaptığı israfın önüne geçmeyen Sadrazam Aynüd dövle'nin sadrazamlığına son verilmesini,[56] valilerin değiştirilmesini, Nus'un kovulmasını, şeriatın uygulanmasını ve Adalet Divanı'nın kurulmasını istediler. Şah iki binden fazla protestocunun bir aydan fazla süren protestolarına, isteklerinin yerine getirileceği sözünü içeren bir mektupla son verdi. Protestocular şehre girerken halkın ''Çok Yaşa İran Milleti'' sloganını haykırmalarıyla karşılandılar. ''İran Milleti'' tabiri Tahran sokaklarında ilk defa duyuluyordu. [57]

---

[54] Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton, New Jersey, 1982, s.78.
[55] Sykes, **a.g.e.**, s.402.
[56] Sykes, **a.g.e.**, ss.401-402.
[57] Abrahamian, **a.g.e.**, s.82.

Şah protestoları halk arasında öne çıkmış bir grup insanın tepkisel hareketi olarak algıladı ve sözünü yine tutmadı. Aksine Aynüd Dövle büyük bir vaiz olan Seyid Cemal'i kovdu ve Kum'a gönderdi. Daha sonra da kendisini suçladığı gerekçesi ile İran'ın ileri gelen müçtehitlerinden Seyid Muhammed'i tutuklattı. Saygın tüccarlara yapılan hareketlerden sonra, önde gelen din adamlarına yönelik bu hareketler üzerine halk ayaklandı, çatışmalarda bir öğrenci polisin ateş açması üzerine öldü. Ayaklanma ertesi gün öğrencinin cenazesinde büyüyerek devam etti, çıkan çatışmalarda 22 kişi öldü, 100'den fazla kişi yaralandı. Adalet işlerini yürüten din adamları ve onları destekleyen halk Kum şehrine göç etti, dükkânlar protesto maksadıyla kapatıldı. Ayaklanan halk artık sadece Adalet Divanı değil milli bir meclisin de kurulmasını istemeye başladılar. Şah protestocuları İngilizler tarafından kiralanmış bir avuç hain olarak tanımladı ve dükkânlarını açmayanların dükkânlarını yok edeceğini bildirdi. Bunun üzerine bir grup tüccar İngiltere büyükelçiliğine giderek, sığınma talebinde bulundular. İngiliz büyükelçiliğinin kabul etmesi üzerine, elçiliğin Gulhak'taki yazlığının bahçesinde 12000 eylemci toplandı ve burada protestolarına devam ettiler.[58]

Burada İran'ın yaşamak zorunda kaldığı enteresan bir çelişkiyi göz ardı etmemek gerekir. İngiltere İran'daki değişimleri ve gelişmeleri çok iyi analiz ediyor, bu hareketlenmenin sonunun nereye varabileceğini hesaplayabiliyordu. Rus nüfuzuna karşı ani bir atak yapmak için önemli bir fırsat doğmuştu. Yüz yıl boyunca Şah'ın aracılığıyla İran'ın öz kaynaklarını pervasızca kullanan İngilizler, şimdi Şah'a karşı Meşrutiyetçilere topraklarını açtılar. Şahı ve dağıttığı imtiyazları eleştiren protestocular ise sonuca giderken yüzyıldır vatanlarında imtiyaz elde etme mücadelesi veren bir ülkenin desteğinden faydalandılar. 1892'de Tütün imtiyazının İngilizlere verilmesiyle ilk defa geniş çaplı halk hareketinin ayak sesleri duyulmuş, 1906'da ise İngiliz Büyükelçiliğinin bahçesindeki büyük protestoların önemli yardımıyla Meşrutiyet Devrimi tamamlanmış oldu.

---

[58] Brockelman, **a.g.e.**, s.360.

Esnaflar Gulhak'ta, din adamları ise Kum'da protestolarına devam ediyorlardı, ülkede ticaret ve adalet işleri durmuş vaziyetteydi. Şah daha da kötüye gitmesinden endişelenerek Millet Meclisinin kurulmasını kabul etti.

Meşrutiyet Devrimi'nde farklı etnik kimliklere sahip olan Azerbaycanlılar, Farslar, Gilanlar, Bahtiyariler ve diğerleri kanunsuzluğa ve despotluğa karşı birleştiler, amaçları düzenli, merkezi hukuka ve kanunlara dayanan bir sistemin yürürlüğe girmesini destekliyorlardı. Hiçbir grubun amacı birlikten doğan bu gücü etnik kimliğe dayalı ayrı devletlerarasında bölmek değildi.[59]

Bu arada Azerbaycan Türklerini diğer İranlılardan ayıran bazı gelişmeler yaşanıyordu. Meşrutiyet ilan edilmiş ve meclis kurulması ve anayasa hazırlanmasına yönelik çalışmalar Tahran'da devam ederken Devrim'in her aşamasına katılmış olan Azerbaycan Türkleri devrimin sonuçlarını Güney Azerbaycan'da göremiyorlardı. Karakter olarak dedesi Nasır-üd Din Şah'a çok benzeyen Azerbaycan valisi Mehmet Ali Mirza Meşrutiyet'in Azerbaycan'da yürürlüğe girmesine engel oluyordu. Azerbaycan Türkleri Tebriz'de bir kez daha ayaklanmak zorunda kaldı, on gün süren halk ayaklanması sonucunda Meşrutiyet Güney Azerbaycan'da yürürlüğe girdi.[60]

Meşrutiyet Anayasası kısa sürede hazırlanarak 1906 Aralık ayında Şah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Milletvekilleri sosyal sınıfların ve meslek gruplarından seçilmişlerdi. Milletvekilleri kısa sürede hazırlanmış olan anayasanın özellikle birçok eksiğini tespit ettiler ve tamamlayıcı bir anayasa metni hazırladılar. İlk Anayasa metnini onayladıktan on gün sonra

---

[59] Touraj Atabaki, **Azerbaijan Ethnicity and the Struggle for Power in Iran,** London, New York, 2000, s.27.
[60] Arif Keskin, ''Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan Devleti'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.10.

Muzafferiddün Şah ölmüştü ve yerine geçen eski Azerbaycan Valisi Mehmet Ali Mirza tam bir meşrutiyet düşmanıydı. Bu nedenle uzun bir süre tamamlayıcı yeni anayasa metnini onaylamakta direndi. Önemli eyaletlerde halk protesto gösterileri yaptı. Tebriz'de 20000 gösterici protestolara katıldı ve gösterilerde Azerbaycan Türkleri Şahın Anayasayı onaylamaması durumunda Güney Azerbaycan'ı İran'dan tamamen ayıracaklarını ifade ediyorlardı. Tahran'da ise 50000'den fazla sivil halkın ve çoğunluğu Güney Azerbaycan'dan gelen 3000 silahlı grubun katıldığı Şah karşıtı gösteriler Milli Meclis tarafından yönetiliyordu.[61] Şah 1907 Ekim'inde tamamlayıcı yeni anayasayı imzalamak zorunda kaldı. Tamamlayıcı anayasanın getirdiği en önemli yapısal değişiklik, madde 90-93'te eyaletlerin kendi meclislerinin olması, bu meclislerin merkezi hükümetin temsilcisi olarak vergileri belirlemesi ve toplaması gibi yerel faaliyetleri yürütmesinin belirtilmiş olmasıydı.[62]

Bu maddenin yürürlüğe girmesinde şüphesiz en önemli etken Azerbaycan Türkleriydi. Azerbaycan Türkleri ikinci anayasanın onaylanmasından aylar önce 1906 Eylül ayında ''Encümen-e Milli Tebriz'' adı altında encümenlerini kurmuşlardı. Encümen-e Milli Tebriz kısa sürede Güney Azerbaycan'da tüm sosyal ve siyasal hayatı yönlendirmeye başladı. Bu nedenle ilk kurulduğunda Mehmet Ali Mirza valiydi ve uzun süre encümen ile vali arasında büyük çekişme yaşandı.

Bölgesel bir parlamentoya dönüşen Encümen-e Milli Tebriz ''Ceride-i Milli'' adı ile bir gazete yayınlamaya başladı. İlk sayısı Ekim 1906 yılında yayınlanan haftalık gazete, 37 sayı sonra ismini değiştirerek ''Encümen'' adı ile yayınlanmaya başladı. Çünkü hem ''Encümen-e Milli Tebriz'' hem de ''Ceride-i Milli'' ismi Tahran'da bazı milletvekilleri arasında rahatsızlıkların doğmasına neden olmuştu. Merkez Meclis'teki Azerbaycanlı

---

[61] Abrahamian, **a.g.e.**, s.91.
[62] Atabaki, **a.g.e.**, s.28.

milletvekilleri Azerbaycanlıların kendilerini ve encümenlerini kesinlikle Merkez Meclisin üzerinde görmediklerini resmi olarak ifade ettiler. Gazete ise Encümen adı ile yayınlanan 41.sayısında, ‘’Encümen-e Tebriz’’in milli bir parlamento olmadığını, bölgesel bir meclis olduğunu ifade ederek milletvekillerini onayladılar. Bundan sonrada Azerbaycanlılar titizlikle Encümen-e Tebriz ismini kullandılar.[63]

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İran'da basın bir anda gelişti ve siyasi ve sosyal hayata çok aktif bir rol oynamaya başladı. Encümen bunların ilklerindendi, halkı gerçek anlamda bilgilendiriyor ve eğitiyordu. Gazete ve dergilerin çoğu milli, radikal ve iyimser isimler ile yayınlanmaya başladılar; Terakki, Bidari (uyanış), Vatan, Ademiyet, İttihat, Ümit ve Yeni Asır gibi. En etkin ve en çok yankı uyandıranlar ise gizli cemiyetlerin yayınladıkları idi. Tebrizli gizli teşkilat üyesi aydınlar yıllardır bastırılmış düşüncelerini Azad ve Mücahit gazetelerinde haykırıyorlardı.[64]

Encümen-e Tebriz'in beynini ise "Merke-e Gaybi" teşkilatı oluşturmaktaydı. Azerbaycan'ı yöneten gerçek gücü elinde bulunduran Merkez-e Gaybi 1905 yılında Bakü'de İranlı Azerbaycanlıların Rusya Sosyal Demokrat Partisinden etkilenerek ve onun tüzüğünü kendi tüzüğü olarak kabul ederek kurdukları "İçtimayon Amiyon" Partisinin İran içindeki oluşumu ve kod adıydı. Merkez-e Gaybi'de Güney Azerbaycan toplumunun tüm sınıflarının temsilcileri bir araya gelmişti. Merkez-e Gaybi gizli teşkilatı Mehmet Ali Mirza Şah'ın meşrutiyet düşmanı olduğunu yakınen bildiklerinden gönüllülerin katılımı ile "Mücahit" adlı silahlı bir grup kurarak silahlı mücadelenin ileride gerekebileceğini öngörmüşlerdir. Ercümen-e Tebriz'in faaliyetleri sayesinde "Azerbaycan'da Türkçe eğitim yapan okullar açılmaya

---

[63] Atabaki, **a.g.e.**, s.28.
[64] Abrahamian, **a.g.e.**, s.89.

başlanmış, eğitim çalışmaları hız kazanmış ve daha önce Şiiliğin farklı yorumlanmasından kaynaklanan çatışmalar sona ermiştir. [65]

Tahran'daki Azerbaycanlı milletvekilleri Tebriz Meclisi ile yakın temasta bulunuyor, Tebriz Meclisi ülkenin gidişatına direkt etki edecek faaliyetlerde bulunuyordu. Tebriz Encümeni ülkedeki otuzu aşkın encümen arasında 3000 siyasi ile en geniş ve en aktif topluluktu.[66] Merkez Meclis'deki Azerbaycanlı Milletvekilleri diğer milletvekillerine göre daha güçlü bir karakter sergiliyorlardı. Tebriz Milletvekillerinin lideri Seyyid Hasan Takizade, etkili konuşma yeteneği, güçlü karakteri ve sahip olduğu kapasite ile Meclis'de ağırlığını hissettiriyordu. O ve Azerbaycanlı diğer milletvekilleri Meşrutiyetin Güney Azerbaycan'da ne derece sahiplenildiğinin göstergeleriydi.[67]

Encümen sadece bölgenin değil tüm İran'daki politik gelişmeleri takip ediyor ve ülke siyasetinde aktif rol oynuyordu. Ercümen-e Tebriz Şah'ın anayasayı ve varlığını tanımaz bir şekilde davranmasına tepki olarak, bir telgraf göndererek Şah'dan anayasayı, İran meclisini ve ona bağlı bölgesel meclisleri tanımasını ve halkın sahip olduğu bu anayasal hakları tanıdığını açıklayan bir deklarasyon yayınlamasını istedi. Şah ise Meclis'e ve anayasaya karşı olduğunu "Kurtuluş Yolu ve Milletin Umudu" başlığı altında yayınladığı bir deklarasyonla resmi olarak açıklamış oldu. Tebriz encümeni, Horasan, Fars, Kirman ve İsfahan encümenlerine Şah'ın tutumunu şikâyet eden bir telgraf gönderdi. Telgraf Şah'ın devlet ve millet haini olduğunu belirtiyor, telgrafta "bütün İranlı kardeşler ayağa kalkın, Merkezi Meclisi ve anayasayı koruyun" sloganı yükseliyordu.[68]

---

[65] Keskin, **a.g.m.**, ss.11-12.
[66] Abrahamian, **a.g.e.**, s.87.
[67] Sykes, **a.g.e.**, s.407.
[68] Atabaki, **a.g.e.**, s.30.

Bu iç gelişmeler yaşanırken İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerde de Japon–Rus savaşına bağlı olarak önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Japonya önündeki yenilgi neticesinde, Rusya bu yenilgiyi İngiltere'ye borçlu olduğunu anladı. Asya'da İngiltere ile mücadele kendisine çok şey kaybettirmişti. Hâlbuki Asya'dan gelecek İngiliz baskısını durdurup, geleneksel faaliyet alanı olan Balkanlar ve Boğazlara yönelmek daha akıllıca olacaktı. Rusya'nın bu yaklaşımı ve İngiltere'nin de Hindistan'ı korumak için bir hale oluşturmak istemesi 1907 Rusya-İngiltere Anlaşmasını doğurdu. İran bu anlaşma ile üç bölgeye ayrıldı. Kuzey Rus nüfuz bölgesi, güney İngiliz nüfuz bölgesi, iki bölge arasında kalan orta kısım ise tampon bölge olarak kararlaştırılmıştı.[69] İran iki devlet arasında paylaşılmış olmasına rağmen her iki devlet de İran'ın bağımsızlığını tanıdıklarını 1907 Anlaşmasında belirtiyorlardı.

1908 Şubat ayına gelindiğinde Şah ile meclis ve meşrutiyetçiler arasındaki çekişme doruk noktasına ulaşmıştı. Meclisin otoritesini sınırlandırmasını hazmedemeyen Şah'a otomobiline bomba koyularak suikast düzenlendi. Suikast başarısız oldu, Şah'ın yanındaki gruptan bir kişi öldü. Şah yazlığına çekildi ve buradan daha önce Meşrutiyetçilerin korkusuyla Rus örneğine göre kurdurduğu, başında bir Rus subayın komuta ettiği Kazak Taburu'na Meclisin bombalanması emrini verdi.[70] 23 Haziran 1908'de Meclis bombalandı ve kapatıldı, birçok saygın Meşrutiyet lideri öldürüldü. Silahlı mücahit grup saldırı öncesi Meclisi korumak için hazırlanmış ve mevzilenmiş olmalarına rağmen, Takizade'nin Meclis'te, birkaç gün önce Rus ve İngiliz temsilcilerinin Şah'a karşı silahlı bir hareket olması durumunda Rus birliklerinin Şah'ı koruyacaklarını ifade ettiklerini açıklaması üzerine dağılmışlardı. Bu nedenle Meclis'in bombalanmasına ve kapatılmasına karşı Tahran'da silahlı bir direniş gerçekleşmedi.[71]

---

[69] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, 14.b., İstanbul, 1996, ss.35-36.
[70] Brockelman, **a.g.e.**, s.361.
[71] Abrahamian, **a.g.e.**, s.75.

Tebriz'de ise Meclisin bombalanması haberi bilinçli olarak halka hemen duyurulmadı. Önce Encümenin kapalı oturumunda Telgraf bürosundan sorumlu Mirza Han Terbiyat Encümen üyelerini bilgilendirdi ve böylece bağımsızlık hareketinin tüm bölge çapında başlatılması ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlandı. Bu haber Güney Azerbaycanlıları hiç şaşırtmadı. Encümen hazırlıklıydı. Encümen kısa sürede bölgenin kontrolünü ele aldı, Şah taraftarları bölgeden çıkarıldı, aylar önce bugünler için yetiştirilmiş olan gönüllüler silahlandırıldı.[72] Silahlı direniş uygulanacaktı. Güney Azerbaycanlılar Meşrutiyetin hazırlık aşamasında başroldeydiler, Meşrutiyetin devrede iken politikada etkin rol oynadılar ve şimdi ise Meşrutiyetin geri kazanılması için silahlı mücadeleye girişen tek grup olarak ön plana çıktılar.

Güney Azerbaycan'da halk Settar Han ve Bağır Han önderliğinde Meşrutiyetin yeniden kazanılması için silahlı direnişe başladı. Tebriz direnişçilerin hareket merkezi olmuştu. Bu arada Ruslar halkı Şah'a itaate davet ediyor, bir grup Şah yanlısı din adamı ise Encümen-i İslamiye adlı bir örgüt kurarak halka ayaklanmaması yolunda telkinlerde bulunuyorlardı. Bütün bunlara rağmen geniş bir kitle silahlı mücadeleye destek verdi. Önce Rahim Han, daha sonra Ayn-üd Dövle ile birkaç kez direnişi kırmaya çalışan Şah kuvvetleri direnişi kırmakta başarılı olamadılar.[73]

1909 Şubat ayında Tebriz Şah kuvvetleri tarafından ablukaya alındı, şehrin hayat damarları kesildi, şehre erzak girmesi engellendi. Tebriz'de kıtlık baş göstermeye başladı. Abluka dört ay sürmesine rağmen direniş kırılmadı.[74] Azerbaycanlıların ayaklanması başta destek verir gözüken İngilizleri ve Rusları endişelendirmeye başlamıştı. Ayaklanmanın başarılı olması ve Tahran'a kadar ilerlemesi her iki ülkenin bölgedeki çıkarlarını olumsuz etkileyecekti. İngiltere'nin onayı ile Ruslar müdahale edecekti. Plan

---

[72] Atabaki, **a.g.e.**, s.31.
[73] Tebrizli, **a.g.e.**, s.47.
[74] Sykes, **a.g.e.**, s.417.

hazırdı. 25 Nisan 1909 tarihinde İngiltere Konsolosu Azerbaycan Encümenine bir mektupla İran Hükümetinin erzak yolunu açmaması nedeniyle Rus ve İngiliz devletlerinin erzak yolunu açacakları, şehirdeki kıtlığı sona erdireceklerini bildirdi. Encümen yapılan planı anlamıştı. Rus ordusunun Güney Azerbaycan topraklarına girmesini engellemek maksadıyla Encümenin gönderdiği telgraf metni şöyle idi: **'' Şah baba, millet ise evlat gibidir. Baba ile çocuklar arasında kırgınlık meydana geldiğinde komşular müdahale etmemeli. Bütün isteklerimizden vazgeçip, şehri zat-ı şahanelerinize bırakıyoruz. Bize istediğiniz gibi davranabilirsiniz. Erzak yolunun açılması yönünde emir buyurun. Rus ordusunun Azerbaycan topraklarına girmesine gerekçe kalmasın.''**[75] Azerbaycan Türkleri büyük bir fedakârlık örneği göstererek bu telgrafı çekmişlerdi, on bir ay boyunca bin bir meşakkatle sürdürdükleri direnişi düşmanın topraklarına ayak basmaması uğruna feda etmeyi kabul ediyorlardı.

Şahtan olumlu bir yanıt gelmedi. Rus ordusu İngiltere'nin de onayıyla erzak yolunu açma bahanesiyle 29 Nisan 1909 tarihinde Güney Azerbaycan'a girdi. Azerbaycan Türkleri Encümen kararı gereğince hiçbir direniş göstermedi. Rus ordusu nicelik ve nitelik bakımından üstündü, yapılacak bir hareketin sonucu ileriye dönük tüm umutların yok olmasına sebep olabilirdi. 15 Mayıs günü Encümen'in yaptığı duyuruya itaat eden sayıları yirmi bini aşan mücahit grubu silah bıraktı ve dağıldı. Askeri hareketin liderleri Settar Han ve Bağır Han ile hareketin ileri gelenleri Osmanlı Konsolosluğuna sığındılar ve burada oturma eylemi yapmaya başladılar. Buradan İstiklal isimli bir gazete yayınlamaya başladılar.[76]

Tebriz'in direnişi bu şekilde sona ermişti fakat on bir ay süren Tebriz Ayaklanması tüm ülkeyi etkilemişti. Tahran'da ve diğer şehirlerde kıpırdanmalar başladı. Özellikle İsfahan ve Reşd'de meşrutiyetçiler yeniden

---

[75] Samed Serdarniya, **Salar-ı Milli Bağır Han**, (Çev. Eloğlu),Ankara, 1996, s.48.
[76] Serdarniya, **a.g.e.**, s.57.

organize oldular. Birbirleriyle temasa geçtiler, Rus sosyal demokratlarından önemli sayıda mühimmat ve silah yardımı aldılar. Bu arada Şah devletinin önemli adamlarından olan Sipehdar saf değiştirdi ve Meşrutiyetçiler tarafına geçti. Gilan meşrutiyetçilerinin lideri oldu. İsfahanlıların lideri de Serdar Esad idi. Kısa sürede Gilan, İsfahan ve Mezenderan Meşrutiyetçilerin kontrolüne girdi. 21 Nisan tarihinde Sipehdarın emrindeki meşrutiyetçiler Şah yanlılarını yenerek Gazvini ele geçirdiler. İsfahan ve Gilan meşrutiyetçileri birleşerek Kazak ordusunu yendiler ve 13 Haziran 1909'da Tahran'a girdiler. 16 Haziran 1909'da Muhammed Ali Şah'ın Şahlığına son verilerek, oğlu Ahmed Şah ilan edildi. Eski Şah Rus elçiliğine sığındı ve oradan da ülkeyi terk ederek Odessa'ya gitti. İkinci Meclis 7 Kasım 1909 tarihinde açıldı ve Meşrutiyet geri döndü.

İngiltere Rus askerlerinin Tebriz'e girmesinden sonra mücahit birliklerinin şiddetle direneceklerini ve sonuç olarak direniş kuvvetlerinin tamamının yok olacağını ümit ediyordu. Direniş olmamış, Azerbaycan Türkü mücahitler sonuca ulaşamamışlardı, silahsızlandırılmışlardı, bu arada Meclis yeniden açılmıştı fakat İngiltere ve Rusya Settar Han ve Bağır Han'ın Tebriz'deki varlıklarını kendi politikaları açısından tehdit olarak görüyorlardı. Rus ve İngiliz baskıları sonucunda iki lider Milli Meclisin davetlisi olarak bir daha Tebriz'e dönmemek üzere Tahran'a gittiler. Milli Şura Meclisi'nin ikinci oturumunda, milletvekilleri tarafından Meşrutiyetin Gerçek Kurtarıcısı olarak onurlandırıldılar ve Meclis tarafından kendilerine birer şükran plaketi sunuldu.

Fakat daha sonra Ağustos ayında Meclis, Settar Han ve Bağır Han'ın yandaşı olan Tahran'daki mücahitlerin silahlarını teslim etmeleri yönünde karar aldı ve onlara 48 saat süre verdi. Mücahit grubun bir kısmı silahlarını vermişti. Yandaşları ile Atabek Park'ında ikamet ederken silahsızlanmamaları bahane edilerek hükümet güçleri gruba karşı saldırıya geçti. Grup dağıtıldı. Settar Han bacağından yaralandı ve 4 yıl sonra vefat etti. Bağır Han ise Tebriz'e hiç dönemedi. Bu durumun sorumluları Şah hükümeti değil, 2. Meşrutiyet Meclisinde yer alanlardan bazıları idi. Rusların

Tebriz'deki ikameti devam ederken İngiltere elçisinin dışişleri bakanına gönderdiği mesaj Tebrizli Liderlerin yaşadıklarının sebebini özetliyordu: **''Rus makamları, ikinci defa karışıklık meydana gelmemesi için Tebriz'de askeri güç bulundurmak mecburiyetinde kaldıkları bilgisini verdiler. Settar Han gibi bazı kimseler iş başına gelebilir. Rusya hiçbir zaman buna izin vermeyecektir.''** [77]

Sipehdar eski Şah yanlısı idi ve büyük toprak sahiplerinden birisi idi. Çıkarlarının doğrultusunda saf değiştirmişti. Serdar Esad ise Bahtiyarilerin lideri idi. İngilizlerin İran'a girmesinden beri Bahtiyarilerin İngilizler ile çok sıkı ilişkileri mevcuttu. Settar Han ve Bağır Han gibi liderlerin yerine bu tür liderlerin önderliğinde meşrutiyetin geri gelmesi ve meclisin kurulması ikinci meclisin karakterinin birincisinden çok farklı olmasının en temel nedeni idi.[78]

İkinci Meşrutiyet Meclisi'nin birincisinden diğer farkı ise partilerden oluşması idi. Meclisin kurulmasından sonra radikal milletvekilleri kendi politik parlamenter gruplarını organize etmeye başladılar. Takizade toplam 22 üyesinden 12'si Azerbaycan Türkü olan İran Demokrat Partisini kurdu. Diğer parti ise Seyit Abdullah Behbehani'nin kurduğu İ'tidaliyylun Partisi idi. Kısa sürede iki parti arasındaki fikir çatışmaları sokaklara sıçradı. Demokrat Partililer Behbehani'yi öldürdüler. İ'tidalciler ise misilleme olarak Ali Muhammed Han Terbiyat ve Seyylid Abdürrezzak Han Hakkak'ı öldürdüler. Ülke içişleri yeniden kaos içerisindeydi. Ekonomik çıkmazdan kurtulmak için ise Rusya ve İngiltere'den borç para alındı tıpkı Şah'ın yönetimde tek olduğu dönemdeki gibi. Demokrat Parti Rusların Güney Azerbaycan'daki varlığını sona erdirmesini sık sık dile getiriyordu. Ülkenin kuzeyi adeta işgal altındaydı. Bu arada ekonomik çıkmaza çare olarak Amerikalı Morgan Suster başkanlığında Amerikalı bir heyet ekonomiyi düzeltmek üzere görevlendirildi. Bu durum Rusların ve İngilizlerin hoşuna gitmedi. Rusya 29 Kasım 1911

---

[77] Serdarniya, **a.g.e.**, s.75.
[78] Farsh, **a.g.t.**, ss.51-52.

günü Suster'in faaliyetlerinin Rus çıkarları ile çatıştığını ileri sürerek İran'a üç şarttan oluşan bir ültimatom verdi;

1- Suster ve Lefoker İran'daki işlerinden uzaklaştırılacaklardır,

2- İran bundan sonra yabancıları işe alırken Ruslardan izin alacaktır,

3- Rusların Reşt ve Enzeli'ye yolladığı ordunun masrafları İran tarafından karşılanacaktır.[79]

Ültimatoma cevap verilmesi için 48 saat süre verdiler. Şah Vekili ve Dışişleri Bakanı başta olmak üzere bakanlar ültimatoma boyun eğilmesi gerektiğini savunuyorlardı ve bu yönde Meclisi etkilemeye çalışıyorlardı. Bakanların bu işgale evet demeye çalışmaları Meşrutiyetin de dış güçler tarafından oyuncak haline getirildiğini sergiliyordu. Fakat ikinci meşrutiyet meclisinde de vatansever, aklı başında milletvekilleri mevcuttu. Meşrutiyetçi milletvekillerinin bastırması ile oylamada ''hayır'' sonucu çıktı. Ruslar 24 Aralık 1911 tarihinde ikinci meşrutiyet meclisinin kapatılmasını sağladılar. İran tekrar başladığı yere dönmüş oldu.

Bu dönemde İran Şahı ve Sultan II.Abdülhamid ülkelerinde güçlerini kısıtlamak isteyen, meşrutiyet isteyen güçlerle karşı karşıya kaldılar. 1905 sonrasında İttihat ve Terakki Partisi üyeleri İran'da meydana gelen politik gelişmeleri yakından izlemiş ve İran'daki meşrutiyetçilerle irtibatta kalmışlardır. İttihat ve Terakki Partisi üyeleri 1908'de gerçekleştirdikleri devrim sonrası Şah'a karşı savaşan İranlı Azerbaycanlılara yardımcı olmak üzere silahlı militanlar göndermişlerdir. 1911'e kadar İttihat ve Terakki aktif

---

[79] Ali Azeri, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani**, (Çev. Eloğlu), Ankara, (Basım Yılı yok), s.8.

olarak gerek Tahran Büyükelçiliği, gerekse Tebriz konsolosluğu aracılığıyla İranlı meşrutiyetçilere sürekli destek olmuşlardır.[80]

B- HİYABANİ VE AZADİSTAN DEVLETİ (1918-1920)

Meşrutiyet Devriminin her safhasında Azerbaycan Türkleri en aktif grup olarak İran'da dikkatleri üzerinde toplamıştır. Azerbaycan Türkleri Meşrutiyet hareketi kapsamında azami gayretlerini İran'ın topyekûn kurtuluşu için sarf etmişlerdir. Hıyabani'nin ortaya koyduğu hareket ise ilk ayrılıkçı hareket olarak göze çarpar. Hareket Güney Azerbaycan'da ayrı bir devletin kuruluşunu ve kısa sürede çöküşünü kapsamaktadır. Hıyabani ve Azadistan Devleti Meşrutiyet Devrimi kapsamındaki faaliyetlerden sonra Azerbaycan Türklerinin ortaya koyduğu ikinci siyasal başarı olarak ele alınmalıdır. Çoğu yönüyle modern İran'ın oluşturulması için Meşrutiyet'e sahip çıkmanın diğer bir etabını teşkil eder. Hıyabani Hareketi ve Azadistan Devleti Azerbaycan Türklerinin İran'ın mutlakıyet rejiminden kurtulması için inatlarının göstergesidir.

1- Azadistan Devleti Öncesinde Hıyabani'nin Siyasi Faaliyetleri

Güney Azerbaycan'ın Hamene kentinde doğan Şeyh Muhammed Hıyabani din ve fen bilimlerinde eğitim almış, Rusça ve Fransızca bilen, Meşrutiyet devrimi öncesinde Tebriz'de cami imamlığı yapan aydın bir şahsiyet idi. Hıyabani'nin siyasi hayatı meşrutiyet devrimi ile başlar. Hıyabani hem mücahit hem de aydın olarak meşrutiyet devrimine ve Tebriz

---

[80] Gökhan Çetinsaya, ''Essential Friends And Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations'', **Middle East Review of International Affairs**, Vol.7, No.3, September 2003, s.5.

ayaklanmalarına katılmış, ikinci meşrutiyet meclisinde ise demokrat parti milletvekili olarak görev yapmıştır.[81]

Hıyabani'nin İran ve Güney Azerbaycan siyasetinde ön plana çıkması ikinci meclisin kapatılması öncesinde meydana gelmiştir. Şeyh Muhammed Hıyabani Rus ültimatomunun görüşüldüğü meclis toplantısında yaptığı konuşma ile ültimatoma hayır kararının alınmasında etkili olmuştur. Konuşması sırasında Rus işgaline karşı hükümeti teslimiyetçilikle suçlamış, evet demektense ölmeyi yeğleyeceğini ifade etmiştir. Ertesi gün ise Sebze Meydanı mitinginde toplanan halka karşı hitap etmiş, Rusya'yı işgalci ve sömürgeci olarak suçlayan bir buçuk saatlik ateşli bir konuşma yapmıştır. Miting esnasında Dışişleri bakanı talimatıyla hükümet güçleri kendisini tutuklamak üzere harekete geçtiler ise de başarılı olamamışlardır. Hıyabani'nin aktif siyaset hayatı burada başlamıştır. [82]

Miting sonrasında Hıyabani kısa bir süre daha İran'da kaldıktan sonra Tebriz'e gitmeyi tehlikeli bulmuş bu yüzden bir süreliğine Rusya'ya gitmiştir. Zira bu kararında o sırada Rus yanlısı ve Meşrutiyet düşmanı Samet Han Şüca-üd-Dövle Tebriz valisiydi. 1914 yılında Tebriz'e gizlice geri dönen Hıyabani Tebriz 'de bir ay gizlice yaşadıktan sonra bir dükkan açarak ticaretle uğraşmaya başlamış bir yandan da gizlice siyasi faaliyetlerine devam etmiştir. Hıyabani'nin ülkeye döndüğü dönemde Ahmet Şah meclisin yeniden açılmasını kabul etmiş Demokrat Parti ve İ'tidaliyun Partisi arasında tekrar rekabet başlamıştı. Meşrutiyetin tekrar gelmesine rağmen Azerbaycan valisi Şuca-üd-Dövle 3. dönem meclis seçimlerine Güney Azerbaycan'ın dahil edilmesini engelledi. 3. mecliste Güney Azerbaycan temsil edilemedi.[83]

---

[81] Keskin, **a.g.m.**, s.11.
[82] Azeri, **a.g.e.**, ss.18-19.
[83] Keskin, **a.g.m.**, s.15.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte İran tarafsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen Rusya, Osmanlı ve İngiltere ordularının savaş alanı haline gelmiştir. Rus ve İngiliz birliklerinin mevcudiyeti ile Ruslar tarafından silahlandırılan Kürt, Ermeni ve Asurîlerin Güney Azerbaycan sınırından Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı saldırıları Osmanlı ordusunu İran'a ve Güney Azerbaycan'a çekiyordu.[84]

1915 Ocak ayında Sarıkamış mağlubiyetinin hemen ertesinde Osmanlı güçleri Tebriz'e girdiler ve Kuzey Azerbaycan sınırına dayandılar. Osmanlı İttihat ve Terakkicileri Osmanlı himayesinde Azerbaycan'ı birleştirme isteklerini gerçekleştirmeyi amaçlıyorlardı. Fakat Kars ve Sarıkamış'tan kuvvet kaydıran Ruslar Tebriz'i geri aldılar.[85] Güney Azerbaycan savaş boyunca Osmanlı ve Rus orduları arasında birkaç kez el değiştirmiş oldu.

İran merkezinde de tam bir istikrarsızlık hâkimdi. Merkezi hükümet bölünmüştü ve kurulan kabineler birkaç aydan fazla iktidarda kalamıyordu. Hükümet hiçbir yönüyle ülkede gücü temsil etmiyordu. Ülkenin kuzeyinde komşu ülkeler savaşıyor, merkezi hükümet hiçbir şey yapamıyordu. Aynı şekilde ülkenin güneyi de İngilizler tarafından işgal edilmiş durumda idi.

1917 Şubat ayında Rusya'da meydana gelen devrim hem savaşın kaderini hem de İran'daki siyasi hayatı derinden etkiledi. Çarlık rejiminin çökmesi İran'da demokratik kuvvetlerin önünü açtı. Güney Azerbaycan'da o güne kadar gizli olarak faaliyet gösteren siyasi teşkilatlar gün ışığına çıkmaya başladı. Bunlardan en önemlisi ve etkin olanı başında Muhammed Hıyabani'nin bulunduğu İran Demokrat Partisi'nin Azerbaycan Eyalet komitesi idi. 9 Nisan 1917'de komitenin yayın organı Teceddüt gazetesi basılıp yayınlanmaya başladı. 24 Ağustos 1917 tarihinde eyalet komitesinin

---

[84] Yılmaz Güneyli, ''I.Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.25.
[85] Swietochowski, **a.g.e.**, ss.113-114.

düzenlediği konferansta ise komite, İran Demokrat Partisinden ayrılma kararı alarak Hıyabani başkanlığında müstakil Azerbaycan Demokrat Partisinin kurulduğunu ilan etti.[86] Bu savaş yılları boyunca kaderine terk edilmişliğin, 3. dönem meclisinde temsil edilememişliğin ve merkezi hükümete karşı güvensizliğin ilk tepkileriydi.

Azerbaycan Demokrat Partisi kurultay bildirisinde Tahran'dan dört istekte bulundu. Talepler, Demokratik Islahat, Milli Meclisin Tahran'da yeniden kurulması, Eyalet Encümenlerinin yeniden tesis edilmesi ve Meşrutiyetin tüm kurumları ile yeniden yürürlüğe girmesiydi. ADP kısa sürede tüm Azerbaycan illerinde teşkilatlandı. Tahran'ın cevabı beklenmeden bir hükümet organı gibi hareket etmeye başladı. Kurduğu komisyonlar ile Güney Azerbaycan'ın yaralarını sarma işine koyuldu.

ADP'nin tüm faaliyetleri Hıyabani'nin öne sürdüğü Teceddüt akımına dayanmaktaydı. Teceddüt, emperyalizm ağalığına, şah zulmüne, gericiliğe ve istibdada karşı çıkan, sosyal adaletsizliğe isyan eden, siyasî ve demokratik hürriyetler, gerçek halk hâkimiyeti gibi devrimci-demokratik talepler ileri süren, sonuçta geldiği noktada Güney Azerbaycan'ın demokratik hakları uğrunda mücadele etmeyi öngören politik bir akımdı. Akım zengin toprak ağalarını dışarıda bırakarak toplumun diğer tüm sınıflarını tek cephede birleştirmeyi amaçlamıştı. [87]

ADP kurduğu Erzak Komisyonu ile vatandaşa ucuz erzak ve ekmek dağıtmaya başladı, Mahalle Komisyonu ise yoksul aileleri tespit ediyor, yardımın ihtiyaç sahibi insanlara gitmesini sağlıyordu. Kurulan Yoksullar Evi'nde barınma ihtiyacı bulunan yoksullar, ihtiyarlar ve sahipsiz insanlar barındırılıyordu. Yardım Komisyonu ise zenginlerden fakirler için

---

[86] Şevket Tagıyeva, ''Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.41.
[87] Tagıyeva, **a.g.m.**, s. 42.

büyük meblağlarda para toplayarak diğer komisyonlar aracılığı ile ihtiyacı olan halka dağıtıyordu. Kurumlar bizzat Hıyabani tarafından kontrol ediliyor, sistemi engelleyen veya görevini kötüye kullananların isimleri Teceddüt gazetesinde yayınlanıyordu.[88] Hıyabani önderliğindeki ADP ve Komisyonlar sergiledikleri '' Robin Hood'' tarzı ile kısa sürede halkın desteğini arkalarına aldılar.

Rusya'nın çekilmesi üzerine 1919 yazında Osmanlı ordusu tekrar Güney Azerbaycan'a girdi. Osmanlı ordusu bölgede askeri faaliyetlerinin yanı sıra aktif siyasi faaliyetler de icra etmeye başladı. Bu siyasi faaliyetlerin çekirdeğini Türkçülük akımının idealleri oluşturuyordu. Ordunun politik danışmanı olan Yusuf Ziya Bey Osmanlı güçleri Tebriz'e girer girmez bölgede Türkçülük hareketini yayma çalışmalarına başladı. Bu maksatla İttihad-ı İslam Partisi kuruldu. Azarabadegan isimli Türkçe gazete yayınlanmaya başladı. Osmanlı ordusunun bölgeye gelişi ADP'yi olumsuz yönde etkiledi. Kısa süre içinde Hıyabani ve ADP'nin ileri gelen iki ismi Osmanlı yetkilileri tarafından tutuklandı ve Kars'a sürgüne gönderildi. İran hükümeti ve hükümetin bölgesel temsilcileri hiçbir tepki göstermediler. Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunun İran hükümetinin talebi üzerine bu tutuklamaları yaptığı dedikodusu kısa sürede Tebriz'de yayıldı. ADP hareketi büyük yara aldı, faaliyetleri durakladı. Demokratlar, kendilerini engellemek maksadıyla merkezi hükümetin çekinmeden dış güçlerle işbirliği yapabildiğini ve yapabileceğini iyi biliyorlardı. Demokratlar ülkenin geleceği için uğraş verirken ihanete uğradıklarını düşünüyorlardı. Bu nedenle Osmanlı'nın bölgede kaldığı süre zarfında hükümetle karşı karşıya gelmemeye çalıştılar.

---

[88] Keskin, **a.g.m.**, ss.16-17.

Sonuç olarak Hıyabani'nin sürgüne gönderilmesi, ADP'nin ileride daha radikal düşünmesini tetikleyen bir etken oldu. Demokratlar artık İran'ın çok derin ve köklü bir değişim geçirmesinin şart olduğuna inanıyorlardı. Merkezi hükümet ile ADP arasındaki uçurum daha derin hale gelmişti.[89]

2- Azadistan Devleti

Osmanlı ordusunun Kasım ayında İran'dan geri çekilmesi üzerine Hıyabani ülkeye döndü ve ADP'nin faaliyetlerini hızlandırdı. Bu arada Rusya'nın ve Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi üzerine İngiltere'nin eline İran'da tek güç olma fırsatı geçmişti. Daha önce İran'ın güneyinde Afganistan sınırının güvenliğini bahane ederek bir polis teşkilatı kurmuş olan İngiltere faaliyetlerini ülke çapında genişletmeye başladı. Oxford mezunu İngiliz yanlısı Vüsuk-ud-Dövle'nin başbakanlığı İngiltere'nin işini kolaylaştırıyordu. İngiltere ile Vüsuk-ud-Dövle önderliğinde 1919 yılı Ağustos ayında yapılan İngiltere-İran anlaşması İran'ın bağımsızlığını adeta yok ediyordu. Merkezi hükümetin onayladığı anlaşmaya göre İran, silahlanma, askeri eğitim ve idari müsteşarlık haklarını İngiltere'ye devretmişti. Anlaşmaya en sert tepkiler her zaman olduğu gibi ülkenin kuzeyinden geldi. ADP anlaşmayı protesto etmek için bölgede mitingler düzenledi.

Hıyabani ve arkadaşları 4. meclis seçimleri için yaptıkları kampanya ile gündemde kalmaya devam ettiler. Ağustos–Eylül 1919 aylarında sürdürülen kampanya sonucunda Tebriz ve çevre vilayetleri temsil eden 9 milletvekili seçildi. Bu milletvekillerinden altısı ADP üyesiydi ve bunların arasında en meşhur olanı da Hıyabani idi. İngiltere ile yapılan anlaşmaya protestolar ve sonuç olarak da protestocu kesimden altı milletvekilinin meclise girmesi merkezi hükümeti tetikledi. Bunun yanı sıra İngiltere ile yapılan anlaşmanın da meclis tarafından onaylanması

---

[89] Atabaki, **a.g.e.**, s.48.

gerekiyordu. Muhalif Azerbaycan Türklerinin meclise girmesi anlaşmanın onaylanmasını tehdit ediyordu. Vüsuk-ud-Dövle muhalefetle her platformda karşı karşıya kalmanın çekincesi ile Demokratların faaliyetlerinin üzerine gitmeye başladı.

Vüsuk-ud-Dövle başlarında iki adet İsveçli subay olmak üzere 43 kişilik bir polis heyetini Güney Azerbaycan'daki polis teşkilatının organize etmek üzere Tahran'dan Tebriz'e gönderildi. Heyetin bölgeye varması ile amacının anlaşması bir oldu. Amaç, Azerbaycan Türklerinden oluşan Demokratların faaliyetlerinin üzerine gitmekti. İngiliz Konsolosuna göre "İngiliz subaylar kötü davranmaya başladılar ve niyetlerinin Demokrat Parti'yi baskı altına almak olduğunu " belli ettiler. Polis ve ADP arasındaki gerginlik her geçen gün arttı. Polis dezavantajlıydı ve başarılı olma sansı çok düşüktü. ADP, polis teşkilatını Hıristiyanların yönetmesini propaganda aracı olarak kullanmasını bildi. Yakaladığı ilk fırsatı değerlendiren ADP, polisin Demokrat Parti sempatizanlarından birini tutuklaması üzerine harekete geçti. ADP halkı ayaklanmaya ve silahlanmaya çağırdı. Kısa sürede partinin gazete binası önünde kalabalık toplandı. Demokratlar Heyet-i İçtima'ı (Halk Komisyonu) kurdular ve İran'da "Anayasanın restorasyonu" ve "Halk barışı ve düzeni" konulu bir bildirge yayınladılar.[90]

7 Nisan 1920'de Heyetin Komiseri İsveçli Biorling Teceddüt gazete binasını kuşattı. Hıyabani ise merkezi hükümet bağlısı asker ve jandarmaların ayaklanmaya katılmasını sağladı. Bunun üzerine olayların içinden çıkılmaz hale geldiğini gören vali yardımcısı Biorling ve ekibini şehirden çıkardı. Hıyabani ise başladığı harekete devam etti. Valiliği zapt ederek Ali Kapu'ya taşıdı ve 24 Haziran 1920'de Azadistan Devleti'ni kurdu.

---

[90] Atabaki, **a.g.e.**, s.48.

Azadistan Devleti kendini İran'dan tamamen soyutlamış değildi. Hıyabani 2 Temmuz'da yaptığı konuşmasında İran'ın içinde bulunduğu zor durumu özetledikten sonra **"ülkemizin (İran'ın) geleceği bizi ilgilendiriyor. Biz diğer eyaletlere göre bu konuya farklı açıdan bakıyoruz. Azadistan Devleti İran eyaletlerinin ağabeyi durumundadır. Biz bu konuya kayıtsız kalamayız. İran'ı kurtarma operasyonu burada başlayıp bütün ülkede yayılacaktır"**[91] dedi. Hıyabani'nin yola çıkış amacının İran halkının demokratik haklara ve gerçek özgürlüğe ulaşması olduğunu anlıyoruz. Meşrutiyet ve onun meclisi ilk kurulduğu gibi kalmamıştı sulandırılmış sözde bir meşrutiyet yürürlükteydi. Hıyabani'nin ideali demokrasinin meşrutiyet devriminde olduğu gibi Tebriz'de canlanıp tüm ülkeye hakim olmasıydı. Merkezi hükümet demokrasiden uzaktı. Merkezi hükümetin uzağında kuzeyde kurulacak bir demokratik hükümet tüm İran için bir model teşkil edecekti. 7 Temmuz'da yaptığı konuşmadaki sözleri bu modeli işaret ediyordu; **''Vilayetler ve eyaletler belirsizlik içindeler. Bütün İran'ın gözü üstümüzde. İran'ın gelecekteki rejimi Azadistan'da belirlenecektir.''**[92]

Hıyabani'nin kurmak istediği sistem tamamen hukukun üstünlüğüne dayanıyordu. 5 Temmuz 1920'deki konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu: **"Bir bakkal veya hamal kanunlara karşı çıkınca nasıl cezalandırılıyorsa, ben de hata işlediğim takdirde aynı şekilde cezalandırılmalıyım. Kanunlar hiç kimseye ayrıcalık tanımıyor. Hiç kimse kanundan üstün değildir."**[93] Günümüz demokrasilerinde bile milletvekillerinin dokunulmazlık hakkı tartışılırken 1920'de Hıyabani'nin demokrasi anlayışının derinliği ortadadır. 6 Temmuz 1920'de yaptığı konuşmada ise **"Artık Şahlık devri kapanmıştır. Azerbaycan'da hâkimiyet tamamen milletin olmalıdır."**[94] sözleri milletin hakimiyetini esas alan bir devlet yapısının amaçlandığını açıklamaktadır.

---

[91] Azeri, **a.g.e.**, s.230.
[92] Azeri, **a.g.e.**, s.233.
[93] Azeri, **a.g.e.**, ss.231-232
[94] Azeri, **a.g.e.**, ss.231-234.

Hıyabani'nin düşüncesinin temeli "Teceddüt" (Çağdaşlaşma) akımına dayanıyordu. Devletin amacı, temelinde milletin olduğu bir sistem içeriisnde topyekun çağdaşlaşma olmalıydı. Teceddüt akımı günümüz normlarına uygun köklü bir demokrasiyi işaret etmekteydi. O güne kadar İran içerisinde yapılan demokratikleşme girişimlerinde kökleşmiş Şah varlığının ortadan kaldırılmasından söz edilmemiş, Şah da sistem içerisinde bir yere oturtulmuştu. Fakat Hıyabani söylevlerinde, Şah'ın yerinin olmadığı bir demokrasiden söz ediyor, İran için Cumhuriyeti telaffuz ediyordu. **'' Milli hâkimiyet ve demokratik bir hükümetin kurulması gerektiğini herkese anlatmalıyız. Milletin iradesi her şeyin üstündedir. Gerektiği zaman Şahı bile devirebilmelidir. Gerektiği zaman Cumhuriyet rejimi ilan edebilmelidir.''**[95]

Söylevlerinde tarihten ders alma ve halkı eğitme çabası önemli yer tutuyordu. Meşrutiyet sonrası tecrübelere ışık tutuyor, demokrasiye ulaşmak kadar onu korumanın ve halk olarak ona sahip çıkmanın da önemli olduğundan bahsediyordu. Demokrasinin kurulduktan sonra, meşrutiyet devrimi sonrasında ve ikinci meclis döneminde olduğu gibi birkaç bakanın insiyatifine bırakılmasının demokrasinin sonu olacağını söyleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışıyordu. Ayaklanma süresince Teceddüt gazetesi binası önünde yapılan mitingler Azerbaycan Türkleri için demokrasi dersi niteliğindeydi. Şüphesiz Azerbaycan Türklerinin özgürlük, demokrasi anlayışı her geçen gün gelişiyordu. Hıyabani söylevlerinde sistemin yanı sıra sosyal yaşamın ve adaletin toplumda modern anlamda nasıl olması gerektiğini detaylarına kadar anlatıyordu.

Milli Hükümet maarif, kültür, sağlık, adliye, vakıf ve silahlı kuvvetler alanlarında bakanlıkları ve idari kurumlarını kısa sürede oluşturdu. Kurulan devlet idarelerinin evraklarında ve bina girişlerinde Azadistan Devleti

---

[95] Azeri, **a.g.e.**, s.237.

amblemi yer almaya başladı. Güney Azerbaycan'da başta eğitim ve toprak reformu olmak üzere ıslahat hareketleri başlatıldı. [96]

Azadistan Devleti'nin kurulması ile birlikte uygulamaya konan çağdaşlaşmaya yönelik reformlar icraatların temelini oluşturdu. Hıyabani uygulayacakları reform hareketleri ile Güney Azerbaycan'ın çağdaşlaşmasını ve tüm İran'ı etkilemesini amaçlıyordu. 2 Haziran 1920'de yaptığı konuşmasında yer alan **'' Özgürlük ve çağdaşlaşma yolundaki reformları başkent Tebriz'den başlatıp daha sonra Azadistanı Tahran ve bütün İran'da uygulayacağız.''**[97] sözleri reformların nihai amacının tüm İran'ın çağdaşlaşması olduğunu gösteriyordu.

Gard-ı Milli adında milli ordu ile Jandarma kuvveti oluşturuldu. Hıyabani orduya önem veriyordu çünkü İran hükümetinin ve 1919 Anlaşmasının onaylanmasını sabırsızlıkla bekleyen İngiltere'nin Azadistan Devleti'nin kurulmasından son derece rahatsız olduklarının farkındaydı. Ayrıca yapılan toprak reformundan ve devletin yaptığı düzenlemelerden memnun olmayan toprak ağası ve sermaye sahipleri de hareket için tehdit oluşturuyordu.

Azadistan Devleti döneminde Türkçe eğitim veren 11 okul açıldı. O döneme kadar sadece Tahran'da iki kız okulu vardı. Bu okullar da Amerikalılar ve Fransızlar tarafından kurulmuştu. Hıyabani'nin kurduğu 11 okulun beşinin kız okulu olması İran ve Güney Azerbaycan için çok önemli bir devrim niteliği taşıyordu. Kadınlara ilk defa oy verme hakkı tanıyordu. Yine Azadistan Devleti tarafından kurulan devlet tiyatrosundaki gösterilerde ve piyeslerde kadın oyuncuların da yer alması serbest bırakılmıştı.[98]

---

[96] Tagıyeva, **a.g.m.**, s.44.
[97] Azeri, **a.g.e.**, s.216.
[98] Olcay Nebioğlu, ''Şeyh Muhammed Hıyabani'nin Hayatı'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.53.

Azadistan Devleti süresince de Teceddüt gazetesi dönemin en ciddi siyasi gazetesi olarak Türkçe ve Farsça olarak yayınlanmaya devam etti. Teceddütün yanı sıra ADP Gençlik Kolları tarafından Azerbaycan Dergisi yayınlanmaya başladı. Dergi Rönesans düşünce ve akımlarını savunuyordu. Teceddüt gazetesinin 55. sayısında derginin tanıtımı yapılıyor, dergiyi yayınlayan gençlerin kültürel çağdaşlaşmayı hızlandırmayı amaçladıkları belirtiliyordu.[99] Yine aynı dönemde Tebriz Lisesi öğrencileri tarafından Edep isimli aylık edebi dergi yayınlanmaya başladı. Dergiyi yayınlayan gençlerin sloganı ise '' Biz bugünün çocuklarıyız, ancak yarını da unutmamışız'' idi.[100]

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin faaliyetleri ve Azadistan Devleti'nin kuruluşundan sonra kısa sürede icra edilen reformlar amaçlandığı gibi direk olarak tüm İran'ı etkisi altına alamadı. Fakat bu kısa sürede Azerbaycan Türkleri demokrasi düşüncesi ile çok yönlü olarak tanışmış oldular. Azerbaycan Türkleri kısa bir süre için de olsa demokrasiyi yaşama fırsatı buldular ki bu bir millet için unutulmayacak bir tecrübe idi. Bu nedenle ileriye dönük olarak hareketin etkisi büyük oldu. Hıyabani İran'da çağdaşlaşma ve demokratikleşmenin adı oldu. İran ise doğrudan etkilenmese bile dolaylı olarak İran halkı özellikle aydın kesim başuçlarında kurulan demokratik bir devlet modelinden şüphesiz etkilenmişlerdi.

Hıyabani hareketinin geliştiği süreçte Bolşevikler Rusya'da hakim güç olarak eski Rus sınırları içerisinde otoritelerini kurdular ve Rusya'dan miras kalan bölgesel politikalarını uygulamaya geçtiler. İngiltere ise 1919 Anlaşması'nın tehlikeye girmesini istemiyordu. İngiltere'nin Tahran'daki temsilcisi Lord Curzon'a gönderdiği 14 Mayıs tarihli telgrafında durumu şu şekilde özetliyordu: **''İran'da başlıca tehlike, buradaki durumun son derece kötü olduğu İran Azerbaycanı'dır. Eğer bu eyalet, merkezi hükümetin kendi görevlerini yerine getirememesi yüzünden fazla**

---

[99] Azeri, **a.g.e.**, s.215.
[100] Oğuz Afşarlı, ''Azadistan Hükümeti'nde Kültürel Gelişmeler'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, İlkbahar 2005, s.57.

durmayarak ayrılırsa, o zaman bu olayın İran'da genel duruma etkisi çok tehlikeli olacaktır. Kabine, elbette yıkılacak, siyaset, ayrıca uzlaşma (1919 İngiltere-İran Anlaşması) ise tehlike altına alınacaktır.''[101] Diğer yandan ADP içerisinde muhalif bir grup ''Tengidiyyun'' (Tenkitçiler) adı altında ayrılarak muhalefete koyulmuşlardı. Bolşeviklerin desteklediği diğer sosyal demokrat grup da bu gruba dahil oldu. Merkezi hükümet her zaman için hareketin karşısındaydı. Azadistan Devleti'nin büyüklüğü ile karşılaştırılamayacak derecede büyük bir karşı cephe söz konusuydu.

Azadistan Devleti'nin kurulmasını müteakip merkezde hükümet değişmişti. Yeni başbakan Azerbaycanlıların gözünde saygınlığı olan Mubir-üs-Saltana'yı Azerbaycan Valisi olarak atadı. Bu sırada Karadağ bölgesinde Emir Erşed adında bir feodal isyan çıkarınca Hıyabani Mubir-üs-Saltana'nın önerisi ile milli orduyu ve jandarma birliklerini isyanı bastırmak üzere gönderdi. Savunmasız kalan Tebriz'e yine Mubir-üs-Saltana'nın emri ile merkezi hükümetin Kazak birlikleri girdi. Plan eksiksiz işledi. Ciddi bir direniş ile karşılaşmadan 12 Eylül 1920'de Azadistan Devleti yıkıldı. ADP ileri gelenleri tutuklandı. 14 Eylül'de ise Muhammed Hıyabani teslim olmayı reddedip kaldığı evde çarpışarak hayatını kaybetti.[102]

Azerbaycan Türkleri kurmuş oldukları Azadistan Devleti ile 6 ay gibi kısa bir süreliğine İran'da demokratik ve çağdaş bir devlet modeli sergilemeye çalıştılar. İran'ın o günkü tarihine kadar kurulmuş en demokratik devlet yapısıydı Azadistan Devleti. Hıyabani hareketi ile birlikte Azerbaycan Türkleri siyasi yönlerini biraz daha olgunlaştırdılar. Hıyabani hareketi o yıllarda doğuda gerçekleşen en önemli demokrasi ve hürriyet hareketleri arasında yerini aldı.

---

[101] Tagıyeva, **a.g.m.**, s.45.
[102] Nebioğlu, **a.g.m.**, s.54.

III. PEHLEVİ HANEDANI DÖNEMİNDE İRAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ (1925–1979)

A- RIZA ŞAH DÖNEMİ

Kazvin'de Kazak Birlikleri komutanı olan Rıza Han 1921 Şubat ayında birliklerini Tahran'a doğru harekete geçirerek hükümet darbesini başlattı. Tahran'a hareketi sırasında ünlü gazeteci Seyid Tabatabai ile işbirliği yaptı. Seyid Tabatabai aynı zamanda daha önce İran'ın Osmanlı İmparatorluğu büyükelçiliğini yapmış tecrübeli bir diplomattı. Tahtını korumak için imtiyaz dağıtmaktan çekinmeyen Ahmed Şah, Rıza Hanı Silahlı Kuvvetler Komutanı, Tabatabai'yi ise Başbakan olarak atadı. [103] Fakat üç ay gibi kısa bir süre içinde Tabatabai hükümetten uzaklaştırıldı. Rıza Han orduda yaptığı köklü değişikliklerle ön plana çıkmaya başlamıştı. Rıza Han savaş bakanı oldu. Gücü gittikçe artan Rıza Han 1923 yılında Ahmed Şah tarafından başbakan olarak atandı. Ahmed Şah sağlık durumunu bahane ederek bir daha dönmemek üzere Avrupa'ya gitti. [104] Başbakan olması ile birlikte iki politikayı uygulamaya koydu. Birincisi askeri, politik ve ekonomik gücü merkezileştirmek, diğeri ise kendisini İran'ın üst kanun koyucusu olarak empoze etmekti. Yaklaşık iki sene sonra 12 Aralık 1925'de kendisini İran Şahı ilan ederek Kaçar Hanedanı'na son verdi.

İlk başlarda meşrutiyetin tüm esaslarını koruyacağını sık sık dile getiren Rıza Şah taç giymesinin ardından tüm güç odaklarını kontrol altına alarak devlet mekanizmasını tamamen kendisine bağladı. 1927 yılında tüm partileri yasakladı, siyasiler hakkında kovuşturmalar ve tutuklamalar başladı. Aşırı baskıcı bir tutum sergileyerek toplumun ona karşı duran tüm mekanizmaları çökertti. Tüm iktisadi çalışmalar da Şahın elinde toplandı.

---

[103] Mehran Kamrava, **The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy**, Westport, CT., 1992, s.48.
[104] ''Country Profiles, Background: Iran'',
http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2/r?frd/cstdy:@field (DOCID+ir0035)

Döneminde kurulan fabrikalar ya Şah'ın özel mülkü veya onun ortaklığı ile kuruldu.[105]

İran'a hükmettiği 16 sene boyunca modernleşmeye, dolayısıyla ıslahat hareketlerine büyük önem verdi ve laik bir politika izledi.[106] Gücün merkezi yönetimin elinde bulunduğu sistemin kurulması en önemli politikalarından birisiydi. İran'ın İslamiyet öncesi görkemini vurgulayarak birleşik bir ulusal duygu yaratmaya çalıştı. Ahameid ve Sasani İmparatorluklarının aslan ve güneş simgeleri İran bayrağı üzerine çizildi. Eski Sasaniceden esinlenilerek hanedanlığa ''Pehlevi''adı verildi.[107]

Rıza Şah temel politikasını modern Fars milliyetçiliği üzerine oturttu. Hedeflenen amaç homojen bir millet yapısına sahip, güçlü, merkezi kontrollü bir ulus-devlet batılılaşacak ve bu sayede İran eski pers ihtişamına tekrar kavuşacaktı. İran'da yaşayan tüm etnik farklılıkların sonradan ortaya çıktığı, İran'da yaşayan insanların tamamının saf Fars ırkından olduğu, fakat istilalardan sonra toplumun bir kısmının zamanla hakim güçlerden etkilendiği, sonuç olarak bu kesimin dil ve kültürlerinin farklılık göstermeye başladığı savı bu politikanın temelini oluşturuyordu.

Pehlevi Rejiminin Farslaştırma politikasını uygulamaya başlaması ile birlikte İran'daki Azerbaycanlılar ve diğer etnik azınlıklar aşırı seviyede kültürel baskıyı ve asimilasyonu tecrübe etmek zorunda kaldılar.[108]

---

[105] Arif Keskin, ''Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası ''İranlılığa'' Giden Yol'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005, s.29.
[106] **http://www.state.gov/r/pa/bgn/5314.htm.**
[107] Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 10.b., Ankara, 2002, s.87.
[108] Brenda Shaffer, ''Azerbaijani Turks in Iran'', (Çev. M. Faruk Çakır), **Türkler**, Cilt:20, Ankara, 2002, s.670.

Rıza Şah kültürel farklılığı ortadan kaldırmak ve Farslılığı geliştirmek için 1927'de ''Düşünce Geliştirme Kurumu''nu kurdu. Amaç milli İran kimliğini oluşturmak ve ulus-devlet olma yolunda fikir altyapısını kurmak, geliştirmek ve politikalar üretmekti.[109]

Farslaştırma politikasının ana maddesi dil olmalıydı. Milli birliğin oluşması için, ırk birliği savını desteklemek maksadıyla tüm İranlılar öz dillerine geri dönmeli ve onu kullanmalıydılar. Rıza Şah tarafından Farsça İran'ın milli dili olarak ilan edilirken diğer dillerin tamamı yasaklandı. Bu yasak Farsça haricinde hiçbir dilde kitap, dergi, gazete vs. basılmamasını da kapsıyordu. 1935 yılında ''Farhangestan'' adı ile kurulan enstitünün görevi ise Farsçanın Arapça ve diğer yabancı sözcüklerden arındırılmasıydı. Hatta polis teşkilatı çatısı altında oluşturulan bir branş ise ülkedeki tüm yayınları içerik ve sade Farsça yönünden denetim altında tutuyordu.[110]

Homojen bir İran oluşturmak için uygulanan diğer önemli politika ise eyalet sisteminin değiştirilmesiydi. Eskiden beri dört eyalet ve onların altında vilayetlerin bulunduğu yönetim sistemi uygulanıyordu. Her eyaletin kendi valisi bulunuyordu. 1937 yılı sonunda ve 1938 yılı başında çıkarılan iki özel kanun ile ülke ostanlara, ostanlar ise şehristanlara bölündü. Ostanların başında genel valiler ve şehristanların başında ise valiler bulunacaktı. Genel valiler ve valiler doğrudan Rıza Şah tarafından atanacaktı. Azerbaycan eyaleti, başkenti Tebriz olmak üzere Doğu Azerbaycan ve başkenti Rezaye olmak üzere Batı Azerbaycan olmak üzere iki otsan olarak bölündü. Bu yeni karıştırma yöntemi ile Batı Azerbaycan artık sadece Türkleri değil, Kürtleri de içine alıyordu. Diğer bir Farslaştırma politikası olarak şehir isimleri de değiştiriliyordu. Örneğin Rezaye, Urmiye'nin Şah tarafından değiştirilmiş olan yeni ismiydi.[111]

---

[109] Keskin, **''Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası''**, s.29.
[110] Atabaki, **a.g.e.**, s.58.
[111] Atabaki, **a.g.e.**, ss.58-59.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan Türkleri arasında hem Kuzey'de hem Güney'de kimlik arayışı devam etmekte ve Azerbaycan Türk kimliği tam olarak kendisini ortaya koymuş değildi. Settar Han ve Hıyabani hareketleri bu süreci hızlandıran öğelerdi sadece. Rıza Şah zamanında ise Azerbaycan Türkleri arasında bir takım kimlik yaklaşımları ortaya çıktı. Bunlardan bir tanesi Fars kültürü ve dili tarafından sindirilmenin, yani Farslaştırma politikasının avukatlığını yapıyorlardı. İran'ın politik ve sosyal gelişiminin tek kimlik altında birleşme ile mümkün olabileceğine, bu kimliğinde İranlılık olduğuna inanıyorlardı. Bu duruş 1920-1940 yılları arasında Azerbaycan Türkleri aydınları içinde çok popülerdi. [112] Temelleri tabi ki daha önceki senelere dayanıyordu. 1920 öncesinde Modern Fars Milliyetçiliği Azerbaycanlı aydınların çoğunlukta olduğu Demokrat Parti vasıtası ile yumuşak bir içerikle siyasal düzeye gelmişti. Demokrat Parti çatısı altında Mehmet Emin Resulzade'nin başyazarlığını yaptığı ''İran No'' (Yeni İran) gazetesi despotizmin geri dönmemesi için Fars ve Türk farklılıklarını unutturarak mükemmel, özgür ve eşit İran Kimliğinin ortaya çıkarılmasını amaçladığını ifade ediyordu. Seyyid Hasan Takizade'nin çıkardığı Kave dergisi ve daha sonra yine Azerbaycan Türkleri tarafından çıkartılan İranşehr dergileri aynı savı öne sürüyorlardı.[113] Bu yaklaşımların tamamı İran'ın daha iyi bir seviye ulaşması için yapılan fikir çalışmalarının ürünleriydi. İran'da en erken aydınlanmanın Azerbaycan Türkleri arasında gerçekleşmesinin de etkisi büyüktü.

İkinci kimlik yaklaşımı İran devlet kimliği ile Azerbaycan kültürel kimliğinin beraber olması gerektiğini savunuyordu. Yaklaşıma göre İran devlet kimliği, Fars kimliği demek değildi. İran devlet kimliği etnik gruplar üstü bir devlet kimliğini ifade ediyordu. Bu yaklaşımı savunanlar İran devlet kimliği altında Azerbaycan kültürel özerk kimliğini amaçlıyorlardı. Bu yaklaşımı savunanlar çoğunluğu oluşturuyorlardı. Diğer yaklaşım ise sosyalist ve

---

[112] Shaffer, **a.g.m.**, s.671.
[113] Keskin, **''Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası''**, s.23.

komünistler tarafından savunulan bir sınıf kimliğinin oluşumunu savunuyordu.[114]

Temelleri 1920 öncelerine dayanan kimlik yaklaşımı Rıza Şah'ın uyguladığı politika ile kısmen örtüşüyordu fakat Rıza Şah şovenist Farslaştırma politikasını uygulamaya koydu. Bu, kuramsal temelleri Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta bulunduğu İran aydın kesimi tarafından atılan modern Fars milliyetçiliğinin şiddetli asimilasyona dayalı uygulamasıydı.

1920'lerde ülkenin tarihçilerinden ve aynı zamanda Azerbaycan Türkü Ahmet Kesrevi gibi toplumun ileri gelen bir aydının, Azerbaycan Türklerinin aslında Fars olduğunu iddia etmesi ve Fars milliyetçiliğini desteklemesi Rıza Şah'ın politikalarını destekler gözüküyordu. Rıza Şah'ın tahta çıkmasından ve uyguladığı politikalardan en çok olumsuz etkilenen şüphesiz Azerbaycan Türkleri olmuştu. Farslaştırma politikasının hedef tahtasının merkezinde nüfusu Farslara en yakın azınlık etnik grup olarak Azerbaycan Türkleri bulunuyordu.

Rıza Şah, I. Meşrutiyet Meclisi'nin kapatılmasından sonra Settar Han'ın liderliğinde Tebriz'de ayaklanan Azerbaycan Türklerine karşı Kazak ordusunda makineli tüfek takım komutanı olarak savaşmış ve mağlubiyeti tatmış, Güney Azerbaycan'ın hürriyet ve demokrasi düşkünlüğüne yakinen şahit olmuştu.[115] Kuvvetli bir merkezi siyaseti benimsemesinde iki faktör etkiliydi; Kuzeyde Sovyet tehdidi korkusu ve Azerbaycan ayrılıkçılarının kendi amaçlarına ulaşmak için bunu istismar edebileceği düşüncesi. Azerbaycan Türklerinin asimile edilmesi ve Kuzey Azerbaycan'dan tecrit edilmesi bu

---

[114] Shaffer, **a.g.m.**, s.671.
[115] Tebrizli, **a.g.e.**, s.65.

siyasetin amaçlarından birisiydi.[116] Rıza Şah'ın Farslaştırma politikası Güney ile Kuzey Azerbaycan arasındaki iletişimi kesmeyi de kapsıyordu. Sovyetlerin Kuzey Azerbaycan'da otoritesini tesis etmesi ve İran'da da merkeziyetçi anlayışın yerleşmesi ile Kuzey ile Güney arasındaki bariyer eskisinden daha yüksek seviyeye ulaştı.

Güney Azerbaycan ve Tebriz Kaçar Döneminde şehzadelerin vali olarak atandığı İran'ın dört eyaletinden birisiydi. Aynı zamanda İran'ın en önemli ticaret merkezlerindendi. Rıza Şah'ın tahta çıkışı ile birlikte eski önemini ve konumunu hızla kaybetmeye başladı. Ekonomik olarak en önemli sorun istihdam oluşturacak yatırımların azalmasıydı. 1930–1940 yılları arasında Güney Azerbaycan'da devlet sermayesiyle iki fabrika kurulurken bu sayı Türk nüfusun az olduğu diğer eyaletlerde yirmiye yükseldi.[117] Merkeziyetçi yaklaşımın bir göstergesi olarak Tahran her alanda hızlı bir gelişme gösterirken Tebriz her alanda geriliyordu. Bu nedenlerle Azerbaycan Türkleri arasında başka illere özellikle Tahran'a büyük göçler meydana geldi.

Farsça haricindeki dillerin ve bu dillerdeki yayınların yasaklanması da Azerbaycan Türklerini derinden etkiledi. Azerbaycan Türkleri kendi ana dillerinde hiçbir faaliyet gerçekleştiremez oldular. Artık Türkçe kitap, gazete, dergi yayınlanamıyordu. Farsça yayınlananlar ise sıkı denetimden geçiyordu. Her ne kadar Şah onların da Fars olduğunu, sonradan dillerinin değiştiğini iddia etse de Şah'ın politikaları onları kucaklayan cinsten değildi. Şah'a göre sabıkalı bir geçmişleri vardı. Hem daha önce İran'ı istila eden güçler tarafından asimile olmuşlardı, hem de Settar Han ve Hıyabani hareketlerinde görüldüğü gibi Şah'ın baskıcı politikaları ile uyuşmayacak şekilde aşırı hürriyetçi ve demokrat potansiyele sahiptiler.

---

[116] David Nissman, ''Kızıl Ordu İran'ı İşgali ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'', **Azerbaycan Türkleri**, Cilt:1, Sayı:3, Haziran 1990, s.24.
[117] Araz Güneyli, **'**'Birinci Pehlevi (1929–41) Döneminde Güney Azerbaycan'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.74.

B- II. DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Rıza Şah'ın Seyyid Tabatabai ile gerçekleştirdiği hükümet darbesi sonrası 1921'de ve daha sonra aynı esaslarla Rıza Şah döneminde 1927'de Sovyetler Birliği ile İran arasında tarafsızlığı ve saldırmazlığı kapsayan iki adet anlaşma imzalandı. 1921 ve 1933 seneleri arasında ise İran'ın dış ticaretinde en büyük pay Sovyetler Birliği'ne aitti. Tüm bu olumlu havaya rağmen Sovyetlerin İran'da komünist kışkırtma faaliyetlerinin yarattığı güvensizlik ortamı ilişkilerin daha fazla ilerlemesini engelledi. Birinci Rıza Şah Döneminde İran'ın İngiltere ilişkilerinde de bir güvensizlik havası hakimdi. İngiltere'nin ihtirasla onaylanmasını istediği 1919 İngiltere-İran Anlaşması'nın 1921'de onaylanmayarak hükümsüz sayılması ilişkilerin bozulmasının başlangıcı oldu. 1932 yılında Abadan Petrolleri iki ülke arasında şiddetli bir anlaşmazlık konusu haline geldi. İlişkiler son noktaya kadar gerildi. Rıza Şah'ın 1901 yılında İngiltere'ye verilen petrol imtiyazını feshettiğini ve petrolden daha fazla pay istediğini açıklaması gerginliği başlatmıştı. İngiltere ise donanmasını Basra Körfezi'ne göndererek durumu içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Kriz, Milletler Cemiyeti'nin araya girmesi sonucu 29 Nisan 1933 tarihinde Anglo-Persian Petrol Şirketi ile İran arasında İran'ın hissesini artıran yeni bir anlaşma ile sona erdi.[118]

Seyyid Tabatabai'nin başbakan olduğu dönemde de ABD ile yakınlaşma olmuş fakat daha sonra denge politikası için ABD'nin çok da gerekli olmadığı düşünülerek bu politikadan vazgeçilmişti.[119]

Rıza Şah'ın dış politikasının odak noktası her geçen gün İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden uzaklaşıyordu. Rıza Şah bu iki büyük komşusunu geçmişin de etkisiyle daimi tehditler olarak algılıyordu. Rıza Şah, batılılaşma politikaları çerçevesinde çeşitli batı devletleri ile özellikle ekonomik anlamda

---

[118] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.424.
[119] Kamrava, **a.g.e.**, s.49.

iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Fakat Rıza Şah, 1933'de Hitlerin Almanya'da başa geçmesi ve Avrupa'da hızla yükselen bir güç haline gelmesi üzerine 1933'den itibaren İran dış politikasını Almanya'ya doğru kaydırmaya başladı. Almanya ile ikili ilişkiler kısa sürede hızla gelişti. Çeşitli alanlarda Alman uzman ve danışmanları Tahran'a getirtildi. Dışarıdan uzman ve danışman getirmek son yüzyılda batılılaşmak isteyen doğulu devletlerin çok sık başvurduğu bir çareydi.[120] Nitekim Almanya 1933'den sonra İran dış ticaretinde ilk sıraya yerleşti.[121]

Genel olarak bakıldığında Rıza Şah, Kaçar Hanedanı döneminde İran siyasetine yapılan aleni ve doğrudan müdahalelere son vermiş, İngiliz ve Rus dayatmalarının yerini çeşitli Batılı devletlerle kurulan normal ve dost ilişkiler almış gözüküyordu. Rıza Şah, büyük güçlerin istekleri karşısında diplomatik ve politik yönden Kaçar Hanedanından daha bağımsız olmadığını kısa zamanda acı bir şekilde öğrenecekti.[122]

1933'den sonra İran'ın Almanya ile sıkı ilişkileri hem Rusya'yı hem de İngiltere'yi endişelendiriyordu. Hitlerin zamanla Avrupa ve Sovyetler Birliği için tehdit haline gelmesi endişeleri artırmıştı. Tam bu gelişmeler devam ederken 1939 yılında savaşın patlak vermesi, sonrasında kutupların oluşması ve İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin Almanya karşısında aynı cephede yer almaları İran'ı yakinen ilgilendiren gelişmelerdi. Rıza Şah kendince en iyi yolu seçti ve 1939 yılında savaş başlar başlamaz tarafsızlığını deklare etti.

Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırması İran'ı çok güç bir durumda bıraktı. Kuzey komşusu Sovyetler Birliği ve güney komşusu İngiltere Almanya'ya karşı aynı safta savaşırken İran'ı tarafsızlığını

---

[120] Sander, **a.g.e.**, s.87.
[121] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.424.
[122] Kamrava, **a.g.e.**, s.49.

ilan etmesinin kurtarmayacağı aşikârdı. Bunun yanı sıra İran tarafsızlığını ilan etmesine karşın Almanya ile ilişkilerinde bir kısıtlamaya gitmemişti. Alman uzmanlar hala İran'da faaliyetlerine devam ediyorlardı.

ABD ve İngiltere, Almanya karşısında güç durumda olan Sovyetler Birliği'ne yardım yapmaya karar verdiler. Fakat Sovyetlere yardım için kuzeyden geçit olmaması nedeniyle en uygun koridor İran'dı. İran'a toprakları üzerinden Sovyetlere yardım transferi için transit bedeli mukabili müttefikler başvurdu. Almanya yanlısı politika izleyen Rıza Şah'ın bu teklifi kabul etmesi düşünülemezdi. Olumsuz cevabın üzerine, müttefikler Alman uzmanların İran'da istihdam edilmelerini ve faaliyetlerine devam etmelerini bahane ederek 25 Ağustos 1941'de İran'ı işgale başladılar. Kuzey'den Sovyetler, güneyden İngiltere 1907'de imzalanan ve Bolşevik Devrimi sonrası 1917'de feshedilen Rus-İngiliz anlaşması çerçevesinde hareket ediyorlardı.[123]

Almanya saldırısı karşısında Sovyetlerin ölüm kalım savaşı verirken güneyde yeni bir cephe açmak istemeyeceğini düşünen İran hükümeti Rusya'ya işgalin durdurulması için müracaat ettiğinde; Rusya İran'ın Almanya taraftarlığını bırakmasını ve müttefiklere katılmasını şart koştu. Müttefikler daha ileri giderek Rıza Şah'ın tahttan inmesini de talep ettiler. 16 Eylül 1941'de Rıza Şah tahtan indi ve yerini oğlu Muhammed Rıza Şah'a bıraktı. Tahtan inmeyi müteakip Rıza Şah'ın ülkeyi terk etmesi de istendi. Ülkeyi terk eden Rıza Şah 1944'de yurt dışında vefat etti. Yeni İran Şahı olan Muhammed Rıza Şah, savaşta müttefiklerle birlikte Almanya ve diğer mihver devletlerine karşı yer almayı kabul etti ise de İran'ı işgalden kurtaramadı. [124] İran'ın işgali süresince ABD ordusunun İran Körfezi

---

[123]Abdülhak Adnan Adıvar ve diğerleri, ''İran'' maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5/2, İstanbul, 1988, ss.1021-1027.
[124] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.424.

Komutanlığı 5 milyon tonluk çeşitli savaş malzemesini İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne ulaştırmayı başardı.[125]

1922–1941 yılları arasında İran-Sovyetler Birliği ilişkileri esas olarak görünen şekliyle ticaret üzerine odaklanmış bir ilişkiydi. İran'daki gizli Sovyet faaliyetleri başlangıçta daha çok İngiltere'ye ve daha düşük derecede Bolşevik idaresine muhalif olan Ermeni Kardeşliği, müsavatçılar ve anti-Sovyet Rus grup hareketlerine yönelikti. Bunun yanı sıra Sovyet siyasi ideolojisi komşu tüm ülkeleri etkilemekteydi. 1930'ların ortalarına gelindiğinde, İran ve Nazi Almanyası arasında her geçen gün sıkılaşan ilişki, Sovyetler Birliği'nde Almanya'nın ileride İran'ı Sovyetleri işgal için sıçrama tahtası olarak kullanabileceği şüphesi arttı. Artan bu şüphe İran Azerbaycan'ında Sovyet nüfuzunun ikinci devresini başlattı. Sovyetler Birliği İran'da geleceğini hazırlamaya koyuldu.[126]

Sovyetler Birliği daha önceki pasif çalışmalarını 1940'ların ilk günlerinden itibaren aktif hale getirdi. Sovyetler Güney Azerbaycan'ı kendi askeri-siyasi gündemine aldı. Sovyetler Birliği için İran Azerbaycan'ı demiryolu ve karayolu ile Basra Körfezi'ne oradan da Doğu Hindistan ve Uzak Doğu limanlarına ulaşmak demek idi. Bunun yanı sıra bölgenin stratejik önemi ve enerji kaynakları bakımından zenginlikleri iştah kabartan cinsten idi. Sovyetler yanı başındaki bu pastayı Almanya ve İngiltere'ye kaptırmak istemiyordu. SSCB'nin müttefiklere katılmasından önce, Hitler Batum ve Bakü'nün güneyinin Sovyet çıkar alanı olmasını teklif ettiğinde, Stalin bu çıkar bölgesini İran ve İran Körfezi'ni de içine alacak şekilde tanımlayacaktı.[127] İngiltere 1901'den beri İran üzerinde petrol imtiyazına sahipti Ve otuz yıldır bu imtiyazdan büyük gelir elde ediyordu. Almanya'nın ise yaklaşık 10 yıldır bölgeye ola yoğun ilgisi faaliyetlerinden anlaşılıyordu.

---

[125] Winston Churchill, **The Second World War, Volume III, The Grand Alliance**, Boston, 1950, s.432.
[126] Nissman, **a.g.m.**, s.24.
[127] Henry Kissinger, **Diplomasi**, 3.b., (Çev. İbrahim H. Kurt), İstanbul, 2002, s.343.

1931'de Mançurya'nın Japonya tarafından işgal edilmesinin Sovyetler Birliğine büyük etkisi oldu. Komünist Partisi doğu araştırmalarına önem vermeye başladı. Sovyet Yüksekokullarında tarih, iktisat, iktisadi coğrafya, sosyoloji ve etnografya dersleri özel saha ve dil eğitimleri kapsamında verilmeye başlandı. Bu konuda kanun dahi çıkaran Komünist Partisi uzman şarkiyatçıların yetiştirilmesini sağladı. Bu uzmanlar Kızıl Ordu birimlerinde görevlendirildi. 1940'dan itibaren de GUPP (Kızıl Ordu'nun Siyasal Propagandası İçin Temel Yönetim) bu eğitim programının yönetimini devraldı.[128] Sovyetler Birliği propagandanın savaşta ve barıştaki öneminin farkına varmış altyapı hazırlığını devam ettirmekteydi.

Sovyetler Birliği 1939 sonbaharından beri Güney Azerbaycan ile ilgili askeri siyasi ekonomik ve stratejik bilgiler toplamaya başladı. Sovyetler özel hizmet birimlerinde (ÇEKA: Sovyet Gizli Servisi) çalışan 50 bin ajanın Güney Azerbaycan'a sokulması daha 1939 yılında başarılmıştır. 1941 Ocak ayında Sovyet Azerbaycanı 1.Sekreteri Mir Cafer Bağırov'un Stalin'e gönderdiği Güney Azerbaycan raporunda halkın psikolojik yapısına kadar 1920–1940 yılları arasına dair her türlü bilgi sunuluyordu. Raporun bir yerinde şöyle denilmekteydi: "İran Şah rejimi, Azerbaycan halkının Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşmek istediğini bildiğinden her geçen gün biraz daha polis baskısını ve ceza uygulamalarını arttırmaktadır".[129]

Sovyetler Birliği 1920'den itibaren Kuzey Azerbaycan'da Sovyet otoritesini sağlamış, Kuzey Azerbaycan sıkı bağlarla Sovyet merkezi yönetimine bağlanmıştı. Sovyet yönetiminin İran üzerindeki ideali Azerbaycan'ın tek bir Sovyet birimi olarak birleştirilmesiydi. Sovyetler Birliği bu hedefe ulaşmak için yaptığı ön çalışmalarda "Azerbaycan Türk Milliyetçiliğini" hazır bir altyapı olarak algıladı. Settar Han ve Hıyabani hareketleri sayesinde gerilen yayın üzerine Rıza Şah bir taş koymuştu.

---

[128] Nissman, **a.g.m.**, s.25.
[129] Cemil Hasanlı, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), İstanbul, 2005, ss.38-39.

Sovyetler Birliği alttaki enerji birikiminin farkındaydı. Güney Azerbaycan'ın uyandırılacak milli hislerle Kuzey Azerbaycan'a ve komünizme yaklaşması, ileride İran'ın tamamının Sovyetlerin eline geçmesini sağlayabilirdi. Bu amaçla Kuzey Azerbaycan'da Kuzey'in ve Güney'in birliği, bütünlüğü, ikiye bölünmüş tek bir vatan oldukları, Aras'ın iki yakasında yaşayan insanların soy, dil, din ve kültür bakımından bir bütün oluşturdukları hususunda makaleler yayınlanmaya, şiirler yazılmaya başlandı. Milli kimlik açığa çıkarılacak, milli şuur uyandırılacaktı.[130]

Sovyetler Birliği sistematik ve planlı bir şekilde bu politikayı uygulamaya koymuştu. Bu planda önemli görev Kuzey Azerbaycan Türklerine düşüyordu. Kuzey Azerbaycan model olarak Sovyet yaşam kalitesini ve tarzını Güneylilere empoze edecekti. Propaganda faaliyetleri yine Kuzey Azerbaycan Türkleri tarafından yürütülecekti. İran'ın işgali başlamadan iki ay önce Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde askeri yetkili kimliği ile bölgeye seferber edilecek 3816 kişilik propaganda grubunun oluşturulması tamamlanmıştı.[131]

Sovyetler, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nden ve Komünist Parti'nin uzmanlarından oluşturulan sivil birliklerin ortaya koyacağı faaliyetlerinin gizliliği üzerinde önemle durmaktaydılar. İran'ın işgalinde müttefiklerin ortak amacı Sovyetlere askeri yardımın ulaştırılmasıydı. Sovyetler Birliği'nin propaganda faaliyetleri tam anlamıyla suiistimaldi ve maksadının anlaşılması kendisi için kötü sonuçlar doğurabilirdi.

Kızıl Ordu'nun İran'a girişinden iki ay sonra 500 kişiden oluşan propaganda grubu İran'a girdi. Hareketi Cafer Bağırov yönetiyordu, Azerbaycan Komünist Partisi 3. Sekreteri Aziz Aliyev (Haydar Aliyev'in

---

[130] Ebulfez Süleymanov, '' Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Milli Kimlik Arayışları'', **Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005, İstanbul)**, İstanbul, 2005, s.318-319.
[131] Hasanlı, **a.g.e.**, s.39.

kayınpederi) ise İran'da grubun başkanı idi. Grupta parti üst düzey görevlileri, parti çalışanları, istihbaratçılar, yargıçlar, hakimler, basın-yayın çalışanları, demiryolu, petrol ve jeoloji uzmanları bulunuyordu.[132] Cafer Bağırov'un gruba yaptığı konuşmalarda şu cümleler dikkati çekiyordu:'' Güney Azerbaycan'a öyle yardım yapılması gerekiyor ki, ne Şah hükümeti ne de İngilizler bizi İran'ın içişlerine karışmakla suçlamasınlar.''. Konuşmasının hitamında ise ''siz çok büyük bir sorundan dolayı oraya gidiyorsunuz. Siz üzerinize düşen görevi yapmakla Azerbaycan halkına çok büyük bir hizmet yapmış olacaksınız. Siz bu şerefli görevi yapmakla ikiye ayrılmış kardeşlerinizin dileklerini yerine getirmiş olacaksınız.''[133] Bağırov'a grupla ve çalışmalarıyla ilgili olarak büyük yetki verilmişti. Doğrudan Sovyet Yönetimine bağlı olarak çalışacaklardı. Kızıl Ordu birlikleri veya İran'daki Sovyet Büyükelçisinin doğrudan gruba müdahale yetkisi bulunmuyordu.

Propaganda grubu şehirlere dağıldı. Grup açlık tehlikesi altında olan Güney Azerbaycan'a ilaç ve gıda yardımı da götürmüştü. Grubun asıl faaliyetleri ise başta yayın alanında olmak üzere, eğitim, kültür ve sağlık alanlarında yoğunlaşmaktaydı. Kuzey Azerbaycan'dan gelen şair ve yazarlar grubu ilk sayısı 4 bin adet basılan Vatan Yolunda gazetesini yayınlamaya başladılar. Farsça ve Türkçe olarak yayınlanan gazete grubun faaliyetlerinin en can alıcı noktasını oluşturuyordu. Gazetenin ilk editörü yıllar Mirza İbrahimov sonra Vatan Yolunda'yı şu şekilde değerlendirecekti:'' Okulların, basının edebiyatın ana dillerinde yasaklanmış olduğu Güney Azerbaycanlılar için ve Rıza Şah'ın istibdadının acı toplumsal ve milli baskısı altında kimliği, milliyeti, tarihi, kültürü ve dilinin inkar edilmesiyle zulüm ve baskıya maruz kalan Güney Azerbaycanlılar için Vatan Yolunda karanlıkta bir şimşek gibi çakmıştı.''.[134]

---

[132] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.39-40.
[133] Cemil Hasanlı, ''Güney Azerbaycan Milli Harekatı'', **Türkler**, Cilt:20, Ankara, 2002, s.641.
[134] Nissman, **a.g.m.**, s.26.

Bu dönemde, Kuzey Azerbaycanlı aydınlar tarafından Güney'de yayınlanan eserlerde Azerbaycan'ın tek bir ülke olduğu, tarihi zorunluluklar nedeniyle ikiye bölündüğü, vatanın parçalanması sebebiyle üzerinde yaşayan milletinde suni bir şekilde ikiye ayrıldığı ve böylece aynı olan dilin ve medeniyetin birbirinden uzaklaştığı ifade ediliyordu. Rıza Şah'ın Farslaştırma politikasına ve Fars milliyetçiliğine 16 yıldır verilemeyen cevaplar bu eserlerde ve yayınlarda veriliyordu.[135] Bu yayınların yanı sıra tiyatro, bale ve opera kumpanyaları Güney Azerbaycan illerini dolaşıyor, milliyetçilik öğelerini işleyen eserlerini sergiliyorlardı.

Propaganda faaliyetleri çok etkili ve hızlı ilerliyor, halktan alınan pozitif tepkiler grubun ve Bağırov'un performansını olumlu yönde etkiliyordu. Fakat başladığı ilk günden itibaren başta yayınlar olmak üzere grubun tüm faaliyetleri Tahran'ın tepkisine yol açmıştı. Merkez İngiltere tarafına kaymaya başlamıştı. Hükümet Tahran basınına İran'ın bir bütün olduğu, Azerbaycan'ın İran'ın önemli bir parçası olduğu gibi konuları işleyen yayınlar yaptırıyordu. Propaganda yayınlarının etkisi giderilmeye çalışılıyordu. Aziz Aliyev ve grubunun faaliyetlerinin gizliliği fazla sürmemişti. Sovyetler bu sebepten dolayı askeri yardımın kesilmesini göze alacak durumda değildi. Bunun yanı sıra Sovyet tarafında Tahran Büyükelçisi Simirnov gibi bu kadar propagandanın yeterli olduğunu ifade edenler ve durumdan şikayetçi olanlarda vardı. Milliyetçiliğin kısa zamanda bu kadar hızlı yükselmesi de Sovyetleri endişelendiriyordu. Tam bu sırada 29 Ocak 1942'de Tahran'da Sovyetler, İngilizler ve İran arasında ittifak anlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın da etkisiyle Aziz Aliyev grubu Mart 1942'de Sovyetler Birliği tarafından geri çekildi ve propaganda faaliyetleri durduruldu.[136]

---

[135] Süleymanov, **a.g.m.**, s.319.
[136] Hasanlı, **a.g.e.**, s.64.

Anlaşma İran hükümetinin Batıya olan meylini hızlandırdı. Mayıs 1942'de İngiltere ile yapılan anlaşmaya göre İran'ın acil gereksinim duyacağı tüm malların İngiltere tarafından karşılanması karara bağlandı. Ağustos 1942'de ise hükümetin programı ABD ile yakınlaşma üzerine oturtuldu. ABD İran'daki etkinliğini artırmaya başladı. İran hükümetinin isteği üzerine ABD maliye uzmanları İran'da göreve başladı. 1922'de İran'a gelerek 5 yıl İran maliyesini düzeltmeye çalışan Dr. Millspangh İran Maliye Bakanlığındaki görevine yeniden başladı. Daha sonra ise ABD askeri temsilcileri İran'a davet edildi. ABD'li General Norman Schwarzkoph başkanlığındaki askeri heyet, Şah için bir muhafız birliği kurulmasını sağladı.[137] Bu dönemden sonra üç büyük müttefik güç II. Dünya Savaşı çerçevesinde miğfer devletlerine karşı çarpışırken, kendi aralarında da İran petrolleri için çekişmeye başladılar.

İngiltere'nin güneyde sahip olduğu petrol imtiyazından kaynaklanan büyük petrol geliri söz konusuydu. İngiltere 1943 yılı içerisinde İran'da 10 milyon ton petrol elde etmişti.[138] II. Dünya Savaşı sırasında Amerikalı uzmanlar, ABD'nin petrol ihtiyacı konusunda tehlike haberleri veren ilk raporlarını Roosevelt'e sundular. Raporda şöyle deniyordu: ''Büyük güç olan petrolün geleceği artık Amerikan kara parçasında değildir. Dünya petrol üretiminin ağırlık noktası, Meksika Körfezi ve Karaipler Bölgesinden İran Körfezi çevresindeki bölgeye kaymaktadır.''[139] ABD petrol şirketleri de İran petrollerinden faydalanabilmek için Tahran'ın kapısını aşındırmaya başlamıştı. Sovyetler Birliği 1942 sonlarında propaganda grubunu Güney Azerbaycan'dan çekmekle hata ettiğini anladı. Faşist tehlikeyi başından savuşturduktan sonra Sovyetler genişlemeye, Ortadoğu ve İran petrollerine sahip olmaya yöneldi. Sovyetler İran'da tekrar aktif faaliyet kararı aldı. Bu kararda 1943 yılında İran kuzeyinde yaptırdığı petrol araştırmalarının etkisi büyüktü. Araştırma sonuçlarına göre, Güney Azerbaycan, Gilan,

---

[137] Bahman Nirumand, **Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)**, (Çev. Arif Gelen), Ankara, 1968, ss.42–43.
[138] James Bamberg, **The History of the British Petroleum Company, Volume 2: The Anglo-Iranian years, 1928–1954**, Cambridge, 1994, s.242.
[139] Nirumand, **a.g.e.**, s.43.

Mazandaran, Astarabad, ve Kuzey Horasan'daki mevcut petrol ve doğalgaz rezervleri, İngiliz kontrolündeki Güney İran'daki rezervlerden az değildi.[140] 1944 Ağustos ayında Başbakan Said'in meclise danışmadan gizlice Amerikan ve İngiliz petrol şirketlerine Sovyetler çekildikten sonra İran kuzeyinde güneyde geçerli olan imtiyazları tanıma sözü verdiği haberleri çıkmaya başladı.[141]

Tüm bu etkenler sonucunda Sovyetler 1944 ilkbaharında İran'daki propaganda faaliyetlerini tekrar başlattı. Sovyet Azerbaycan'ından oluşturulan kafile Güney Azerbaycan'da Hasan Hasanov başkanlığında göreve başladı. Tahran Büyükelçiliği ve Azerbaycan konsolosluğu'na Azerbaycanlı görevlilerin takviyesi yapıldı. 27 basın görevlisi Vatan Yolunda gazetesini tekrar yayınlamaya başladılar. Haziran 1944'de Türkçe eğitim veren okul Tebriz'de açıldı. Bu gazeteden sonra icra edilen en önemli hareketti. Sovyetler propaganda faaliyetlerini 620 kişiden oluşan ekip ile gerçekleştiriyordu. [142] Amaç 1941'deki propaganda faaliyetleri ile aynı alanlarda daha yoğun çalışmalar ortaya koymaktı. Mart ayında Kafkas Müslümanları Dini Yönetmenliği oluşturuldu. Amaç din birliğini kullanarak, yapılan yayınlar, kongreler, tebliğler ve bildiriler ile Güney Azerbaycanlıları din adamları vasıtasıyla etkilemekti. Tahran'da İngiliz yanlısı basına tepki olarak Sovyet Büyükelçiliği tarafından Dost İran gazetesi ve yine bu dönemde kurulan İran-Sovyet Kültürel İlişkiler Derneği Yeni Haber dergisini yayınlamaya başladı. Kasım ayında bir adım daha ileri giden Sovyetler Azerbaycan-İran Kültürel İlişkiler Derneği'ni kurdular. [143]

Sovyetler Birliği'nin propaganda faaliyetleri savaş öncesinde ve savaş sırasında sosyal ve ekonomik olarak zor durumda olan Azerbaycan Türk halkı üzerinde etkili oldu. 20 yıl boyunca ilgiden yoksun, baskı altında

---

[140] Hasanlı, **a.g.e.**, s.67.
[141] Bamberg, **a.g.e.**, s.251.
[142] Hasanlı, **a.g.e.**, ss,642-643.
[143] Hasanlı, **a.g.e.**, ss 85-90.

olan halk, özgürlük dahil, özlemini çektiği çoğu şeye Sovyet propagandası sayesinde ulaştı. Komünist kılıfı ile sunulan, temelleri 40 yıl öncesine dayanan milliyetçilik halk tarafından çabuk benimsendi. Sovyet şemsiyesi altında Azerbaycan Türk Milliyetçiliği doruk noktasına bu dönemde ulaştı.

Rıza Şah dönemindeki ağır diktatörlük şartlarına rağmen zayıf da olsa Azerbaycan aydınları milli haklar uğrunda mücadele etmiştir. Yasaklara rağmen Azerbaycan Türkçesi ile dini kitap basımı devam etmiş, yazarlar eserlerinin basılmasını ümit etmeseler bile ana dillerinde yazmaya devam etmişlerdir. Okullarda Azerbaycan Türkçesi ile eğitim yasak olmasına rağmen bazen küçük çaplı isyanlarla bu yasağın delindiği gözlenmiştir.[144]

Bu dönemde Azerbaycan Türklerini daha çok sosyal demokrat ve komünist hareketler içinde görmeye başlıyoruz. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey'den etkilenen Sosyal Demokratlar İran içinde aktif olmaya başlamışlardı. 1917'de Rusya'da meydana gelen devrim Kuzey Azerbaycan'da çalışan çoğunluğunu Güney Azerbaycanlı Türklerin oluşturduğu İranlı işçileri doğrudan etkiledi. Sovyet yönetimi İranlı işçilere kendi partilerini kurma ve politik faaliyetlerini yürütme fırsatını verdi. 1917'de Bakü'de İranlı işçiler İran Sosyal Demokrat Partisi Adalet'i kurdular.[145] Devrimi yapan güçlerin ideolojisinin işçilerle aynı olması da önemli bir faktördü tabiî ki. Adalet Partisi sırasıyla Adalet Bayrağı, Milliyet ve Yoldaş gazetelerini Farsça ve Türkçe olarak yayınladı. Bu gazetelerin editörlüğünü ise Güney Azerbaycan Türkü Cafer Pişeveri yapıyordu. Parti 1918'de bir grup üyesini Gilan'a Mirza Küçük Han ile irtibat kurmak üzere gönderdi fakat anlaşma sağlanamadı. 1920'de ikinci grup gönderildi. Enseli'de yapılan Adalet Partisi kongresinde 17'si Azerbaycan Türkü olan oy verme hakkına sahip 51 üye İran Komünist Partisi'ni kurduklarını açıkladılar.[146] Partinin

---

[144] V.K.Mustafayev, ''Güney Azerbaycan Türklerinde Milli Şuurun Uyanması'', **Azerbaycan Türkleri**, C.1, No.2, Ankara, 1990, s.38.
[145] M. Omidvar, **''**Brief History of the Tudeh Party of Iran'', **http://www.tudehpartyiran.org/history.htm**
[146] Atabaki, **a.g.e.**, ss.42-43.

başkanlığına 1900'lerde Azerbaycan Türklerinin yetiştirdiği en büyük siyasi adamlardan biri olan Haydar Han Emioğlu getirildi. Emioğlu Bakü'de kurulmuş olan Sosyal Demokrat Komitesi'nin üyesiydi. Meşrutiyet hareketinde aktif rol almıştı. İran Sosyal Demokrat Partisi'nin kurucularındandı. Bu aktif politikacı 1921'de Gilan'da dini eğilimli bir militan tarafından öldürüldü.[147] İngilizlerin ve İran merkezi hükümetinin ortak çalışması sonucu Gilan Sovyet Cumhuriyeti bastırıldı. Bu olaydan sonra İran Komünist Partisi'nin açık politikası sona erdi ve faaliyetler yeraltında sürdürülmeye başladı.

İran Komünist Partisi birinci kongresinde tek bir millet olarak İran'ın bağımsız bir milli devlet olmasının gerekliliğini savunurken, 7 yıl sonra vatanı birçok milletin yaşadığı toprak olarak tanımlıyor, ana amacın vatan üzerinde yaşayan tüm milletlerin ülkenin bağımsızlığı için birlikte savaşmasının gerekliliğini savunuyordu.[148]

Rıza Şah'ın tahta çıkmasıyla birlikte ülkede komünistler üzerindeki baskı da arttı. 1925'de İran Komünist Partisi Petrol İşçileri Birliği'ni kurdu ve faaliyetlerini arttırdı. Fakat Rıza Şah'ın baskıları sonucu tekrar yeraltına indi 1929'da Rıza Şah tüm komünist faaliyetleri yasaklayan kanunu meclise çıkarttırdı.[149] 1931'de esasını Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu İran Komünist Partisi resmen yasaklandı.

Aralarında çoğunlukta olarak Azerbaycan Türklerinin bulunduğu komünistler yeraltında faaliyetlerine devam ettiler. 1934'de komünistler tarafından oluşturulan Grup 53 Yüksek tahsilli gençlerden oluşuyordu ve Dünya adında bir gazete yayınlayarak düşüncelerini yaymaya çalışıyorlardı. 3 yıl boyunca yasak faaliyetlerine devam eden Grup 53 hareketi 1937'de Rıza Şah tarafından bastırıldı ve liderleri Azerbaycan Türkü Dr.Arani ve

---

[147] Blaga, **a.g.e.**, s.292.
[148] Atabaki, **a.g.e.**, s.43.
[149] Omidvar, **a.g.m.**, s.1.

arkadaşları tutuklanarak 10 yıla yakın hapis cezası aldılar. Kısa bir süre sonra Dr.Arani hapishanede öldürüldü.[150]

1941'de İran'ın işgal edilmesinden sonra Şah'ın devrilmesiyle birlikte faaliyetlerini yeraltında sürdüren siyasiler belirgin bir şekilde gün yüzüne çıktılar. Rıza Şah'ın devrilmesinin ardından Rıza Şah döneminde mahkum edilen politikacılar serbest bırakıldı. Azerbaycan Türkleri üzerindeki baskının kalkmasıyla birlikte gelişen bağımsızlık duygusu, eskiden beri Azerbaycan Türkleri arasında var olan sosyal-demokrat ve komünist hareket, Sovyat desteği ve propagandası ile birleşti. Bunun sonucu olarak 1941 sonrasında Azerbaycanlıların katıldığı en önemli aksiyon TUDEH partisinin kurulması gerçekleşti. TUDEH bünyesinde milliyetçileri, komünistleri ve demokratları barındırıyordu.

TUDEH'in temelini bastırılmadan önce liderliğini Dr.Arani'nin yaptığı Grup 53 oluşturuyordu. 29 Eylül 1941'de partinin kuruluş konferansına Aerbaycan Türkü Süleyman Muhsin İskenderi başkanlık ediyordu. İskenderi Meşrutiyet Hareketine aktif olarak katılmıştı.[151] Süleyman İskenderi 1943 yılında ölümüne dek TUDEH'in genel sekreterliğine devam etti. Kuruluşundan itibaren ana kadrosu Azerbaycan Türklerinden oluşan TUDEH Partisi'nde bu tarihten sonra Farslar ağırlık kazanmaya başladı.[152]

TUDEH ilk manifestosunda diktatörlüğe karşı tüm halkı birleşmeye çağırıyordu. İlk bölgesel konferansta ise parti, etnik ve dile bağlı sorunları tamamıyla göz ardı ederek işçiler, çiftçiler, memurlar, tüccarlar, aydınlar ve kadınların isteklerini ifade eden bir programı kabul etti. Parti halkın sorunlarını sınıf temelinde ele alıyor, etnik farklılıkları önemsemiyordu.[153] Parti politik prensiplerini ve amaçlarını ilk programında sekiz madde ile özetliyordu;

---

[150] Atabaki, **a.g.e.**, s.66.
[151] Omidvar, **a.g.m.**, s.2.
[152] Blaga, **a.g.e.**, s.294.
[153] Abrahamian, **a.g.e.**, s.388.

1. İran'ın egemenliğinin ve bağımsızlığının korunması,
2. Konuşma, düşünme, toplanma ve iletişim gibi bireysel ve sosyal hakları garanti altına alacak demokratik bir rejimin kurulması,
3. Diktatörlüğün her türlüsüne karşı mücadele edilmesi,
4. Acil bir ihtiyaç olan toprak reformunun yapılması,
5. Eğitim sisteminin düzeltilmesi, her kes için zorunlu ve ücretsiz standart eğitimin sağlanması,
6. Vergi sisteminde halkın istekleri doğrultusunda köklü değişikliklerin yapılması,
7. Ekonomi ve ticaret alanında köklü reformların yapılması, endüstrinin ülke geneline yayılması, kara ve demir yolu ağlarının kurulması ve bakımlarının sağlanması ile ulaşımın üst seviyeye çıkarılması,
8. Halkın yararına eski Şah'ın özel mülküne ve servetine el koyulması.[154]

TUDEH, eğitimli ve deneyimli eski siyasilerden oluşan etkili bir siyasi kadro tarafından kurulmuştu. Toplumun istek ve arzularını iyi biliyorlardı. Kısa sürede geniş bir kitle tarafından kabul gördüler. Ülke içinde solun en önemli temsilcisi haline geldiler. TUDEH'in kısa sürede bu kadar başarılı olmasının en önemli faktörlerden birisi de İran'ın kuzeyinde işgalci konumunda bulunan Sovyetler Birliği tarafından maddi ve manevi yönden doğrudan desteklenmesiydi.

TUDEH kısa zamanda Azerbaycan Türklerini de içeride ve dışarıda etkilemeyi başardı. Azerbaycan Türkleri, TUDEH'in parti programında açıkladığı hedefleri İran'da herkesten fazla istediklerini gerek Meşrutiyet Devrimi'nde gerekse Hıyabani Hareketi'nde göstermişlerdi. Rıza Şah'ın izlediği politikalar ise bu arzuların en üst seviyeye yükselmesine sebep olmuştu.

---

[154] Omidvar, **a.g.m.**, s.3.

TUDEH'in Azerbaycan Türklerini bu kadar etkilemesi dört ana faktör ile açıklanabilir. Birincisi, Azerbaycanlıları ülke içinde radikal kesim olma geleneğiydi. Meşrutiyet Devrimi'nden beri Tebriz merkezli Güney Azerbaycan devrim merkezi olarak öne çıkmıştı. İkicisi, Rıza Şah dönemine kadar sosyal ve ekonomik olarak daha gelişmiş bir kesim olan Azerbaycan Eyaletinde göçebe sayısı az, şehirli halk sayısı ise çoğu bölgeden fazlaydı. Eyaletin 12 kadar şehrinin nüfusu 10 binden fazlaydı. Üçüncü etken ise demografik değişikliklerdi. 1917'den önce Bakü'ye ve Tiflis'e göç eden Azerbaycan Türkleri, 1917'den sonra oluşan şartlar nedeniyle İran'ın güneyine yeni endüstri merkezlerine göç etmeye başlamışlardı. 1940'lardan itibaren İran'ın her yerinde TUDEH'in hitap ettiği kesime dahil Azerbaycan Türkü işçilere, ustalara, zanaatkarlara, seyyar satıcılara rastlamak mümkündü. Dördüncü ve en önemli faktör ise, Kuzey İran'da devam eden Sovyetlerin propaganda faaliyetleri idi. [155] Kuzeyde yapılan propagandadan etkilenen halkta oluşan siyasi örgütlenme iştahını ilk başlarda TUDEH doyuruyordu.

1942 başlarında TUDEH Güney Azerbaycan'da ilk temsilciliğini açtı. Kısa zamanda Güney Azerbaycan'da 12 bin üye sayısına ulaştı. Parti merkez komitesi 1943'de Tahran'daki toplantılarında Azerbaycanlı yoldaşlarını partinin en geniş bölgesel organizasyonunu sağladıkları için kutluyordu. Fakat Tebriz'deki temsilciliğin açıkladığı ilk programdan itibaren Tahran ile Tebriz arasında çok önemli bir fark göze çarpmaya başladı. Bölgesel problemleri göz ardı eden Tahran'ın karşısında, anayasada belirtilmiş olan encümenlerin kurulmasını, Azerbaycan Türklerinin yerel mahkemelerde, devlet dairelerinde ve ilkokullardaki eğitim programlarında ana dillerini kullanmasını açıkladığı ilk programda talep eden bir Tebriz temsilciliği duruyordu. TUDEH hızla Güney Azerbaycan'da taraftar topladı. TUDEH'in Güney Azerbaycan'da hızlı gelişimi etnik problemleri çözmenin

---

[155] Abrahamian, **a.g.e.**, s.389.

aksine parti içinde etnik bir problem doğurdu. TUDEH adeta ikiye bölünmüş, Tahran ve Tebriz giderek birbirinden uzaklaşmıştı.[156]

TUDEH'in faaliyetleri haricinde Rıza Şah devrildikten sonra Azerbaycan Türkleri tarafından iki önemli teşkilat daha kuruldu. Birincisi Cemiyet-e Azerbaycan adlı teşkilat idi. Bu teşkilat Ali Şebesteri ve İsmail Şems tarafından kuruldu. Yarı Türkçe ve yarı Farsça olan 'Azerbaycan' adlı bir gazete çıkarmağa başladı, kültürel çalışmalarda bulundu ve Türk dilinde tiyatro eserleri sahneye koydu. Cemiyet-e Azerbaycan altı ay faaliyetlerine devam etti ve Tahran'ın baskısı ile dağıtıldı, Azerbaycan gazetesi de kapatıldı. Cemiyet-e Azerbaycan, Azerbaycan'ın temel sorununun milli olduğunu söylüyordu. Bütün dinsel ve bölgesel (köy, kent) farklılıkların bırakılarak Azerbaycanlı kimliği altında birleştirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Cemiyet-e Azerbaycan'ın düşüncesine göre Azerbaycanlılar Fars değildi ve kendilerine özgü dilleri ve kültürleri vardı. Azerbaycan'da okullar ve idari işlemler Azerbaycan dilinde olmalıydı.

Diğer teşkilat ise Azerbaycan Emekçiler Teşkilatıydı. Bu teşkilat Ocak 1942'te kurulmuştu. Bu teşkilatın yayınladığı ilk bildiride Eyaleti ve Velayeti Encümenlerin kurulması istenilmişti. Azerbaycan Emekçiler Teşkilatı kısa süre içinde çok büyük güç ve nüfuz kazanmayı başardı. Söz konusu teşkilatın sadece Tebriz kentinde 10 binden fazla üyesi vardı. Bu teşkilat çok çeşitli kulüpler kurarak halk içinde geniş tebligat işini yürüttü. Azerbaycan Emekçiler Teşkilatı'nın başarısı milliyetçi söyleme sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Azerbaycan Cemiyeti ve Emekçiler Teşkilatının Azerbaycancılık meselesinde bakış açıları bir birleri ile örtüşüyordu.[157] 1945'de Güney Azerbaycan'da siyasi organizasyonların ve teşkilatların toplam üye sayısı 50 bine ulaşmıştı.

---

[156] Abrahamian, **a.g.e.**, ss.389-390.
[157] Arif Keskin, ''Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyit Cafer Pişeveri'', **http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=74**

C- AZERBAYCAN ÖZERK HÜKÜMETİ

1- Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri

Müttefikler işgal ettiğinde ülkede sadece 12 adet gazete Şah'ın sansürü altında periyodik olarak yayınlanıyordu. 1941–1947 yılları arasında bu sayı 40'ı günlük gazete olmak üzere toplam 507'e ulaştı. Aynı artış siyasi partilerin sayısında da gözlendi. Siyasi partilerin sayısı ise sıfırdan 21'e ulaştı. Kurulan partiler ve yayınlanan gazetelerin çoğu iki işgalci devletten biri ile bağlantılıydı. 14. Meclis seçimleri öncesinde TUDEH en güçlü sol partiydi. Sovyet yanlısı olduğu bilinmesine rağmen, TUDEH kendi yayın organı Rehber gazetesinde, kendisini anayasaya saygılı, komünist olmayan, anayasal bir parti olarak tanımlıyordu. TUDEH'in güçlü yandaşı ise 1943 yazında kurulan Azatlık Cephesi idi. Azatlık Cephesi 14 farklı gazete ve derginin bir arada toplanmasıyla oluşmuştu. Amacını Anayasayı ve milli hükümeti savunmak, gerçek anayasal hükümetin kurulması, milli gücün organize edilmesi ve özgürlük taraftarı partizanların bir arada toplanması olarak açıklamıştı. Yayınlanan bu açıklamanın altında 1943 Mayıs ayında Ajir gazetesini yayınlamaya başlayan Cafer Pişeveri'nin de imzası vardı.[158]

Güney Azerbaycan Türkü olan Pişeveri1905 yılında ailesi ile birlikte Bakü'ye göç etmiş ve Kuzey Azerbaycan'da gerçekleşen siyasal ve ekonomik gelişmelerden büyük çapta etkilenmiştir. Bakü'de İran Adalet Partisi'ne katılmış, Himmet adlı sosyal demokrat grup ile ilişki kurmuş olan Pişeveri, Açık Söz, Azerbaycan ve Himmet gazetelerinde yazılar yazmıştır. Bu dönemde Bolşeviklere yakın olan Pişeveri, Adalet Partisi genel merkezinin onayı ile Bakü'de Hürriyet gazetesini çıkarmaya başlamış, daha sonra partisinin talimatı ile Gilan'a gitmiştir. Pişeveri Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin içişleri bakanı olmuştur. Gilan hükümeti devrildikten sonra Pişeveri, Tahran'a gitmiş ve orada 'Hakikat' gazetesini çıkartmaya başlamıştır. 1924 yılında Riza Han'ın iktidara gelmesi ile ülke çapında baskıcı

---

[158] Atabaki, **a.g.e.**, ss.65-68.

yöntemler uygulanmaya başlamasından sonra, Pişeveri 1930 yılında hapse atılmıştır. 11 yıl hapiste kalan Pişeveri Müttefiklerin İran'a girmesi ile 1941'de hapisten çıkmıştır.[159] 1943'den itibaren Ajir gazetesi ve Azatlık Cephesi ile adından söz ettirmeye başlamıştır.

Pişeveri 14. Meclis seçimlerine Tebriz milletvekili adayı olarak katıldı. 26 Şubat 1944 tarihinde gerçekleştirilen meclis açılışına her ikisi de 16 bin Tebrizlinin oyunu alan Pişeveri ve Lenkerani'nin mazbatalarının iptali damgasını vurdu. Pişeveri bu olayı şöyle yorumlayacaktı: **''Meclis koltuklarını işgal etmiş hainlerle aynı arktan su içemeyeceğimiz belliydi. Bu çapulcu grubu, benim onların arasında yer almamı kolaylıkla kabul edecek değildi. Ben 16 bin insanın oyunu alarak parlamentoya Azerbaycan ulusunun ihtiyaçlarını açıkladım. Sözlerimi büyük bir sükût ve dikkatle dinleyip onayladılar. Ancak anlaşılan onlar, ihanetlerini siyah örtü altında gizlemeyi onaylamaktaymışlar. Ellerine fırsat geçince düşman gibi ''bu Azerbaycanlı uslu adama benzemiyor, bunu ortamdan uzaklaştırmalıyız'' deyip mazbatama tilkilere yakışır bir ikiyüzlülükle saldırdılar''.**[160] Tebriz'den seçilen 9 milletvekilinden en çok oy alan iki milletvekilinin mazbataları iptal edilirken yaklaşık 32 bin Tebrizlinin oyu yok sayıldı. Seçimlerde Tebriz'de kullanılan toplam oy sayısı ise 47.780 idi.[161] Bu tarihten sonra Pişeveri gazetesinde daha sert makaleler yayınlamaya başladı.

Bu arada 1943'de Tahran ile Amerikan Standard Oil of New Jersey, Sinclair, and Standard-Vacuum Company arasında petrol imtiyaz müzakereleri devam ediyordu. Bu müzakereler İran petrolleri üzerindeki rekabeti kızışmasına neden oldu. Sovyetler Birliği de Kuzey petrollerinde önceliğin kendisine ait olduğunu vurgulamaya başladı.[162] ABD'nin SSCB'ye

---

[159] Günther Nollau, Hans Jürgen Wiehe, **Russia's South Flank: Soviet Operations in Iran, Turkey, and Afghanistan**, (Çev. Victor Andersen), New York, 1963, ss.26-27.
[160] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.69-70.
[161] Atabaki, **a.g.e.**, s.73.
[162] Mansour Bonakdarian, ''U.S.-Iranıan Relatıons; 1911-1951'', s.16, **http://research.yale.edu/ycias/database/files/MESV3-2.pdf**

yük taşıma ihalesini üzerine alması nedeniyle İran'daki ABD askeri personel sayısı 50 bine ulaşmıştı. 8 Ağustos 1944'de ABD ve İngiltere'nin petrol imtiyazlarına ilişkin Washington'da anlaşmaları, Sovyet diplomasisini derinden etkiledi.[163]

Girişimler yaparak İran'daki petrol talebini resmileştirmek ve sonuca bağlamak isteyen SSCB 10 Eylül 1944'de Petrol anlaşmaları yapmak üzere resmi heyetini İran'a gönderdi. Sovyet istihbarat raporlarına göre İran Meclisinin 112 milletvekilinden 90'ı, 11 bakanından 9'u İngiliz yanlısıydı. Hükümet, SSCB'ye savaş sona erene kadar petrole ilişkin konsensüs verilemeyeceğini açıkladı. Bu açıklamanın ardından SSCB Güney Azerbaycan'ı kullanarak hükümet üzerindeki baskısını artırdı. Güney Azerbaycan'la İran'ın güneyi arasındaki bağlantıları kısıtladı. Kuzeyden güneye tahıl sevkıyatını kesti. İran askeri güçlerinin Kuzey bölgelere geçmesini engelledi. 25 Ekim'den itibaren Tebriz'de hükümet karşıtı mitingler düzenlenmeye başladı. Beş günde Tebriz'de gösterilere katılanların sayısı 70 bindi. Tahran'da da 40 bin kişinin katıldığı gösteriler düzenlendi. Gösterilerde Stalin posterleri açılıyor, konuşmalarda Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı, İran'dan ayrılması, özerkliği yer alıyordu.[164] Hükümet 10 Kasım'da istifa etti. Fakat yeni kurulan hükümet de Sovyetlerin işine yaramadı. Hatta yeni hükümet 2 Aralık 1944'de Musaddık'ın sunduğu petrol anlaşması yasağı yasasını meclisten geçirdi. Yasa İran Hükümeti'nin petrol imtiyazı müzakeresi vermesini ve petrol imtiyaz anlaşması imzalamasını yasaklıyordu.[165]

Tüm bunlar Sovyetlerin İran merkezinde etkili olamadığını gösteriyordu. İngiltere ve ABD ile Tahran merkezli mücadele başarısız olmuştu. Sovyetler Birliği tüm politikasını Güney Azerbaycan üzerine kurmaya yöneldi. II. Dünya Savaşı sona doğru yaklaşırken Stalin, Güney Azerbaycan'daki ayrılıkçı yaklaşımlı hareketleri hızlandırma yoluna gitti. Son

---

[163] Natalia I.Yegorova, ''The ''Iran Crisis'' of 1945-1946: A View from The Russian Archives'', s.7, **http://wwics.si.edu/topics/pubs/ACFB51.pdf**
[164] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.96-102.
[165] Bamberg, **a.g.e.**, s. 252.

durumda TUDEH'in başarılı olduğu söylenemezdi. Stalin savaş sona erdiğinde ordularını İran'dan çekmek zorunda kalacağının farkındaydı.[166]

Gelişen siyasi atmosferde TUDEH tüm İran halkına hitap etmekten uzaktı. Bunun nedeni söylemlerinin sınıf odaklı olmasıydı. Pişeveri, sınıfsal bakış açısıyla ve sınıf merkezli mücadele ile İran'da sonuca gidilemeyeceğini ifade ederek TUDEH'i reddediyordu. O'na göre, İran'ın içinde bulunduğu durumda sınıfsal bir ayrımdan ve buna bağlı olarak sınıf bilincinden söz edilemezdi. Ajir'deki makalelerinde sınıf farkı gözetmeksizin politikanın tüm toplumu kapsayacak şekilde milli odaklı olmasını savunuyordu.[167]

8 Mayıs 1945'de Avrupa'daki savaşın müttefikler lehine sonuçlanması İran'ı doğrudan etkiledi. Sovyetlerin Kuzey İran'da kalıcı bir etki bırakması için vakit daralıyordu. Tam bu sırada 19 Mayıs 1945'de İran Başbakanı Hakimi İngiltere, Sovyetler ve ABD büyükelçilerine ordularını üçlü anlaşma gereğince İran'dan çıkarmaları için nota verdi. Sovyetler daha net adımlar atmaya başladılar. 10 Haziran'da Stalin Tebriz ve Güney Azrbaycan'da Sovyet Azerbaycanı'nın sanayi tesislerinin alt kolları olarak ''Kuzey İran'da Sanayi Yatırımlarının Başlatılması'' adlı gizli kararı imzaladı. [168] Proje birçok fabrikanın kurulmasını amaçlıyordu. Nihai amaç ise Güney Azerbaycan'ın Kuzey'e entegrasyonunun alt yapısının tesis edilmesiydi. Bunun yanı sıra petrole yönelik araştırmalarda Bağırov liderliğinde hızlandırıldı.

Sovyet Yönetiminin onayından geçen diğer önemli karar ise 6 Temmuz 1945'de imzalanan ''İran Azerbaycanı'nda ve Kuzey İran'da Genişlemeci Çalışmaların Sürdürülmesi Hakkında'' konulu kararnameydi. Yayılmacı hareketlerin geniş halk kitleleri tarafından desteklenmesini sağlamak maksadıyla Azerbaycan Demokrat Partisi'nin oluşturulması ve TUDEH Güney Azerbaycan Temsilciliğinin bu parti çatısı altına girmesi bu

---

[166] Nollau, **a.g.e.**, ss.26-27.
[167] Atabaki, **a.g.e.**, s.100.
[168] Hasanlı, **a.g.e.**, s.116.

gizli kararnamede belirtiliyordu.[169] TUDEH halkın tümüne hitap edemiyordu. Tahran ve Tebriz temsilciliği arasında farklılıklar mevcuttu. Milliyetçi olup komünistliğe karşı olan önemli bir kesim mevcuttu. Ayrıca TUDEH'in merkezde de tam anlamıyla başarılı olduğu söylenemezdi. Bu nedenlerle, Güney Azerbaycan'da oluşturulan havayı milliyetçi söylemle tek çatı altında toplayacak siyasi bir hareketin oluşumu gerekliydi.

1945 yılının Temmuz ayında Bağırov tarafından, TUDEH Genel Kurulu üyesi milletvekili E.Kambahış, Tudeh Tebriz İl Kurulu Başkanı S.Padegan, yazar Şebüsteri ve Pişeveri gizlice Bakü'ye getirildi. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kuruluşu görüşüldü. Cafer Pişeveri'nin yeni kurulacak partinin başkanı olması kararlaştırıldı. Ağustos sonlarına doğru tüm hazırlık çalışmaları sona erdi. 3 Eylül'de toplumun çeşitli zümrelerinden yaklaşık 80 kişinin imzaladığı, partinin kurulması ile ilgili başvuru açıklandı. Başvuruda şunlar yazıyordu: **''Tarihte bağımsızlığın bayraktarı gibi tanınan Azerbaycan daha Tahran'ın gerici hükümetinin zulmü ve etkisi altında kalamaz, o hür olmalıdır. Azerbaycan halkının kendisinin güzel ana dili vardır. Onlar bu dilde okulda okumalı, idarelerde yazmalıdırlar. Azerbaycan her yönden hür ve bayındır olmalıdır.''**[170] 5 Eylül'den itibaren partinin yayın organı Azerbaycan yayınlanmaya başlandı. 6–7 Eylül tarihlerinde gerçekleştirilen TUDEH Azerbaycan kongresinden ise ADP çatısı altında birleşme kararı aldı. Parti Güney Azerbaycan'da toplumun tüm kesimlerinden kısa sürede büyük destek aldı. Partiye Hıyabani'nin kurduğu parti ile aynı isim verilerek geçmişe gönderme yapmak ve desteğin geniş kitlelere yayılması hedefleniyordu. [171]

Partinin kurulması ve ilk söylemleri İran'da şok etkisi yarattı. İran hükümeti büyük tepki gösterdi. Kuzey İran'a ekonomik ambargo uygulamaya, Güney Azerbaycan'daki askeri birliklerini artırma girişiminde bulundu. Sovyetler Birliği ekonomik ambargoya karşı Güney Azerbaycan'a ekonomik

---

[169] Hasanlı, **a.g.e.**, s.120.
[170] Hasanlı, **a.g.m.**, s.644.
[171] Nissman, **a.g.m.**, s.26.

yardımda bulundu, Kızıl Ordu tarafından İran askerlerinin bölgeye girişi engellendi. İngiltere ve ABD'de aynı şekilde Kuzey'deki durumdan hoşnut değillerdi. ABD, İngiltere ve İran hükümeti böyle bir gelişmeyi bekliyorlardı. İşgalden itibaren tüm İran'a yayılan ABD stratejik servis üyeleri daha 1944 Ocak ayında gönderdikleri raporlarda Sovyetler Birliği'nin Kuzey petrollerini ele geçirmek maksadıyla Güney Azerbaycan'da egemenlik kurma çalışmaları içerisinde olduğunu bildiriyordu.[172]

2- Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin Kuruluşu ve İcraatları

Ekim ayının ilk haftasında gerçekleştirilen parti kongresinde İran'da yaşayan çeşitli milletlerin kendi kaderlerini tayin etme ve bölgesel meclislerinde faaliyetlerini düzenleme haklarının olduğu ilan ediliyordu. Kongre kendi genel valisini de belirleme hakkını İran Hükümeti'nden talep ediyordu. Parti kongresinde eski Demokrat Parti'nin iyi silahlanamadığı için yok olduğu vurgulanıyor, parti çatısı altında silahlanmanın gerekliliği de vurgulanıyordu.[173]

Kasım ayına gelindiğinde ADP'nin üye sayısı 70 bine ulaşmıştı.[174] ADP 21 Kasım 1945'de Tebriz'de Azerbaycan Milli Kongresini topladı. Kongrenin ana fonksiyonu merkezi hükümete bir deklarasyon göndermek oldu. Deklarasyonda belirtilen ana istekler şunlardı; Azerbaycan insanına tarih tarafından belirgin milli, kültürel, dilsel ve geleneksel karakteristikler bağışlanmışı, bu karakteristikler Azerbaycan milletine bağımsızlık ve egemenlik hakkını vermektedir. Azerbaycan Milleti'nin İran'dan ayrılma veya İran'ın bölgesel bütünlüğüne zarar verme arzusu yoktur. Azerbaycan Milleti'nin modern İran'ın kurulması için büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. Azerbaycan Milleti demokrasiyi ve İran'ın gerçek anayasal hükümeti'ne kavuşmasını istemektedir. Azerbaycan Milleti resmi ve açık olarak kendi

---

[172] Bill Samii, ''World War II - 60 Years After: The Anglo-Soviet Invasion of Iran and Washington-Tehran Relations'',
http://www.parstimes.com/history/anglo_soviet_invasion.htm
[173] Abrahamian, **a.g.e.**, s.399.
[174] Nissman, **a.g.m.**, s.26.

hükümetini kurma hakkına ve diğer yaşayan milletler gibi kendi iç ve milli faaliyetlerini yürütme hakkına da sahip olduğunu bildirmektedir. Bu Milli Kongre Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin bakanlarını seçmek üzere toplanacaktır. Azerbaycan Milleti'nin milli ve anadili olan Azerbaycan Türkçesine karşı özel bir bağı vardır. Anlaşılmıştır ki, başka bir dilin bu millete dayatılmaya çalışılması bu milletin tarihi gelişimini engellemektir. Mümkün olan en kısa zamanda okullarda ve resmi dairelerde Azerbaycan dili kullanılacaktır. Bu kongre 150 bin imza tarafından desteklenmektedir. Bu kongre kendisini kurucu meclis olarak tanımlamaktadır. Kongre Azerbaycan eyaletini yönetmek ve Milli Meclis kurulana kadar yukarıda bahsedilen amaçları yerine getirmek üzere bir komite atamıştır.[175]

Kongre deklarasyonunda belirtildiği şekilde 39 kişiden oluşan milli heyet seçilmiş ve merkezi hükümetle görüşmek ve milli meclis seçimlerini yapmak üzere görevlendirildi. Kongreden sonra beş gün içinde milli meclis için seçimler yapıldı. Halk tarafından seçimlere yoğun ilgi gösterirken seçimlerde kadınlar da oy kullandı. 3 Aralık'ta parlamento seçimleri tamamlandı. Azerbaycan Parlamentosuna 95 milletvekili seçildi. Milli meclis kurulduktan sonra meclis başkanı olarak Şebüsteri seçilirken, Pişeveri milli hükümeti kurmakla görevlendirildi. 12 Aralık 1945'de Azerbaycan Parlamentosunun ilk toplantısında Pişeveri Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin kuruluşunu ilan etti.[176] ADP'nin askeri kanadı Tebriz'de tam hâkimiyeti sağladıktan sonra tüm bölgeden merkeze bağlı askeri güçler çıkarıldı.[177] Güney Azerbaycan'da Sovyet desteği ile yıllardan beri İran'da var olan Azerbaycan milli hareketi en üst noktaya ulaşmış oldu. 1900'lü yılların başlarında ilk temelleri atılan Azerbaycan Türk Milliyetçiliği dört yıl içinde önemli aşamalar kaydederek kendi milli hükümetini kurmuş oldu. Bir anlamda, İran'daki Azerbaycan Milleti resmiyet kazandı.

---

[175] Abrahamian, **a.g.e.**, s.400.
[176] 12 Aralık 1945, 1324 yılı Azer ayının 21'ine tekabül etmektedir. Bu nedenle Güney Azerbaycan tarihinde Pişeveri'nin lideri olduğu hareket 21 Azer Hareketi olarak adlandırılmaktadır.
[177] Bayır, **a.g.m.**, s.116.

Milli Hükümet'in en çok üzerine eğildiği konu ana dil oldu. 6 Ocak 1945'de Milli Hükümet Türkçeyi devlet dili olarak ilan etti. Okullarda Azerbaycan Türkçesi kullanılmaya başlandı. Milli Hükümet döneminde ilk bölgesel üniversite olarak Tebriz Üniversitesi kuruldu ve burada da eğitim Türkçe yapılmaya başlandı.[178]

Milli Hükümet illere yeni valiler atadı. Parlamento Rıza Şah'ın Tebriz'deki anıtının kaldırılarak yerine Settar Han ve Bağır Han'ın anıtlarının konulmasına karar verdi. İran içinde ve dışında Güney Azerbaycan ile ilgili gelişmeler nedeniyle 1946 Şubat ayında Milli Meclis nizami halk ordularının oluşturulmasına ilişkin kanunu çıkardı. Yine Şubat ayı içerisinde toprak reformu ile ilgili çok önemli bir kanun daha çıkarıldı. Bu kanuna istinaden devlet toprakları ve su kanalları köylülere karşılıksız verilecekti. Yine bu kanuna istinaden Milli Hükümet karşıtı oldukları için bölgeyi terk eden toprak ağalarının toprakları da köylülere dağıtılacaktı. Bu arada Şubat ayında Tebriz radyosunun kurulmasına da karar verildi. Tebriz Radyosu 7 Nisan'da yayın yapmaya başladı.[179] Milli Hükümet bu dönemde yeni hastaneler kurdu ve bu hastaneler gezici klinikler oluşturarak köylere sağlık hizmeti götürmeye başladılar. Pişeveri hayat pahalılığının % 40 oranda düşürüleceğini söylerken, bölgedeki enflasyon hükümet yetkilileri tarafından kontrol altında tutulmaya çalışıldı. İş hayatına yönelik de önemli adımlar atıldı. Asgari ücret ve azami çalışma saatleri belirlendi.[180] Basında ve edebiyat alanında 1941'den itibaren devam eden yükseliş Milli Hükümetin kurulmasıyla birlikte ivme kazandı.

Azerbaycan Özerk Hükümeti bölgede tüm hâkimiyeti ele geçirdi. Reformlar çok hızlı gelişim gösteriyordu. Tabi bu başarılarda Sovyetlerin büyük katkısı söz konusuydu. Özerklik elde edilmişti. Milli Hükümet, 16 Ocak 1946 tarihinde yayınladığı Azerbaycan Ulusunun Manifestosu adlı bildiride

---

[178] Saeed Rahnema, Sorab BEHDAD, **Iran After the Revolution: Crisis of an Islamic State**, London, 1996, s.232.
[179] Hasanlı, **a.g.m.**, s.646.
[180] William O. Douglas, ''Strange Lands and Friendly People'', **http://www.21-azer.blogspot.com/**

yer alan **‘’Adalet ve insanlığın başarısı için beş milyonluk toplumun özgürlüğü ve bağımsızlığı adına, onun gelecekteki varlığı ve gelişimi için Azerbaycan’ın ulusal özerkliğinden tam ve gerçek bağımsızlık yolunu seçmeliyiz.’’**[181] sözleri ile Azerbaycan Özerk Hükümeti’nin nihai amacını belirtiyordu. İran Hükümeti ve emperyalist güçlerin karşısında durabilmek için sağlam bir devlet yapısı oluşturmak gerekiyordu. Kısa zamanda nizami silahlı kuvvetlerin bu sağlam devletin tamamlayıcısı olarak onun korunmasını üstlenmesi gerekliydi.

22 Ocak 1946 tarihinde bölgedeki dengeleri sarsacak başka bir gelişme daha ortaya çıktı. İran’daki Kürtler Sovyetler Birliğinin desteği ile İran Kürdistanı’nın özerkliğini ilan ettiler. Özerklik Batı Azerbaycan eyaletinde Mahabad’da kuruldu. İki özerklik arasında sınırlar nedeniyle başlangıçta anlaşmazlıklar çıksa da Sovyetler Birliği’nin baskısıyla 23 Nisan 1946’da dostluk ve birlik anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre birbirlerinin sınırları içerisinde Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde Kürtler, Türklerin çoğunlukta bulunduğu bölgelerde ise Türkler devlet işlerine atanacaklardı. Her iki hükümet herhangi bir devletle anlaşma yapacağı zaman birbirine haber vereceklerdi.[182]

Azerbaycan Özerk Hükümeti reform hareketlerine çok hızlı ve yoğun bir şekilde başladı. İcraatları toplumu ilgilendiren hemen her alanda göze çarpıyordu. Güney Azerbaycan’da yıllardır görülmemiş bir ilerleme 2-3 ay gibi kısa sürede sağlandı. Fakat Milli Hükümetin kuruluşunun ikinci ayından itibaren yoğun bir diplomasi trafiği başladı. Bu nedenle ilerlemede ve icraatlarda başta yakalanan o ivme devam etmedi.

---

[181] Hasanlı, **a.g.e.**, s.274.
[182] Deniz Araz, ‘’23 Nisan 1946 Kürdistan - Azerbaycan Dostluq ve Birlik Andlaşması’’, **http://21-azer.blogspot.com/**

3- Büyük Güçler, İran ve Azerbaycan Özerk Hükümeti İlişkileri ve Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin Yıkılışı

Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin kurulmasından itibaren Güney Azerbaycan sorunu Sovyetler Birliği'ni, ABD'yi, İngiltere'yi, İran'ı, Azerbaycan Özerk Hükümeti'ni ve BM Genel Konseyi'ni içine alan çok taraflı bir sorun halini aldı. 1942 yılında Tahran'da yapılan üçlü ittifak anlaşması gereğince II. Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren müttefik ordularının 6 ay içerisinde İran'dan çekilmeleri gerekiyordu. Bu husus 1943 yılında Tahran Konferansında müttefikler tarafından teyit edilmişti. Bu yapılan anlaşmalar ve görüşmelere istinaden müttefiklerin 2 Mart 1946'da ordularını İran'dan çekmeleri gerekiyordu.

1945 yılında yapılan Yatla ve Potsdam Konferanslarında ABD İran'la ilgili olarak Sovyetler Birliği'nin uzlaşmacı olmadığının farkına varmıştı. Yapılan Konferanslarda ve görüşmelerde ABD ve İngiltere SSCB'nin savaş sonrası niyetini kestirmeye çalışıyorlardı. Potsdam'da Churchill Almanya'ya karşı savaşın sona erdiğini müttefiklerin İran'dan çıkması gerektiğini iddia ederken, Stalin Japonlara karşı olan savaşın bitmesiyle 1942 anlaşmasındaki İran'ın terk edilmesi maddesinin geçerlilik kazanacağını ifade ediyordu. Stalin Tahran'dan müttefiklerin hemen çekilebileceğini de belirtti. ABD ise İran'daki yığınaklarından Japonya'ya karşı savaş bitene kadar faydalanmak istediğini ifade etti. Stalin ayrıca Müttefiklerin İran'da bulunmasından rahatsız olmadığını da belirtti. Stalin ABD'nin endişelerini sonlandırmak maksadıyla, **''Size söz veriyoruz İran'a karşı hiçbir hareket tarafımızdan gerçekleştirilmeyecektir.''** dedi.[183] Churchill Sovyetlerin İran'da daha fazla bulunmasını istemiyordu. Sovyetlerin İran'da kalıcı olarak yerleşmek ve petrole ilişkin imtiyazları elde etmek için zamana ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Sovyetler ise İran'dan çekilme tarihini sürekli erteleme telaşı içerisindeydi. ADP'nin kurulması sonrasında Kızıl Ordu'nun İran birliklerinin Kuzey İran topraklarına sokmaması üzerine 23 Kasım'da ABD hükümeti

---

[183] Harry S. Truman, **Memoirs**, Garden City, N.Y, 1955, ss.377-378.

SSCB'ye ve İngiltere'ye 1 Ocak 1946'dan itibaren İran'dan çekilmeyi teklif eden bir mektup gönderdi. Sovyetler Birliği doğal olarak kabul etmedi. SSCB'ye göre üçlü anlamanın şartı olan savaşın bitmesi gerçekleşmemişti.[184] Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin ve Kürt Özerk Hükümeti'nin kurulması ise her şeyi gün yüzüne çıkarmıştı.

2 Mart yaklaşırken Güney Azerbaycan sorunu İran merkezi hükümetini sarsmaya devam ediyordu. İran Hükümeti 2 Mart'ı beklemeden 19 Ocak 1946'da ''İran ile SSCB Sorunu'' başlığı altında bir müracaatla BM'ye başvurdu. Müracaatta Sovyetler Birliği İran içişlerine müdahale etmekle suçlanıyordu. Sovyetlerle yapılan görüşme çabalarından da sonuç alınamadığı belirtiliyordu. 25 Ocak'taki BM Güvenlik Konseyi toplantısında Sovyetler Birliği BM Temsilcisi Andrei Vişinski İran Hükümetinin iddialarını reddetti. Güney Azerbaycan'daki özerk hükümet krizinin Kızıl Ordunun orada olmasıyla alakası olmadığını, bu sorunun İran'ın kendisinden kaynaklanan bir iç sorun olduğunu iddia ederek konunun BM gündeminden çıkarılmasını talep etti. Ayrıca İran hükümetini, İran'da organize olarak Sovyetleri ve Sovyet Azerbaycanı'nı tehdit eden unsurlara karşı önlem almamakla suçladı.[185]

SSCB'nin yanıtı üzerine İran'ın Londra Büyükelçisi Takizade İran Hükümetinin yeni mektubunu 28 Ocak'ta BM Genel Sekreteri'ne sundu. Mektupta İran SSCB'ni Güney Azerbaycan'da özerk bir devlet kurarak İran'ın işgaline yönelik bir adım atmakla suçluyordu. BM Güvenlik Konseyi'nin 28 Ocak tarihli oturumunun Güney Azerbaycan sorununa ayrılacağı haberini alan Pişeveri BM Genel Sekreterine yazılı müracaatta bulundu.[186] Müracaatta, Atlanta Anlaşması'na dayanılarak Azerbaycan Ulusal Meclisinin ve Ulusal Hükümetinin kurulduğu belirtilerek, Azerbaycan halkına kendi kaderini belirleme hakkının verilmesi talep edilmekteydi. 28 ve 30 Ocak Güvenlik Konseyi toplantılarında SSCB ile İran'ın ikili görüşmeler yoluyla

---

[184] Yegorova, **a.g.m.**, s.7.
[185] Nollau, **a.g.e.**, s.32.
[186] Pişeveri'nin BM Genel Sekreterine yaptığı müracaatın tam metni için bkz. **http://www.21-azer.blogspot.com**

sorunu çözmeleri kararı alındı. Bu kararın alınmasının altında ABD'nin SSCB ile yüz yüze kalmadan bu sorunun çözülmesini istemesi yatıyordu.[187] ABD Başkanı Truman şartlar uygun oldukça ABD hareketlerini BM Antlaşması'na ve bütün insanlığa uygulanabilecek genel ilkelere bağlamaya çalışıyordu.[188]

Bu arada İran'da tüm gidişatı etkileyecek bir gelişme meydana geldi. Başbakan Hâkimi istifa etti ve yerine 70 yaşında tecrübeli siyasetçi Kavam-üs Saltana başbakan oldu. 18 Şubat 1946'da hükümet programını açıklayan Kavam konuşmasında SSCB ile dostluk ve karşılıklı güven ilişkilerinden söz ediyordu. Kavam'ın başbakan olması Güney Azerbaycan'da büyük rahatsızlık yarattı. Meşrutiyet Devrimi bastırıldığında Kavam içişleri bakanıydı. 1920'de Gilan Sovyet Cumhuriyeti bastırıldığında işbaşındaydı. Kavam 19 Şubat – 7 Mart tarihleri arasında Moskova'da ve 8–10 Mart tarihlerinde ise Bakü'de ikili görüşmelerde bulundu. [189] Görüşmeler sırasında Güney Azerbaycan diken üstündeydi. Kavam'ın Sovyetler Birliği ile anlaşacağından korkuyorlardı.

Sovyetler Birliği Kavam'la görüşmeleri süresince üç konu üzerinde bastırdı. Birincisi konu Sovyet-İran ortak petrol şirketi'nin %51 Sovyet, %49 İran hissesi ile kurulması, Kuzey İran petrollerinin bu şirket tarafından çıkarılması ve işletilmesiydi. İkinci Sovyet talebi Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin İran tarafından tanınmasıydı. Üçüncü konu ise Kızıl Ordu'nun İran'daki varlığı ile ilgiliydi. SSCB 2 Mart'tan itibaren İran'dan kısmen çekilebileceğini fakat 1921 Anlaşmasına istinaden İran'daki askeri varlığını sürdüreceğini ifade ediyordu. Kavam petrol anlaşmasının yasaklandığını, Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin anayasaya aykırı olduğunu belirtiyordu. 1921 Anlaşmasının uygulanması için İran'ın üçüncü bir ülke tarafından saldırıya uğramış olması gerektiğini bu nedenle 2 Mart'tan itibaren SSCB'nin İran'ı terk etmesi gerektiğini vurguluyordu.[190]

---

[187] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.286-287.
[188] Kissinger, **a.g.e.**, s.427.
[189] Hasanlı, **a.g.e.**, s.308.
[190] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.315-319.

Tarih 2 Mart olduğunda Azerbaycan krizi doruk noktasına ulaştı. Kavam henüz Moskova'da iken 2 Mart'ta Sovyetler Birliği radyodan Kızıl Ordunun İran'ın sadece bazı bölgelerinden çekileceğini açıkladı. ABD 1 Ocak, İngiltere ise 2 Mart itibariyle birliklerini İran'dan çekmişlerdi.[191] 3 Mart'ta Amerikan askeri ataşesi Sovyetlerin askerlerini çekmek yerine Kuzey İran'a, Türkiye ve Irak sınırına yeni birlikler kaydırdığını gözlemliyordu.[192] 3 Mart'ta Sovyetlerin kısmen çekilme kararını protesto eden Kavam, 04 Mart'ta Sovyetlere İran'dan tamamen çekilmeleri karşılığında petrol şirketinin hazırlıklarını başlatabileceğini ve yeni kurulacak parlamentoyu petrol şirketi için ikna edebileceğini ifade ediyordu.[193] Sovyetler Birliğinden net bir cevap gelmedi.

Sovyetler Birliği Mart ayına gelindiğinde İran, Bulgaristan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'yi sıkıştırıyor, Boğazlar ve Türkiye toprakları üzerinde hak iddia ediyordu. Sovyetlerin kışkırtmasıyla 4 Mart'ta İran'daki Kürt Özerk Cumhuriyeti Türkiye'nin güneyinde yaşayan Kürtler üzerinde yasal haklarının olduğunu iddia etti. ABD 5 Mart'ta Sovyet ordularının İran'ı terk etmesi için SSCB'ne bir nota gönderdi. Olumlu bir gelişme olmaması üzerine ABD 8 Mart'ta öncekine göre daha bir nota daha gönderdi. ABD notasında, SSCB'nin İran'ı terk etmek yerine Tebriz'den Türkiye ve Tahran yönünde askeri sevkıyat yapmasının amacını soruyordu. Bu arada ABD Başkanı Truman kara, deniz ve hava kuvvetlerine hazırlanmaları talimatını vermişti.[194]

Kavam Moskova'dan ayrıldıktan sonra SSCB İran'la müzakerelerine devam etme kararı aldı. SSCB'nin İran Büyükelçisi Kavam ile görüşmelere devam etti. İran bu arada BM'ye tekrar başvurdu. BM İran sorununu 25 Mart toplantısının gündemine aldı. SSCB İran hükümeti ile müzakerelerin devam ettiğini ileri sürerek toplantının 10 Nisan'a

---

[191] Yegorova, **a.g.m.**, s.19.
[192] Nollau, **a.g.e.**, s.33.
[193] Yegorova, **a.g.m.**, s.19.
[194] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.338-339.

ertelenmesini talep etti. Fakat ABD ve İngiltere Sovyetlerin zaman kazanarak İran'a isteklerini kabul ettireceğinden kaygılanarak tarihin 25 Mart olması için bastırdılar. [195] Kavam bir yandan ABD ile bir yandan da SSCB ile görüşmelerine devam ederken İran sorunun BM gündeminde tutarak SSCB'ye karşı elini sağlam tutmaya çalışıyordu.

24 Mart 1946 tarihinde aniden Sovyet birlikleri İran'dan çekilmeye başladılar. Geri çekilme başlamış olmasına rağmen 26 ve 27 Mart'ta BM Güvenlik Konseyi'nde İran sorunu tartışılmaya devam etti. 3 Nisan'da Sovyet Yönetiminden Azerbaycan Özerk Hükümeti'ne Tahran'ın ödün vermeye hazır olduğu, Özerk Hükümetin de tavizler vermek için hazır olması gerektiği mesajı gönderildi. Pişeveri mesajı getiren Sovyet heyetine hitaben, Sovyetlerin desteğinden baştan beri kuşkulandığını fakat emin olamadığını şimdi ise tamamen emin olduğunu, kandırıldığını anladığını ifade etti. Ayrıca Sovyetlerin daha önce de aynısını yaptığını Gilan'da da kandırıldıklarını söyledi. Halkı ayaklandırdığını, reformların %50'sinin tamamlandığını, taviz vermenin halkı yüzüstü bırakmak olacağını ifade etti. Sovyetlerin terkinden sonra İran hükümetinin kendilerini yok edeceğini anlatmaya çalıştı.[196]

Güvenlik Konseyi 3 Nisan'da tekrar toplandı. 5 Nisan'da SSCB ile İran arasında anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre Sovyet-İran ortak petrol şirketi kurulacaktı ve 15. meclis tarafından onaylanacaktı. 24 Mart tarihinden itibaren 6 hafta içinde Sovyet orduları İran'dan tamamen çekilecekti.[197] Taraflar Azerbaycan sorununu İran'ın içişleri olarak addettiklerine göre, bu sorun mevcut yasalar doğrultusunda Azerbaycan toplumuna iyi niyet göstergesi olarak reform girişimleri başlatmak üzere hükümetle Azerbaycan Özerk Hükümeti arasında barış yoluyla çözümlenecekti. Anlaşmaya rağmen İran hala BM gündeminden sorunu çekmeyi düşünmüyordu. İran'ın BM temsilcisi İran'dan haberi yok gibi davranıyor, SSCB'yi suçlamaya devam ediyordu. Sovyetler İran'dan BM gündeminden müracaatını geri çekmesini

---

[195] Hasanlı, **a.g.e.**, s.346.
[196] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.380-382.
[197] Nollau, **a.g.e.**, s.34.

istedi. Kavam 6 Mayısa kadar Sovyetlerin İran'ı tamamen terk edeceğine dair teminat istedi. 14 Nisan 1946'da SSCB İran'ı 6 Mayıs tarihine kadar kayıtsız terk edeceğine dair resmi güvence verdi.[198]

SSCB'nin gerek çekilmeye başlama tarihi, gerekse İran'la anlaşma imzalama tarihi BM'nin toplantı tarihlerine denk geliyordu. SSCB'nin geri çekilmesinde İran ve ABD'nin ortak yürüttüğü Birleşmiş Milletleri baskı aracı olarak kullanma politikası başarılı olmuştu. Savaş sonrasında dahi İran'da toprak işgaline devam eden SSCB salt ABD ve kısmen İngiltere baskısıyla nihayet çekilmeye razı olmuştu.[199] Fakat SSCB tercihini İran'ın işgalindense yüklü petrol gelirinden yana kullanmıştı. Bu daha net ve temiz bir sonuçtu. Bunların yanı sıra Sovyetlerin geri çekilmesiyle ilgili olarak, yıllar sonra SSCB Afganistan'ı işgal ettiğinde Truman'ın 1946'da SSCB'yi atom bombası ile tehdit ettiği de iddialar arasındaki yerini aldı.[200] 8 Mayıs'da Stalin, kendisini Sovyetler Birliği tarafından aldatılmış olarak nitelendiren Pişeveri'ye gönderdiği mektupta, İran'da derin bir devrim krizi olmadığını, Azerbaycan Özerk Hükümetinin varlığının tamamen Kızıl Ordu'nun bölgede bulunmasıyla alakalı olduğunu ifade ediyordu. Stalin'e göre Kızıl Ordu'nun İran'da bulunmasını ABD ve İngiltere kendi çıkarları için kullanabilirlerdi. İran'daki Sovyet varlığını bahane ederek İngilizler, Mısır, Suriye, Endonezya ve Yunanistan'da, ABD ise İzlanda, Danimarka ve Çin'de asker bulundurmaya devam edebilirlerdi. Stalin Pişeveri'ye taktiğini açıklamıştı. Stalin'in icra ettiği taktiği, büyük bir tehdit oluşturarak karşı devleti imtiyaz vermek zorunda bırakmak olarak açıklıyordu.[201] Stalin savaş sonrasında büyük bir mücadelenin içine girmişti. Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Özerk Hükümeti kullanılmışlardı. Stalin bunu açıkça Pişeveri'ye ifade etmişti.

---

[198] Hasanlı, **a.g.e.**, ss.384-389.
[199] Daniel Yergin, **Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Ankara, 1995, s. 484.
[200] **Time**, January 1980, s.17.
[201] Yegorova, **a.g.m.**, s.21.

Sovyetler ile İran Anlaşması gereğince İran Hükümeti ve Azerbaycan Özerk Hükümeti arasında görüşmeler 29 Nisan tarihinde başladı. Her iki taraf da isteklerinden taviz vermedi. Fakat toplantılar sürerken Sovyetlerin İran'ı terk etmesi Azerbaycanlıları zayıf düşürdü. İran ordusu daha güçlüydü. İran İngiliz ve ABD desteği alırken Sovyetler hafif silahlar dışında Güney Azerbaycanlılara bir şey bırakmamışlardı. Bu nedenle Tebriz'de yapılan görüşmelerin 2. devresinde 13 Haziran'da anlaşma imzalandı. Azerbaycan parlamentosu anayasada yer alan il encümenine çevrildi. Milli Hükümet bırakıldı. Milli Hükümet'in Dışişleri Bakanı S. Cavid Azerbaycan Valisi tayin edildi.[202]

15. Meclis seçimleri belli olmayan bir tarihe ertelendi. Azerbaycanlıların tüm hareketleri İran Hükümeti tarafından takibe alınmıştı. Pişeveri ise bu dönemde TUDEH ile tekrar yakınlaşmaya başladı.[203] Amacı genel bir demokratik hareket tertipleyerek Tahran Hükümetini devirmekti. Sovyetler Birliği bu harekete de karşı çıkıyordu. 21 Kasım'da Kavam'ın Aralık ayında yapılacak 15. meclis seçimleri için Güney Azerbaycan'da güvenliğin sağlanması bahanesiyle İran ordusunu bölgeye göndereceğine dair beyanatı gazetelerde yayınlandı. 4 Aralık'ta İran ordusu Güney Azerbaycan'a saldırdı. Azerbaycan milli ordusu 8 Aralığa kadar Zencan-Miyane hattı üzerinde direndiler. Sovyetlerden yardım talep edildi. Fakat SSCB manevi yardımın ötesinde yardım edemeyeceğini bildir. Bu arada 5 Aralık'ta Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin İran ordusunun kuzeye geçmesine izin vermemesi hakkında BM Güvenlik Konseyine başvurdu. İran Hükümeti ABD'den BM nezdinde yardım istedi. Stalin de bu arada Milli Hükümete bir mektup göndererek İran ordusunun Güney Azerbaycan'a girmesine izin verilmesini istedi. Sovyet Tebriz Konsolosu Cavit ve Şebüsteri'ye İran ordusunun Azerbaycan'a girmesi yönünde karar çıkarttırdı. Pişeveri ise bunu kabul etmedi. Encümen Başkanlığı görevinden istifa ederek Tebriz'i terk etti. Mili harekette öncü olan parti yöneticileri ve üyeleri, ordu mensupları Sovyet sınırına doğru toplu harekete geçtiler. 12 Aralık'ta Tebriz'e giren İran ordusu

---

[202] Hasanlı, **a.g.m.**, s.649.
[203] Nollau, **a.g.e.**, s.35.

20 Aralık'ta tam kontrolü sağladı. Bir hafta içinde 3 binden fazla insan öldürüldü, 11 binden çok insan tutuklandı, tutuklananların 8 bini İran'ın güneyine götürüldü. 12-19 Aralık tarihleri arasında Bağırov'un merkezden talebi doğrultusunda SSCB-İran sınırı açıldı. Sınır kapanana kadar 5784 kişi Sovyet Azerbaycanı'na geçebildiler.[204]

1941 yılında başlayan süreçte Azerbaycan Türkleri Milli hareket mücadelelerinde başta SSCB olmak üzere Büyük Güçlerin ve İran yönetiminin sayesinde önce zirvelere çıkartıldılar, daha sonra ise uçurumun dibine yuvarlandılar. 21 Azer Hareketi'nin lideri Pişeveri SSCB'ye Sovyet Yönetiminin izni olmaksızın kaçtı ve 1947'de orada öldürüldü.

---

[204] Hasanlı, **a.g.m.**, s.650.

IV- İRAN İSLAM DEVRİMİ VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

A- AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ŞAHLIK REJİMİNE KARŞI DEVRİM İSTEKLERİ VE SEBEPLERİ

1979'da Şah'ın devrilmesiyle sonuçlanan İslam Devrimi çeşitli ideolojilere ve hedeflere sahip olan ama İran'da monarşiye karşı ortak düşüncelere sahip güçlerin koalisyonu sonucunda gerçekleşmiştir. Bu güçlerin arasında sadece bazılarının amacı İslam Cumhuriyeti kurmaktı ve İslamcıların çok azı böyle bir şeyin gerçekleşebileceğini ve tek bir siyasi gücün etkili olabileceğini hayal ettiler. Devrim esnasında etnik azınlık grupları etkin rol oynadılar. Birçoğu İran'ın demokratikleşmesinin etnik azınlıklara geniş özgürlükler getireceğini umdular. Azerbaycan Türkleri hem 1906 Meşrutiyet Devrimi'nde hem de 1979 İran İslam Devrimi'nde esas ve belirleyici rol oynamışlardır. İran'da yaygın düşüncenin ifadesi olan "Tebriz istemezse hiçbir şey olmaz" bu tarihi gerçekliğin bir göstergesidir.[205] İran'daki en büyük Azerbaycanlı nüfusa sahip olan Tebriz şehri Pehlevi rejiminin yıkılmasına sebep olan devrim hareketinin merkeziydi.

Etnik azınlıklar İslam devriminde üç sebep dolayısıyla önemli rol oynadılar. Birincisi azınlıklar İran'ın her yerinde, farklı bölgelerde kendi içlerinde bağlantı ağları kurmuşlardı ve bu onları devrimin anti-rejim faaliyetleri için kolayca iletişim sağlayıp harekete geçen bir güç haline getiriyordu. İkincisi azınlıklar kendilerini ezen ve ekonomide Fars üstünlüğüne ve ayrıcalığına göre hareket eden Pehlevi rejiminin baskısı altında çok acı çekmişlerdi. Son olarak, pek çok Azerbaycanlı ve Kürt ailesinin 1946'da bölgesel hükümetlerin düşüşü esnasında rejim tarafından akrabaları öldürülmüş veya sürgüne gönderilmişti.

---

[205]Yaşar Kalafat, Arif Keskin, ''İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.109.

Devrimin çok erken safhalarında Azerbaycanlılar tarafından desteklenmesindeki faktörlerden biri onların 1960'larda ve 1970'lerde köylerden ve Azerbaycan eyaletlerinden büyük şehirlere ve Tahran'a yaptıkları büyük göçlerdir. O zamanlarda İran'ın şehir merkezlerine yapılan göçlerin en büyüğü işsizliğin ve yüksek doğum oranının olduğu Azerbaycan eyaletlerinden gelmiştir. Göç edenler Tahran ve Tebriz'in dış mahallelerinde geleneksel köy yaşamının kendilerine sunduğu imkânlardan yoksun kalarak zor şartlarda yaşadılar. Bu zor şartlar altında yaşayan göçmenler daha sonra devrim faaliyetlerinin içinde yer aldılar. Ayrıca Farsların üstün ırk olarak görüldüğü ülkede Azerbaycanlılar ikinci sınıf vatandaş olarak görülüp Farslar tarafında aşağılandılar ve bu onların rejimden uzaklaşmalarına sebep oldu. Pehlevi'nin devlet politikası olarak azınlıklara, özellikle Azerbaycanlılara karşı uygulanan ekonomik ayrımcılık kültürel boyutta ezilen her azınlık halkında olduğu gibi Azerbaycanlılar arasında devrim için taraftarların toplanmasını sağladı. Bununla beraber Azerbaycanlılar devrimcilerin büyük çoğunluğunu oluşturdukları ve Tebriz Şah karşıtı gösterilerin merkezi olduğu halde, Pehlevi rejiminin çekirdeğinde de Azerbaycanlılar görülebiliyordu.[206] Fakat bunlar milli ideallere değil Paniranist ideallere sahiptiler.[207]

Pehlevi rejimi döneminde İran'daki Azerbaycanlılar ve diğer etnik azınlıklar aşırı derecede kültürel baskı ve ayrımcılığı yaşamaya başladılar. Bir yüzyıl önce Hıristiyan olmayanlara karşı ayrımcı bir politikanın uygulandığı Rus İmparatorluğu'nda Azerbaycanlılar arasında ortak kimlik arayışının başladığı ve kimlik bilincinin önde gelmeye başladığı gibi İran'daki yeni rejimin uygulamaya başladığı politikalar da buradaki Azerbaycanlılar arasında milli kimliğin gelişimini derinden etkiledi.[208] Rıza Şah İran'da

---

[206] Brenda Shaffer, **Borders And Brethren; Iran and The Challenge of Azarbaijani Identity**, London, 2002, s.80.
[207] Nesib Nesibzade, **İran'da Azerbaycan Meselesi (XX. Asrın 60-70-ci illeri)**, Bakı, 1997, s.125.
[208] Shaffer, **a.g.e.**, s.47.

rejiminin merkezileşmesini arttırmaya ve bölgede rejiminin gücünü genişletmeye başladı. Merkeze daha fazla ayrıcalıklar tanıdı.[209]

Yeni rejimin hükümet fonksiyonları İran'ın çeşitli azınlık gruplarının yoğun olarak yaşadıkları bölgeler ile Farsların ağırlıklı oldukları merkez arasında daha yakın ilişki kurulmasını sağladı. Kaçar döneminin sonuna doğru başkentin dışındaki devlet kontrolü oldukça zayıftı. Bazı Azerbaycanlılar Azerbaycanlı olmayan İranlılarla ilk ilişkilerini bu dönemde kurdular. Merkezle iletişim içinde bulunmak İran'daki Azerbaycanlılara merkezle ve diğer etnik gruplarla ilişkilerini keşfetme şansını verdi.

Rıza Han'ın iktidara gelmesiyle "ulus-devlet" projesi adı altında merkeziyetçi bir yapı oluşturuldu ve ulusal birliği sağlamak için diğer etnik grupların asimilasyonu politikası uygulanmaya başlandı.[210] Koyu bir Fars ırkçısı olan Rıza Şah İran devletini ve milletini Fars halkı ve Fars dili olarak kabul ederek İran milliyetçiliğinin gelişmesini teşvik eden bir politika uyguladı.[211] Modern Fars milliyetçiliğinin esas amacı diğer etnik grupların Farslaştırılmasına yönelikti.[212] Bu konuda Rıza Şah devlet kimliğini İran'daki en büyük etnik grupla tanımlamış oldu. Bu politikanın bir bölümü olarak rejim İran'daki çeşitli etnik grupları asimile etmeye başladı.[213] Bu politika azınlık dillerinde eğitim veren okulları ve yayın yapan kuruluşları kapatmayı da kapsadı. Bu politika diğer etnik gruplardan daha fazla şehirleşmiş oldukları ve diğer etnik grupların aksine kendi yayınlarını yaptıkları ve enstitülere sahip oldukları için en çok Azerbaycanlıları etkiledi.[214] Günümüzde Fars

---

[209] David Nismann, "Baku Looks South", **http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=1&issue_id=4**

[210] Talas Afşarlı, ''İran İslam Cumhuriyeti'nin Etnik Politikalarına Genel Bir Bakış'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.97.

[211] Mustafa Talip Güngörge, **Humeyni ve İran İnkılabı Belgesel İnceleme**, İstanbul, 1983, s.49.

[212] Bilgehan A. Gökdağ, M.Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", s.56, **http://www.yesevi.edu.tr/bilig/biligTur/pdf/30/5.pdf**

[213] Mustafeyev, **a.g.m**., ss.38-41.

[214] Abrahamian, **a.g.e.**, s.163.

şovenizminden en fazla zarar gören halkın İran sınırları içinde yaşayan Türk nüfusu olduğu görüşü kabul gördü..[215]

Fars milliyetçileri İran coğrafyasının çok azınlıklı bir yapıda olduğunun bilincinde olarak milli birliği dil birliğinde gördüler. Milli birliğin güvencesini de ülkenin bütün eyaletlerinde Fars dilinin yaygınlaşmasında ve buna karşılık diğer dillerin yok olmasında gördüler.[216]

1930'larda Azerbaycan'daki pek çok yere Farsça isimler verilmişti ve yöneticiler çocuklarına Farsça olmayan isimler vermek isteyenler engel olmaktaydılar.[217] Türkçe isimler yasaklanmıştı.[218] Sınıflarda kendilerinin de çok iyi bilmediği Farsçayı kullanmayan öğretmenler cezalandırılıyorlardı. Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi yasaklanmıştı.[219] "Şah zamanında Türkler Türkçe eğitim yapamaz, Türkçe gazete çıkaramaz, Türkçe radyo televizyon yayını yapamazlardı. Ayrıca Türkler devamlı olarak ikinci sınıf vatandaş muamelesi görürlerdi. Önemli mevki ve makamlara getirilmez, ciddi servet ve imkâna sahip olmalarına müsaade edilmezdi.[220]Uygulanan bu politikalar II.Rıza Şah zamanında da devam etti.

Rıza Şah belki de Azerbaycanlılara 1920'de Hıyabani liderliğindeki isyana katıldıkları için özel bir ayrımcılık, ekonomik dezavantaj ve kültürel baskı uyguladı. 1937'de İran eyaletlerinden biri olan Azerbaycan'ın büyük bir kısmı ikiye bölünmüştü. Azerbaycan'ın bazı eski bölgeleri diğer İran bölgelerine dâhil edilmişti. Merkezi geliştirmeye çalışma, Azerbaycan bölgesine karşı uygulanan özel ayrımcılık, Sovyet Azerbaycan'ı ve Rusya ile ekonomik bağları koparma şeklindeki Tahran politikası sonucunda bu

---

[215]Ebülfez Elçibey, ''Fars Şovenizmi'',(Çev.Cavid Veliev), **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.7.
[216] Hüseyin İsalı, ''Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.52.
[217] Mustafeyev, **a.g.m**., s.39.
[218] Aran Erdebilli, "İnsan Hakları Yönünden İran İslam Cumhuriyeti", **Azerbaycan**, Yıl:52, Sayı:354, Ankara, Mayıs-Haziran 2004, s.27.
[219] David Nissman, "The Two Azerbaijans: A Common Past And A Common Future", **http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/126.htm**
[220] Güngörge, **a.g.e.**, s.122.

dönemdeki kötü ekonomik durum Doğu Azerbaycan bölgesinden Tebriz'e ve diğer Azerbaycan bölgelerinden İran'ın merkezine, daha çok Tahran'a göçlerin yapılmasına yol açtı. Azerbaycan tüccar sınıfının büyük bir kısmı Rıza Şah hükümdarlığı altındaki Tahran'a göç ettiler. Orta sınıf Azerbaycanlıların büyük bir kısmı II. Dünya Savaşı sırasında Tahran'a taşındı. En büyük göç ise insanlar petrol vergilerinin artmasıyla işsizlik sorunu yaşamaya başladıklarında, 1970'de oldu. Azerbaycan eyaletinin ekonomisi de aynı şekilde zarar gördü çünkü insanlar daha önce büyük gelir kaynağı olan Bakû'deki mevsimlik işlerde çalışamamaya başladılar.

İran'ın merkezine yapılan göçler Azerbaycanlılar ve Farslar arasındaki ilişkileri arttırdı. Bazı Azerbaycanlılar için bu asimilasyona yol açtı. Bazıları içinse bu yakınlaşma onların Fars vatandaşlarının üstünlüğünü görmelerine ve Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişmesine yol açtı.

1960'larda pek çok Azerbaycanlı sol kanat hareketlerde aktif rol almaktaydı ve hem Azerbaycan kültürünü hem de sol siyasi düşüncelerini geliştirmekteydiler. Bunların arasında Samad Behrengi ve Gholan Hüseyin Sadi vardı. Her ikisi de Pehlevi rejiminin baskısına karşıydılar ve İran'ın yoksulluğuyla ilgiliydiler. 1960'lar ve 1970'lerde Muhammed Rıza Pehlevi rejiminin azınlıklar üzerindeki baskısına rağmen İranlı Azerbaycanlılar kimliklerini edebiyat ve folklor yoluyla ifade ettiler.

1970'lerde İran'da yollar ve iletişim gibi altyapı sisteminin gelişimi görüldü. Bu tür teknolojik gelişmeler etnik kimliklerin gelişmesine yol açtı. Tarımın ticarileştirilmesi ve bazı kabilelerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte bu gelişmeler iki çelişkili sonuç ortaya çıkardı. Merkez eyaletlerde kırsal kesimde yaşayan insanlar artık kendi içlerine kapalı olmadıkları ve merkezi hükümetle daha fazla iletişim içerisine girdikleri için milli kimlik düşüncesi ortaya çıktı. Diğer eyaletlerde ise azınlık düşüncesi bireyin köyüne veya kabilesine ait ortak kimlik olarak gelişti. Geçmişte kendilerini küçük

topluluklara ait olarak gören köylüler ve kabile üyeleri artık kendilerini Kürtler, Türkmenler, Araplar ve Azerbaycanlılar olarak görmeye başladılar.[221]

Uluslararası pazarda petrol fiyatlarının artışı Tahran'a yeni gelir kaynakları getirdi ve başkentte pek çok yeni iş olanağının yaratılmasına yol açtı ki bu da 1970'lerde Doğu ve Batı Azerbaycan'dan Tahran'a büyük göçlerin yapılmasına yol açtı. 1950'lerde şehrin %35'i Türk iken, 1978 yılından sonra Güney Azerbaycan'daki işsizlik ve ekonomik gerileme sonucunda Tahran'a yapılan yoğun göç bu oranı %60'a yükseltti.[222] Kırsal kesimden Tahran'a ve Tebriz'e yapılan göçlerde Azerbaycan eyaletlerinden yapılanlar en büyük orana sahiptir.[223] Tahran'a giden Azerbaycanlıların çoğu birbirlerine destek oldular. Tahran'ın güney mahallelerinde Azerbaycanlılar ve diğer Türkçe konuşan topluluklar diğer topluluklardan daha fazla iç içe yaşadılar.[224] Merkeze göç ediş İran'daki Azerbaycan kimliğini derinden etkiledi. İlk defa kendi eyaletleri ile Farsların yaşadığı eyaletler arasındaki gelir farkını ve uygulanan ayrıcalıkları gördüler ve rejime karşı inançlarını tamamen yitirdiler. Azerbaycanlılar Farslar için alay konusuydu. Doğdukları yerden uzakta Azerbaycanlılar kendi kültürlerine karşı özlem duymaya başladılar ve bu onları kendi kimliklerine doğru yönlendirdi.

1960'larda ve 1970'lerde Şah rejimi Fars üstünlüğünün olduğu ülkenin merkeziyle Azerbaycanlılar ve diğer etnik gruplar arasındaki uçurumu daha da büyütecek olan ekonomik ve sosyal programlar uyguladı. Dahası kaynakların azınlık grupları arasındaki dağılımını daha da eşitsiz hale getiren petrol artışı sayesinde ortay çıkan İran ekonomisinin genelindeki gelişmeden azınlıklar çok az gelir elde ettiler. Devlet petrolden elde ettiği karları Farsların ağırlıklı olduğu endüstri sektörüne yatırdı ve tarımla uğraşan azınlıklarla aralarındaki uçurumu daha da genişletti. 1975'te İran'da üretilen malların yarısı ülkenin iş gücünün sadece %22'sinin yaşadığı Tahran'da üretiliyordu.

---

[221] Abrahamian, **a.g.e.**, s.428.
[222] Danışver, **a.g.m.**, s.12.
[223] Farhad Kazemi, **Poverty and Revolution in Iran: The Migrant Poor, Urban Marginality and Politics,** New York, 1982, s.30.
[224] Kazemi, **a.g.e.**, s.65.

1970'lerin başında azınlıklar ve sınıflar arası eşitsizliğin yarattığı kızgınlık açığa çıkmamıştı ama Pehlevi rejiminde çatlaklar baş gösterince bütün toplumu etkileyen bir akıntıya kapıldılar[225]Bu kızgınlığın bir ifadesi olarak Şah'a karşı yeraltı muhalefet gruplarının ana kurucuları Azerbaycanlılardı[226]

1970'lerin devrim dönemi arifesinde rejim Azerbaycanlıların kendi dillerini kullanmak istemeleri üzerine bu konuda bazı imtiyazlar verdi. Bu imtiyazlar arasında birkaç kitabın Azerbaycan dilinde basılması ve Tahran Üniversitesi'nde bazı derslerin Azerbaycan dilinde yapılması vardı.

B-DEVRİMİN ÖNCÜ BİRLİĞİ, AZERBAYCAN TÜRKLERİ

1977'nin sonuna doğru Şah karşıtı gösteriler iyice su üstüne çıktı ve açıkça muhalif bir karaktere büründü. Tebriz ve özellikle Tebriz Üniversitesi bu faaliyetlerin merkeziydi. Bu faaliyetlerin çoğu İran Devrim Hareketinin bir parçası olduğu halde özellikle Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelerde görülen yoğunluk bu bölgelerde yaşayan halkın rejime yabancılaşmış olduğunu gösterir. Aralık 1977'den itibaren öğrenciler Tebriz Üniversitesinde Pehlevi rejimi aleyhtarı bir protesto hareketi başlattılar. Öğrenciler en önemli gösterilerinden birini yapmak için 12 Aralık 'ı seçtiler. Bu tarihin Azerbaycan Türkleri için sırasıyla İran'da 1945 ve 1946 yıllarında Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin hem kuruluş hem de yıkılış gününü hatırlatması bakımından önemli anlamı vardır. Sloganlarının çoğu genel İran hedeflerini ileri sürse de, 12 Aralık gününün seçilmiş olması onların Azerbaycanlı olduklarının farkında olduklarını ve mücadelelerine verdikleri önemi gösterir.[227] Her türlü siyasi-etnik hareket işaretine hassas olan Pehlevi rejimi, İttilaat gazetesinde gösterilerin 19 Aralık'ta meydana geldiğini yazarak, kasten, gösterilerle tarihteki olaylar arasındaki bağlantıyı yok etmeye çalıştı.

---

[225] Abrahamian, **a.g.e.**, s.449.
[226] Abrahamian, **a.g.e.**, s.489
[227] Shaffer, **a.g.e.**, s.81.

İran Azerbaycanı'ndaki gösteriler sadece Tebriz ile sınırlı değildi. Şubat 1978'de Urmiye Üniversitesi'nde öğrenciler bir dizi gösteri başlattılar. Tebriz'de 18 Şubat 1978'de Şah rejimi karşıtı hareket yeni bir döneme girdi. 9 Ocak'ta Kum'da yaklaşık 162 göstericinin ölümüne karşılık olarak, Ayetullah Şeriatmedari, halkı kurbanların kırkıncı yas gününde grev yapmaya çağırdı. Ülke çapında gösteriler düzenlendi fakat Tebriz'deki protesto en tartışmalı ve şiddetlisi oldu. Tebriz'deki olaylar geniş halk tabakalarının kitlesel hareketiydi.[228]Tebriz'deki olayları Pehlevi rejimine muhalefetin seviyesini yükselterek süren ve yoğunlaşan İran çapında bir dizi kargaşa takip etti.[229]

Tebriz'deki olaylar esnasında yerel polis gücü göstericilere karşı ateş açmayı reddettiği için Şah Azerbaycan eyaletlerinin dışından askeri güçleri gösterilere müdahale etmesi için transfer etti. Olaylardan sonra ateş açmayı reddeden yerel güçler Azerbaycan eyaletlerinden dışarı çıkarıldılar. Güvenlik güçlerinin yerel organizasyonlarında tasfiye başlatıldı. Gösteri kısa sürede bir isyana dönüştü ve şehir fabrikaların, pazarların ve okulların greve gitmesiyle felce uğradı. Bir protestocunun öldürülmesiyle öfkelenen göstericiler bütün şehirde saldırı başlattılar.

Tebriz olaylarına katılan Azerbaycan nüfusunun çeşitli kısımlarından bireyler "Şah'a ölüm" sloganı attılar ki bu ilk defa duyuluyordu.[230] Gösterilerdeki bu tür sloganlar Azerbaycanlılar arasındaki farklı hedeflerin ve kimliklerin varlığını göstermektedir. Diğer taraftan halk dini liderlerin gösterilere katılma çağrısına karşılık verdi ve dini sloganlar da atıldı. Şimdiye kadar bütün sloganlar demokratikleşmeyle ilgili olduğu halde sol kanat organizasyonlar da gösterilerde aktif rol oynadılar. Sloganların çoğu Azerbaycan dilindeydi ve bu Azerbaycan dilinin yaygınlığını ve onların kültürel ifade emellerine sahip olduklarını gösteriyordu.

---

[228] Nesibzade, **a.g.e**., s.135.
[229] Gökdağ, **"Kimlik Meselesi"**, s.57.
[230] Shaffer, **a.g.e.**, s.82.

Rejim Tebriz'deki isyana büyük çapta baskı ve tutuklamalarla karşılık verdi. Güvenlik güçlerinin çatışmaları bastırması iki tam günlerini aldı. Yüzlerce ölü ve yaralı bırakıldı. Şah etnik bölücülüğü gösterilerde ana unsur olarak suçladı. Tebriz isyanından sonra Şah'a karşı faaliyetler bütün İran'da açığa çıktı. Bu olay Pehlevi rejiminin yıkılmasına yol açan unsurlardan biridir. Tahran'daki Azerbaycanlı esnaflar Kum'daki ölümleri protesto etmek amacıyla bir pazar grevi başlatmada büyük rol oynadılar. Azerbaycanlılar Tahran'da o zamanki en büyük dini lider olan Ayetullah Ensari'nin öğretilerini reddeden bir ayaklanmayı desteklediklerini açıkladılar.

13 Nisan 1978'de öğrencilerin öldürüldüğü Tebriz Üniversitesi öğrencilerinin gösterilerinin desteklendiğinin işareti olarak Tebriz'deki büyük belediye pazarı kapatıldı. 8 Mayıs'ta üniversitede başka bir gösteri düzenlendi ve güvenlik güçleriyle çıkan çatışmada başka bir öğrenci öldürüldü. 21 öğrenci ağır yaralandı. Üniversite personeli ve öğretmenlerin çoğu öğrencilerin protestosunu destekledi. Pek çok Azerbaycanlı yas döneminde öfkelendirildiler. 10 Mayıs 1978'de hükümet güçleri geleneksel olarak saygı duyulması gereken dini liderlerin evinde sığınma hakkını ihlal ettiler. Bir grup protestocunun peşine düşüp, iki ilahiyat öğrencisini Ayetullah Şeriatmedari'nin Kum'daki evinde öldürdüler. 22 Mayıs'ta Urmiye'deki bir öğrenci gösterisi şehrin sokaklarına sıçradı. 24 Ağustos'ta Tebriz'de Tahran ve Reşt'teki gösterilerle aynı zamanda büyük bir gösteri düzenlendi. 1 Ekim'de Urmiye, Zencan ve Hamedan gibi Azerbaycanlı nüfusa sahip şehirlerde büyük mitingler düzenlendi. 21 Ekim'de tutukluların serbest bırakılmasını isteyen gösteriler Tebriz ve Erdebil'de düzenlendi. Devrimin en büyük gösterilerinden biri 10 Aralık'ta Tebriz'de 700.000 kişinin katılımıyla gerçekleşti. Aynı gün Erdebil ve Zencan'da da büyük gösteriler vardı. 18 Aralık'ta Tebriz'de 15.000 göstericinin katıldığı bir gösteride Tebriz garnizonundan görevleri gösteriyi engellemek olan askerler göstericilere katıldılar. Daha sonra da görev başına çağırılan yedek askerler onlara katıldılar.[231] 8 Ocak 1979'da Tebriz'de şiddetli gösteriler yapıldı ve

[231] Shaffer, **a.g.e.**, s.83.

göstericiler pek çok kamu binasını ateşe verdiler. 16 Ocak'ta Şah ülkeyi terk etti. Ertesi gün Azerbaycan hareketçileri dönemin ilk Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan gazetesi olan Ulduz'u yayınlamaya başladılar. 1979'da İran'ın Azerbaycan eyaletlerinde Azerbaycan dili üzerindeki yasakların kalkmasıyla çok sayıda edebi yayın ve gazetenin bir anda ortaya çıktığı görüldü.[232]

Yazarlar azınlık haklarının güvence altına alınması, özellikle Azerbaycan dilinin kullanımı ve genel İran hedefleri gibi amaçlara sahiptiler. Ulduz'un hemen yayınlanmaya başlaması ve bir edebi yayın patlamasının[233] görülmesi azınlık isteklerinin daha önceden var olduğunu ve Azerbaycanlıların devrimin onlara kültürel özgürlük sağlayacağına inandıklarının kanıtıdır.

C- DEVRİM SONRASI; AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DEVRİM YÖNETİMİNE KARŞI AYAKLANMASI

Ayetullah Humeyni Şubat 1979'da İran'da güç kazandı. Yeni Anayasa ile İran'da kurulan düzen, görünüşte modern demokrasi unsurlarına sahip tam bir İslam Cumhuriyeti idi ama kısa süre içinde yeni düzenin pek de demokratik olmadığı anlaşıldı.[234] İran Devrimi hakkında gerçek bir fikre sahip olabilmek için devrimden sonra azınlıklara uygulanan baskı politikası göz önünde bulundurulmalıdır. [235]

Humeyni ve yandaşları Türklere her türlü milli hakları vereceklerini vaat ettiler ve iktidara geldikten sonra gerçekten bu haklar verilmeye başlanmıştı. Birkaç ay içerisinde rejim İran'daki büyük azınlık grupların istekleriyle yüz yüze kaldı.[236] Devrim sırasında verilen sözler İran İslam Cumhuriyeti Anayasa'sında bir yansıma bulduysa da pratikte uygulaması

---

[232] Nissman, **"The Two Azerbaijans"**, s.2.
[233] Nissman, **"Baku Looks South"**, s.2.
[234] Güngörge, **a.g.e.**, s.56.
[235] Güngörge, **a.g.e.**, s.121.
[236] Gökdağ, **"Kimlik Meselesi"**, s.57.

olmadı ve devrimin gerçekleşme süreci bitince unutuldu.[237] Humeyni yönetimi bir İslam milleti kavramını ön plana alıp başkaldırıları silahlı güç kullanarak bastırmaya başladı.[238] Humeyni 1983'te Azerbaycan dilinin kullanımıyla ilgili yasakları tekrar uygulamaya koydu.[239]1979 yılı boyunca rejim İran Kürt bölgesinde kontrolü ele geçirmek için bu bölgeyle karşı karşıya geldi ve Kürtlere karşı Nisan 1980'de saldırı başlattı. Aralık 1979'da Azerbaycanlı eylemciler Humeyni'ye karşı ayaklandılar ve Tebriz'i bir ay boyunca kontrolleri altında tuttular. Bu dönemde Azerbaycanlıların dini liderleri Ayetullah Kazım Şeriatmedari ile Humeyni arasındaki anlaşma İslam rejiminin ilk döneminde ortaya çıkabilecek en önemli tehditlerden birini engelledi. Nüfusunu etnik azınlıkların oluşturduğu pek çok bölgede yeni rejimin kendisini yasallaştırmak için yaptığı İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu için referandum gibi girişimlerde boykotlar yapıldı.

Devrim döneminin olayları başlangıçta merkezin önemli ölçüde zayıflamasına yol açtı. İran tarihinin diğer dönemlerinde görüldüğü gibi çeşitli etnik gruplar rejimin güçsüzlüğünü etnik kimliklerini ifade etmek ve isteklerde bulunmak için faaliyetler yaparak avantaja çevirdiler.

Devrimin başlangıcında Azerbaycanlıların çoğunun ana hedefi kendileri değil ama genel olarak İran'dı.[240] Ama devrimin sonuçlarıyla hayal kırıklığına uğrayınca Azerbaycan etnik kimliği ve hareketi gittikçe güçlendi. Örneğin kendilerini daha önce İranlı olarak gören bazı Azerbaycanlılar devrimin önemli anlamda demokratikleşme konusundaki başarısızlığından çok etkilendiler. İran'daki çoğu Azerbaycanlı demokratikleşmenin dilleri ve kültürleri üzerindeki kısıtlamaları sona erdireceğini umuyorlardı. Bu yüzden devrim döneminde bu türden milliyetçi hedeflere sahip olanlar bile genel İran siyasi hareketinde aktif olarak rol almışlardı. Oysa Devrim hareketi esnasında

---

[237] Cahid Veliev, ''İslam Kılıfında Fars Azikimazlor Aygıtı: İran İslam Cumhuriyeti'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Yaz 2005, s.83.
[238] Gökdağ, **"Ana Dili"**, s.122.
[239] Nissman, **"Baku Looks South"**, s.3.
[240] Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası**, Cilt:7, Sayı:1, Ankara, İlkbahar-2001, s.156.

ve sonrasında Azerbaycan meselesi devrimin demokratikleşme sonuçlarına karşı iyimser düşüncelere sahip oldukları için gündeme getirilmemişti.[241] Dahası liderleri Ayetullah Şeriatmedari'nin yeni rejimin dışında kalması ve hatta aşağılanması daha önce devrimi desteklemiş ve hatta mesajlarını kendileri için hedef olarak görmüş olan pek çok Azerbaycanlının devrimden soğumasına yol açtı.

Ayetullah Humeyni'nin dönüşü ve İslam Cumhuriyeti'nin resmi kuruluşundan sonraki başlangıç döneminde Azerbaycan Türklerinin faaliyet ve gösterileri ortak kimliklerinin farklılığını bu süreçte ortaya çıkardı. Hatta Azerbaycan özerkliğinin savunucuları, çoğunlukla hem Azerbaycan hem İranlı kimliklerini barındırarak demokratikleşmenin özerklik sağlayacağına inandılar. Böylece bunun Azerbaycan'da otonominin yolunu açacağını kabul ederek İran'da demokrasi için mücadele ettiler. İslam Cumhuriyeti'nin ilk öncü grubunda çok sayıda Azerbaycan Türkü vardı. Bu gruba Ayetullah Musavi Erdebili, Hoyi, Hamaney, Halhali ve Humeyni'nin atadığı ilk başbakan Mehdi Bazargan da dahildir. Bu grubun varlığı ve devrimde oynadıkları çağrıcı rol, Azerbaycanlı nüfuzun önemli kısmının İslami ve İranlı kimliğini ustaca sürdürdüğünü gösterir. Bununla beraber bu grubun üyelerinin birçoğu da Azerbaycanlı ortak kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Pehlevi döneminin tersine, dini elitin Musavi-Erdebili ve Halhali gibi Azerbaycanlı üyeleri halk arasında sıkça Azerbaycan Türkçesinde konuştular. Bu dönemde İran'da olan birçok Azerbaycan Türkü'ne bu Pehlevi döneminde Farsça dışındaki dillerin halk arasında kullanımıyla ilgi akıllarda oluşan psikolojik bariyerlerin aşılmasında önemli bir rol oynadılar ve onlara dillerini kullanma gururunu hissettirdiler. Azerbaycanlı din adamlarının ana dillerini kullanmaları, sahip oldukları Azerbaycan kimliğinin yükselişinin değil, fakat çoğunluğu Farsça bilmeyen yüksek kitlelerle iletişim kurma isteklerinin yanında bazılarının Farsça konuşmakta zorluk çektiği gerçeğinin bir sonucuydu. Buna rağmen halk içinde Azerbaycan Türkçesinde konuşma

---

[241] Nesibli, **a.g.e**., s.135.

kararlılığı, Azerbaycanlı nüfusun, dillerini özgürce konuşma istekleri doğrultusunda bir etki yarattı.

Devrimin ilk döneminde Azerbaycan eyaletlerinde problemler çıktığında, Azerbaycanlı din adamları, rejimi temsil etmek veya rejim adına bölge insanına hitap etmek için doğum yerleriyle olan özel bağları ve Azerbaycan Türkçesi ile konuşma kabiliyetleri nedeniyle oralara gönderildiler. Başbakan Bazargan, Azerbaycan kökenliydi fakat Farsça konuşan biri olarak yükseldi ve kariyerinin çoğunu genel İran hedefleri için çalışmaya harcadı. Tebriz'de 25 Mart 1979'da bir mitingde konuşurken, İran'da etnik azınlıkların kültürel hakları için desteğini ifade etti ve soydaşlarından Farsça konuştuğu için özür diledi: "Türk dilinde konuşmayı isterdim ve böylesi daha uygun olurdu."[242]

Şah'ın ayrılışının hemen ardından, İran'da çok fazla miktarda, Türkçe ve Ermenice gibi Farsça dışı dillerde yeni yayınlar görüldü. Yazarlar etnik hakların, öncelikle ve en çok da Azerbaycan Türkçesinin kullanılması hakkının verilmesi çağrısında bulundular. Bu hareket etnik temelli taleplerin önceden var olduğunu ve birçok Azerbaycan Türkünün devrimin kendilerine kültürel özgürlük sağlayacağına inandıklarını gösterir.[243] Humeyni yönetimi Azerbaycan'daki milli hareketi kontrol altına almak için birkaç istisna dışında Azerbaycan dilinde yapılan yayınları durdurdu.[244] İslam Cumhuriyeti, ilk yılında yayın politikasında nispeten yumuşaktı fakat rejimin sıkılaşması sonrasında, Ulduz gibi birçok Farsça olmayan yayın, durdurulmaya zorlandı ve etnik dillerde kitap yayımlamak daha zor hale geldi. O dönemde Azerbaycan Türkçesinde yayına başlayan ve hala var olan tek yayın "Varlık"tır. Bu dergi Azerbaycanlıların milli uyanışında büyük rol oynamış, Türklüğü ile övünen yeni bir nesil yetişmesine yol açmıştır.[245]

---

[242] Shaffer, **a.g.e.**, s.85.
[243] Shaffer, **a.g.e.**, s.86.
[244] Nissman, **"The Two Azerbaijans"**, s.3.
[245] Gökdağ, **"Ana Dili"**, s.73.

D- İRAN İSLAM YÖNETİMİ VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

1979 Devrimi'nin sonucu İslam Cumhuriyeti'nin kurulması olmuştur. İslam Cumhuriyeti Pehlevi dönemindeki "eski İran"ı yaşatmaya çalışan, batıya dönük Fars merkezli milliyetçiliğin yerine İslam tarihini hedef alan, batıyı dışlayan ve Şia'yı esas alan yeni bir Fars merkezli İranlılık kimliği ortaya atmıştır.[246] Böylece siyasal İslam ile özdeşleşen Geleneksel Fars milliyetçiliği 1979'da İran İslam Devrimi ile iktidara gelmiştir. Geleneksel Fars milliyetçiliği toplumsal tabanını tüccarlar, mollalar ve dindar kesim içerinde bulmuş, Fars milliyetçiliği öğelerini saklı tutarak siyasal İslam olgusu içinde ortaya çıkmıştır.[247]

İran'da İslami Devrim dönemi boyunca etnik çizgide birçok siyasi teşkilatlar kuruldu. Humeyni'nin taraftarları İslami Cumhuriyet Partisi'ni kurduktan bir hafta sonra, devrimin esas liderlerinden olan Ayetullah Şeriatmedari Azerbaycan'ın özerkliği talebinde bulundu ve taraftarları "Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi"ni (MHCP, Halk veya Halk-ı Müselman olarak bilinir) 25 Şubat 1979'da kurdular.[248] Bu parti tüm etnik grupların üyeliğini teşvik etmekle beraber esas olarak Azerbaycan eyaletlerinde yaşayanlardan ve Tahran'ın Azerbaycanlı esnafından oluşuyordu. MHCP'nin parti programı etnik azınlıklara İran çerçevesinde özerk haklar verilmesi çağrısında bulunuyordu. İran'daki farklı eyaletlerin kendi parlamentoları olması fikrini destekliyor ve sadece Azerbaycan Türkleri değil İran'daki tüm etnik azınlıklara haklar verilmesini amaçlıyordu. MHCP'nin resmi gazetesi Halkı-ı Müselman Farsçaydı fakat oransız bir şekilde, Azerbaycan'la ilgili konuları işliyordu. Parti liderliğinin hedefi tüm İran için amaçları gerçekleştirmekti fakat gerçekte, MHCP en çok Azerbaycan eyaletlerinde faaldi ve İran'daki rejimin merkeziyetçiliğinin kırılmasına yönelik

---

[246] Kalafat, **a.g.m**., s.106.
[247] Keskin, **''İran'da Fars Miliyetçiliğinin Üç Dalgası''**, s.30.
[248] Kalafat, **a.g.m**., s.106.

konulara odaklanmıştı. MHCP Azerbaycan eyaletlerinin birçoğundaki kasaba ve köylerde şubelere sahipti.[249]

Ayetullah Şeriatmedari ile MHPC'nin kurucuları arasındaki ilişki çok yakındı ve aslında daha sonra Avrupa'ya kaçan[250] Şeriatmedari'nin oğlu Hasan kurucularından biriydi. Ayetullah Şeriatmedari de harekette bütün devlet otoritesinin üstün bir liderin etrafında toplanması anlamına gelen Velayet-i fakih'e karşı mücadeleye inanıyordu. Bununla birlikte hareket, Ayetullah Şeriatmedari'den emir almadı, o da partiyi yönetmeye teşebbüs etmedi. Uzmanlar Meclisi seçimlerinin gösterdiği gibi merkezi olmayan bir şekilde işledi. Uzmanlar Meclisi Ağustos 1979'da İslam Cumhuriyeti'nin anayasasını hazırlamak için seçildi. Uzmanlar Meclisi seçimine katılım, Ayetullah Şeraitmedari ile MHCP arasında bir anlaşmazlık konusuydu. Şeriatmedari seçimin boykot edilmesini savunuyordu çünkü anayasanın tamamen seçilmiş bir heyet yerine bir komite tarafından hazırlanmasına prensipte karşıydı. MHCP'nin Azerbaycan'daki yerel kolu, bölgesel hakların garanti altına alınmasını sağlamada sınırlı kalan taslağına rağmen anayasanın hazırlanmasına katılımın önemli olduğunu hissetti ve seçimlerde aday sunmaya karar verdi.

Uzmanlar Meclisi toplandığı zaman, MHCP'nin Azerbaycan kolu aktif bir şekilde Tahran'daki Meclisin bir parçası olarak Eyaletler Meclisinin kurulması fikrini desteklemişti. Eylül 1979'da Azerbaycan'daki MHCP teşkilatı, Azerbaycan Birleşik Halk Partisi, eyaletleri temsil etmek üzere bir parlamento gövdesinin kurulması çağrısında bulundu. Azerbaycan'ın önde gelen temsilcilerinden Mukaddem Meragi, Uzmanlar Meclisinde bir teklif sundu. Yerel partinin müracaatında şöyle deniliyordu: Eyaletler Meclisi ve İran halklar Meclisi'nin kurulması, bütün gücün merkezi hükümetin elinde toplanmasının engellenmesine yardımcı olacak ve merkezi eyaletlerin karar alma gücünü zayıflatacaktır. Böyle bir kurumun kurulması, İran halkları arasındaki gerçek eşitliğe ulaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu hareket ve

---

[249] Shaffer, **a.g.e.**, s.90.
[250] Tercüman, **1 Temmuz 1982**.

açıklama Azerbaycan Türklerinin İran'daki azınlık ve eyaletlerin geniş temsili ve eyaletler için yaygın karar alma konusundaki isteğini gösterir.

İslam devleti olan İran'ın anayasasında, Müslüman uluslara karşı tanınan haklar sadece kültürel düzeyde olup siyasi düzeyde değildi. Yani ülke parlamentosunda Türk kökenli bir milletvekili halkını değil İran'ın genelini temsil etmekteydi. Bu milletvekili ait olduğu ulusun kültürel veya siyasi sorununu meclise taşıyamamaktadır.[251]

İslam Devriminden sonraki ilk dönemde, birçok Azerbaycanlı politikacı ve entelektüeller, Yazarlar Birliği gibi birçok kuruluşta ve İran'da var olan birçok siyasi hareket içinde, İslam Cumhuriyeti'nin yeni anayasasında etnik azınlıklar için dil haklarının sağlanmasıyla aktif biçimde ilgilenmişlerdir. İran İslam Cumhuriyeti tarafından kabul edilen Anayasanın 15. maddesi, "yerel ve milli dillerin" basın ve kitle iletişiminde kullanımına ve okullarda "kendi edebiyatlarının" öğretilmesine resmi olarak izin verildiğini belirtir.[252] Rejim bu hükümlerin uygulanmasını yasakladığı halde, bunlar daha sonra İran'da dillerini kullanmak için mücadele eden Azerbaycanlı aktivistlerin iddialarının temelini oluşturdu.[253] Bunların anayasaya dâhil edilmesi, dil haklarının devrim sürecince seslendirildiğini gösteriyor. Halen yürürlükte olan İran Anayasası'nın 15. maddesine göre, İran Halkı'nın ortak resmi dili Farsçadır. Öte yandan, yerli ve etnik dillerin Fars Dili ile birlikte kullanılması, basın yayında yer alması ve ulusal edebiyatın okullarda okutulması serbesttir. Bununla birlikte, bu madde de anadilin kullanılmasına sınırlı bir özgürlük tanımaktadır. Kendi dillerinde eğitim hakkı vermiş olsa da bu düzenleme uygulamada sadece dilsel kurslar açabilme ve eğitim alma şeklinde kendini bulmaktadır. Uygulamada bu halkların kendi dilerinde ilkokul bile bulunmamaktadır. Ayrıca diğer ulusların dillerinde yayın yapan yerel ve resmi televizyon kanalları o halkların kültürünü değil Fars kültürünü

---

[251] Veliev, **a.g.m**., s.90.
[252] Veliev, **a.g.m**., s.89.
[253] Gökdağ, **"Ana Dili"**, s.123.

öğretmektedir.[254] Humeyni güçlenip Türklere ihtiyacı kalmayınca Anayasa'nın 15. maddesini ve azınlıklarla ilgili diğer maddeleri sadece bir yazıdan ibaret bıraktı ve fiilen kaldırmış oldu.[255]

Bu dönemde etnik çizgide siyasi seferberliğe başvurma, Azerbaycan Türklerinin Ayetullah Şeriatmedari'ye 1979 boyunca Humeyni ile önemli konulardaki zıtlaşmasında verdikleri ezici destekle görüldü. Bu zıtlaşma İslam Cumhuriyeti için anayasa hazırlanması meselesinde zirveye ulaştı. Şeriatmedari, gücün egemenliği halkın elinden alacağı Fars sisteminin İran'da dini ve siyasi iktidarı elinde tutmak için yarattığı 'imamlık sistemi' olan Velayet-i fakih[256] elinde toplanmasına karşı çıktı ve yerel hakların verilmesi çağrısında bulundu. Azerbaycan Türklerinin çoğu, Şeriatmedari'nin liderliğine bağlılık içinde ve onun aşırı merkezileşmenin Azerbaycan eyaletlerinin çıkarlarına aykırı olduğu görüşüne katılarak, diğer birçok Fars olmayan gruplarla beraber 2 Aralık Anayasa referandumunu boykot etti.

Ayetullah Şeriatmedari'nin teklif edilen Anayasa'ya kararlı muhalefetine rağmen, Tebriz radyosu, Azerbaycan nüfusunu aldatmak için Şeriatmedari adına onun planlanan referandumun onaylanması için oy kullanmak yönünde bir fetva çıkardığını belirten bir açıklama yayımladı. 2 Aralık 1979'da Tebriz'de protestocuların, Azerbaycanlıların medyada hileli davranılmasından yakındıkları ve referandumu "hileli" şeklinde adlandırıp reddettikleri geniş bir gösteri gerçekleşti.[257]

Aralık'ta şehrin çevresinden ve dışından Azerbaycan Türkleri ertesi gün yapılacak olan MHCP tarafından düzenlenen bir gösteriye katılmak için Tebriz'e akın ettiler. Azerbaycan'da oturanlar 6 Aralık'ta Ayetullah Şeriatmedari'nin Kum'daki evine bir saldırı düzenlenip korumalarından biri öldürüldüğünde daha da öfkelenmişlerdi. Şeriatmedari'nin evine yapılan

---

[254] Veliev, **a.g.m**., s.89.
[255] Güngörge, **a.g.e**., s.124.
[256] Elçibey, **a.g.m**., s.18.
[257] Shaffer, **a.g.e.**, s.95.

saldırının, hükümet yetkililerinin 6 Aralık gösterisinin önlenmesi yolundaki uyarılarından sonra gerçekleşmesi, bunun Şeriatmedari ve MHCP'yi taleplerine boyun eğdirmek için korkutmaya yönelik olarak hükümetin bir kolu tarafından yapılmış olması ihtimalini akla getirdi.

6 Aralık'taki geniş gösteri sadece yeni anayasaya değil aynı zamanda Şeriatmedari'nin evine yapılan saldırıya karşı da bir protestoya dönüştü. Göstericiler, halkın aldatılmasının kaynağı olan Tebriz Radyosu'nun Tebriz'deki haberleşme kulesine saldırıp kontrolü ele geçirmek için ilerlediler. Göstericilerin talep ve hareketlerinin yoğunluğu, Anayasa meselesi ve Şeriatmedari'ye saldırılmasının sadece onların rejim aleyhtarı hareketlerinin tetikleyicisi işlevini gördüğünü gösteriyordu. Onların talepleri, hükümet ile Azerbaycan Türklerinin temsilcileri arasında 1979 yazı boyunca süren kavganın odağı olan iki meseleyi, Azerbaycan şehrinde atanmış görevliler üzerindeki yerel kontrolü ve yerel medya üzerindeki etki meselelerini yansıtıyordu. Protestocular sivil havaalanının kontrolünü ele geçirdiler Tebriz'de konuşlanan ordu onların önüne geçmeyi reddetti. İsyancılar Tebriz'deki hava kuvvetlerinin desteğini kazandılar ve üniformalı askerler bu dönemde Ayetullah Şeriatmedari'nin desteklediği üç gösteriye katıldılar.

İsyan hızla Tebriz'in ötesine yayıldı ve Azerbaycanlı muhalefet güçleri, Urmiye ve Erdebil gibi eyalet çevresindeki yerlerde hükümet binalarının kontrolünü ele geçirdiler. Urmiye ve diğer şehirlerdeki MHCP kolları Humeyni ile zıtlaşmasında Şeriatmedari'yi desteklediklerini açıkladılar. Urmiye ahalisinin bir kısmı, Tebriz'deki hareketin daha ötesini yapmak adına oradaki haberleşme kulesini de ele geçirmeye çalıştılar fakat son anda caydırıldılar. Erdebil yakınındaki Germi kasabasında yerel güçler, yerel ceza evi dâhil tüm hükümet binalarının kontrolünü ele geçirdiler; tüm mahkûmları salıverip onların yerine Devrim Muhafızlarını hapsettiler.[258]

---

[258] Shaffer, **a.g.e.**, s.96.

Birçok olayda isyancılar halkın eyalet işlerinin kontrolü yönündeki isteğini vurguladı. Örneğin radyoda okunan bir bildiride MHCP hem Ayetullah Humeyni'nin hem de genel hükümetin Azerbaycan'daki temsilcilerinin geri çekilmesi çağrısında bulundu. Bildiride ayrıca, "Kürtlere olduğu gibi Azerbaycan halkının haklarına da saygı gösterilmesi" istendi. Tebriz'deki gösteriler sürerken, bazı resmi MHCP sloganları "İran'daki halklara self-determinasyon" şeklinde hazırlandı.

İsyancılar Humeyni'nin Şeriatmedari'yi tehdit ederek bütün desteğini isyancılardan çekmesini sağlayınca ciddi darbeler aldılar. 6 Aralık'ta Ayetullah Humeyni, Şeriatmedari'nin evine dışarıya bir uzlaştırma girişimi olarak yansıtılan bir ziyaret gerçekleştirdi. Bununla birlikte bu ziyaret esnasında Humeyni, Şeriatmedari'yi eğer tarafları 24 saat içinde haberleşme kulesini boşaltmazsa Tebriz'in bombalanacağını bildirerek tehdit etti. Aynı zamanda, Devrim Muhafızları üslerini o zaman çoğu bu zıtlaşmada Ayetullah Humeyni'yi destekleyen İranlı solcu Azerbaycan Türkleri tarafından kontrol edilen Tebriz Üniversitesi'ne kurarak, Tebriz'e helikopterle girdiler. Ayetullah Şeriatmedari Tebriz'in, rejimin çok sayıda Kürdün katliyle sonuçlanan Mart isyanını bastırdığı "ikinci bir İran Kürdistanı" olmasından korktu. Böylece bir devrimci değil bir din adamı olan[259] ve ikisinin birden olunamayacağını düşünen Şeriatmedari karakteristik tavrıyla kan dökülmesinden kaçınmayı ve taraftarlarıyla rejim arasındaki çatışmayı önlemeyi seçti; onlara gösteriyi bırakmalarını ve hükümet binalarıyla kontrol kulesini boşaltmaları çağrısında bulundu. Azerbaycan milli hareketinin kan dökmekten başka bir sonucu olmayacağını anlayan[260] Şeriatmedari'nin kuleden vazgeçme yönündeki çağrısı, halka yanlış bir şekilde, Humeyni ile varılan uzlaşmanın yerel işlerde daha çok Azerbaycanlının kontrolünün olacağı ve eyaletlerdeki tüm önemli atamalarda Şeriatmedari'nin onayına müsaade edilen bir parçası olarak takdim edildi. Eyaletteki atamaların Şeriatmedari'nin kontrolüne verilmesi olayı, görünüşte bir uzlaşmaya varıldığı fikrinin yanlış olduğunu daha iyi

---

[259] Taha Akyol, "İran'da Jakoben Devrim Sorunları", **Milliyet**, 29 Aralık 1996. **http://www.milliyet.com.tr/1996/12/26/t/dizi/dizi.html**
[260] Kalafat, **a.g.m**., s.106.

gösteriyordu. Ayetullah Şeriatmedari, din adamlarının siyasete doğrudan müdahalelerine karşı muhalefetinde ısrarlıydı ve bu nedenle kendisinden böyle bir rol istenmeyecekti.

Ayetullah Şeriatmedari'nin isteği üzerine göstericiler haberleşme kulesini ve hükümet binalarını boşalttılar. Hükümet güçleri MHCP'nin Azerbaycan'daki bürolarına saldırma ve eylemcilerin birçoğunu tutuklama yoluna gittiler. Şehir halkı, Şeriatmedari ile Humeyni arasındaki diyalogun gerçek niteliğinden haberdar olmamalarına rağmen, Humeyni'nin isyancılarla varılan bir uzlaşmanın karşılığını vermek niyetinde olmadığını ve hükümet binalarıyla haberleşme kulesinin kontrolünü boş yere bıraktıklarını anladılar. Bu hilenin anlaşılması, isyancıların haberleşme kulesinin kontrolünü tekrar ele geçirmeleri, tekrar kaybedip almaları ve bunun birkaç kez tekrarı ile sürdü. İsyancıların en az beş hafta üstün duruma gelmeleriyle, isyancılarla hükümet güçleri arasında yeni bir şiddet dalgası başladı.

İsyanın momentumu çatışmanın ilk haftasında bir kez daha ciddi bir darbe aldı. Tebriz'in dışında konuşlanan TUDEH Partisi (ayaklanma sırasında Humeyni'yi destekleyen) sempatizanı bir asker, Binab'daki haberleşme vericisine, Tebriz Radyosunun yayınını engelleyen ve kulenin oradaki kontrolünü boşa çıkaran bir sabotaj tertipledi. Böylece MHCP, Azerbaycan halkıyla en önemli iletişim aracını ve böylece Azerbaycan Türklerini kolayca organize ve mobilize etme imkânını kaybetti. Buna rağmen 13 Aralık'ta 700.000 kişilik bir kalabalık Tebriz'de Şeriatmedari'ye destek gösterisi yaptı. Talepleri arasında, Azerbaycanlı olmayan askeri güçlerin şehirden çekilmesi çağrısı da vardı.[261] Humeyni isyanı bastırmak için Azerbaycan dışından birlikler göndermek zorunda kaldı. Çatışmalar 12 Ocak'ta Tebriz'de 11 MHCP lideri idam edilip Devrim Muhafızları'nın MHCP bürolarını işgal etmesinin hemen ardından hızla arttı. Ayetullah Şeriatmedari, Humeyni'nin MHCP'yi resmi olarak kapatma talebini kabul etmedi. Şeriatmedari, rejimin partiyi dağıtma çağrısına, "kendiliğinden bütün siyasi

[261] Shaffer, **a.g.e.**, s.98.

partileri hukuk dışı ilan edip tedricen bunları ABD ajanı Siyonist ve devrim karşıtı olarak damgalayabilecek " mevcut hükümet politikası altında bir şey yapmaya gerek olmadığını açıklayarak karşılık verdi.[262]

Aralık 1979 olayları birçok Azerbaycan Türkü için İslam Cumhuriyeti ile ilişkileri açısından bir dönüm noktası gibi oldu. Devrimin dil ve kültürleri üzerindeki yasağa son vereceğini bekleyenler, haddinden fazla iyimser olduklarını anladılar. Ayetullah Şeriatmedari'ye büyük saygı gösteren Azerbaycan Türkleri özellikle daha yaşlı ve muhafazakâr olanlar, onu yeni rejim tarafından uzaklaştırılmış ve küçük düşürülmüş gördüler, böylece birçoğu rejimden soğudu. İsyanın bastırılmasının ardından birçok Azerbaycan Türkünün İran devlet kurumları seçimlerine katılımında buralarda etkili olmaları imkânına olan inancın kaybolmasından olsa gerek bir düşüş oldu.[263]

Azerbaycan'daki olaylardan sonra Şeriatmedari kendi üzerinde kamuya konuşma yasağı uyguladı ve mülakatlar yapmayı, halka rejimle ilgili açıklamalar yapmayı bıraktı. Bunu Kum'da, her gün yüzlerce çoğu Azerbaycanlı takipçilerine rağmen sürdürdü. Irak güçleri İran topraklarından çıkarıldıktan sonra Humeyni savaşı bitirmeyi başaramayınca, Şeriatmedari takipçilerine savaş aleyhtarı konuşmaya başladı. Humeyni bunu açıkça tehdit olarak algıladı ve Nisan 1982'de Şeriatmedari'nin rejim aleyhtarı bir komployla ilişkisini uydurdu. Şeriatmedari aslında, komplocuların amaçlarını duymuştu fakat bunları ciddiye almadı, kendisi biliyorsa yetkililerin de bildiğinin aşikâr olduğunu kabul etti ve ne duyduğunu bildirmedi. Dahası Şeriatmedari'nin gücü Humeyni'nin elinden bilfiil almaya çalışacağı fikri, onun din adamlarının siyasi mevkilere gelmeyip daha çok onlara rehberlik etmesi gerektiği önündeki güçlü rehberlik inancıyla tamamen uyumsuzdu. Komplonun Şeriatmedari'ye karşı düzenlendiğinin, danışıklı dövüş olduğunun diğer bir göstergesi, Azerbaycanlı eylemcilerin, sık sık Şeriatmedari'nin onları

---

[262] Shaffer, **a.g.e.**, s.99.

Humeyni'yi karşısına alıp siyasi harekete geçmekteki ısrarlı isteksizliğiyle hayal kırıklığına uğratmasından yakınması gerçeğiydi.

Humeyni komplo girişimini, Şeriatmedari'yi Büyük Ayetullah konumundan çıkarmak için bir gerekçe olarak kullandı ve onu ev hapsinde tutup Nisan 1986'daki ölümüne kadar düzenli tıbbi bakımdan mahrum bırakarak halk gözünde küçük düşürdü. İran'daki birçok Azerbaycan Türkü bu davranıştan dolayı Humeyni'yi Şeriatmedari'nin ölümünden sorumlu tuttu. Humeyni'nin davranışlarının Şeriatmedari'nin ölümüne az bir etkisi olsa bile Azerbaycan Türklerinin Humeyni'yi suçlama gerçeği, rejimle ilgili his ve algılamanın İranlılar olarak onların kimliğini ne kadar etkilediğinin yansımasıdır. 1982'de Şeriatmedari'nin unvanının alınmasına ve tutuklanmasına tepki olarak destekçileri 20 Nisan'da Tebriz'de toplandılar ve ayaklandılar. Bu sırada birçok Azerbaycanlı yandaşı onu koruma isteklerini göstermek için Tebriz'den Kum'a geldi. Şeriatmedari onlara Azerbaycan'a geri dönmelerini ve onun adına hareket etmemelerini söyledi.

Ortak kimliğin araştırılması süreci İslami devrimin gerçek yüzü anlaşıldıktan sonra hızlandı, fakat 1982-1983'te rejimin muhalefeti önlemek amacıyla TUDEH Partisinin bastırılması sonucunda birdenbire askıya alındı. Etnik hakların genişletilmesi taleplerinin açıkça ifade edilmesi bu dönemin sonu itibariyle hoş görülmemişti ve Irak'la süren savaşın yarattığı şartlar yüzünden siyasi ve kültürel faaliyet için az imkân vardı. Bu talepler savaşın sonuçlarından etkilenip daha sonra tekrar su üstüne çıktı. Özellikle köylülerin askeri hizmetlerde görevlendirilmeleri onların Farslarla ilk yoğun temasını sağladı; genellikle cepheye gitmeden önce çoğu Fars Şehirlerinde eğitim gördüler. Bu etkileşim bazılarının ne kadar farklı olduklarını anlamalarını sağladı ve onları İran'daki azınlık konumlarından haberdar etti. Bazı askerler Farsça aksanları ve etnik kökenleri nedeniyle alay konusu oldular. Bu ayrım, onların etnik kimliklerini Azerbaycanlılar ve Türkler olarak pekiştirdi. Diğer taraftan bazı Azerbaycanlılar için savaşa katılmanın onların rejimle ve İran'la bağlarını güçlendirdiği de iddia edilmiştir.

V. .AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ

A- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNUN GÜNEY AZERBAYCAN'A ETKİSİ

1- Kuzey-Güney Arasında Başlayan Etkileşim ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney Azerbaycan Yaklaşımı

1989'da iki ülke arasındaki ticaretin genişletilmesi maksadıyla Tahran ve Moskova arasında karşılıklı delegasyonlar görevlendirildi. İki ülke arasındaki ticaretin yoğunlaşmasının sonucu olarak İran Azerbaycanlıları ile Kuzeydeki Azerbaycanlılar arasında sınırlar arası etkileşim pozitif yönde etkilenmeye başlayacaktı. Ekim 1989'da Kuzey Azerbaycan ile İran arasında direk ticareti öngören protokol imzalandı. Zaman zaman azalsa da daima mevcudiyetini korumuş olan Kuzey-Güney etkileşimi bu protokol ile daha da canlanacaktı. Fakat protokolden beklenildiği gibi olumlu bir sonuç çıkmadı. 4 Aralık 1989'da Azerbaycan Halk Cephesi Nahçıvan teşkilatı İran sınırında Aras Nehri kıyısında sınır rejiminin gevşetilmesine yönelik bir takım mitingler düzenlemeye başladı. Mitinglerin amacı Güney Azerbaycan'la ekonomik, kültürel ve her türlü insani ilişkilerin yeniden geliştirilmesi olarak açıklanıyordu. 12 Aralık'tan itibaren ikinci miting dalgası başladı. Mitingler kapsamında toplu eğlenceler ve konserler düzenleniyordu. Mitinglere Güneyden de temsilciler iştirak ediyordu. Mitingler kapsamında devlet yetkililerine 31 Aralık tarihine kadar dikenli tellerin sınır boyunca kaldırılması ültimatomu verildi.[264] 31 Aralık günü Azerbaycanlı protestocular Aras Nehri boyunca uzanan SSCB-İran sınırındaki dikenli telleri yıktılar ve uzun yıllar sonra ilk defa nehrin iki yakasındaki akrabalar buluşabildiler. Bu duygusal an tarihi Azerbaycan'ın birer parçası olan Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın insanlarını yeniden bir araya getirdi. Moskova'nın yeni gazetelerinden biri olan Kommersant ilk sayılarından birinde Aras boyunca uzanan telleri ''başka

---

[264] Nissman, **''The Two Azerbaijanis''**, s.4.

bir Berlin Duvarı'' olarak ifade etti. İran ve Azerbaycan arasındaki sınır rejiminin ortadan kalkması Aras'ın iki yakasının insanlarının yeniden birbirleri hakkında daha fazla şey öğrenmesini sağladı. Kuzey ve Güney arasındaki bu sıcak temas karşılıklı kültürel değişimi, sosyal etkileşimi ve sınır ticaretini önemli derecede geliştirdi.[265] Aslında Karabağ sorununun 1988'lerin başlarında ortaya çıkmasına kadar "Güney Meselesi" Azerbaycan kültürel medyasında başat konumdaydı. Karabağ sorunun ortaya çıkması ile Güney Meselesi ikinci plana itilmeye başlamıştı.[266]

Geçici hükümetler serisi sonrasında yapılan ilk demokratik seçimlerde Mayıs 1992'de Ebulfez Elçibey liderliğinde yeni hükümet kuruldu. Bağımsızlıktan Elçibey'in düşüşüne kadar ideolojik kaygıları olan bir dönem yaşandı. Yeni rejim ifade özgürlüğüne bir takım kısıtlamalar getirmek zorunda kalmıştı. Bu yeni ülkenin vatandaşlarının kimlikleri ile ilgili konuların medyada tartışılması yasaklanmıştı. Yeni Azerbaycan'ın milli önceliklerini tanımlayabileceği ve ortaya koyabileceği bir balayı periyodu hiç olmadı. Yeni devlet Ermenistan'la savaş, büyük bir mülteci nüfus, komşu devletlerle gergin ikili ilişkiler ve çökmüş bir sosyal ekonomik sistem içerisine doğdu. Etnik kimlik ve devlet kimliği arasında ayrım yapılıp yapılmayacağı, ülkedeki azınlıkların konumunun ne olacağı, devlet temeli olarak etnik kimlik ele alındığı zaman dünya üzerindeki mevcut Azerbaycan Türkü nüfusuna göre ülke içindekilerin azınlıkta kaldığı konular başlıca soru işaretleri olarak göze çarpıyordu. Tüm bunlara bir açıklık getirmek, temel düsturları ortaya koymak gerekiyordu.

Sonuç olarak kimlik konusunda Elçibey'in önderliğinde İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ile dil ve kültürel bağlamda mevcut bağların sağlamlaştırılması ve ilişkilerin genişletilmesi hedeflendi. Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey'in Haziran 1992'de başa geçmesiyle birlikte

---

[265] Elin Süleymanov, ''Azerbaijan, Azerbaijanis and the Search for Identity'' **http://www.beloit.edu/~sap/azerbaijan/Articles/AzIdentity.htm**
[265] Elnur Soltan, ''Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler'', **http://www.tribun.com/2300/2333.htm**

Azerbaycan Cumhuriyeti süratle yüzünü Türkiye'ye çevirdi. Elçibey kararlı bir milliyetçi, laik, ve şiddetli bir İran aleyhtarı idi. Bu Tahranın olmasını hiç istemeyeceği bir hükümetin Bakü'de işbaşına gelmesi demekti. Azerbaycan Cumhuriyetinin varlığından bile rahatsız olan Tahran için Elçibey'in hükümeti durumu iki kat kötü hale getirmişti. Bunun yanı sıra Elçibey fikirlerini çok açık yüreklilikle dile getiriyor, İran'la ilgili hiçbir fikrini saklamıyordu. Çoğu açıklamasında Azerbaycan'ın beş yıl gibi kısa bir sürede tekrar birleşeceğini dile getirmekten de çekinmemişti.[267] Bu yaklaşım İran ile ilişkilerin gerilmesine neden oldu. Aynı zamanda Ermenistan ve Rusya ile de sorunlar devam ediyordu.

Bu olumsuz şartlar içerisinde çoğu yeni kurulan devlette olduğu gibi Azerbaycan Cumhuriyeti de ortak mevcudiyetin tarihi köklerini ortaya koymaya çalıştı. Bu yaklaşım da İran'ı direk olarak etkiledi. İç içe geçmiş hem İran'la hem de İran'daki Azerbaycan Türkleriyle ortak bir tarih söz konusuydu. Yapılan çalışmalarda ve ortaya koyulan tarihi haritalarda İran'daki Güney Azerbaycan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihine doğrudan dahil edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti kendisini 1918–1920 tarihleri arasında kurulmuş Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin mirasçısı olarak tanımladı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sembolleri ve sloganları yeni devlet tarafından kullanıldı. Elçibey, Azerbaycan yönetiminin dini ve etnik politikasının Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Mehmet Emin Resulzade tarafından ortaya koyulan geleneklerini takip edeceğini açıkladı. Yeni devlet eski devletin kuruluş günü olan 28 Mayıs tarihini Cumhuriyet Günü olarak kutlamaya başladı. Sokak isimleri eski devleti anımsatacak şekilde değiştirildi.[268]

İran'da İslami rejimin de popülaritesi eskisi kadar kuvvetli değildi. Bu da Azerbaycan'ın iki yakasındaki hareketlenme ivmelenmesine yardımcı bir etken oldu. Yine bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da Güney Azerbaycan

---

[267] Svante E. Cornell, ''Iran and the Caucasus (The Caspian Region)'', **Middle East Policy**, Vol.5., Issue 4., 01 January 1998, p.52.
[268] Shaffer, **a.g.e.**, s.159.

Milli Kurtuluş Komitesi örgütü kuruldu. Örgütün sempatizan sayısı belli olmamakla birlikte, örgütün varlığı İran ile Azerbaycan arasında yeni bir kriz konusu oldu. İran Azerbaycan Cumhuriyetini bu konuda tarafsızlığını deklare etmesi konusunda zorladı. Azerbaycan hükümeti kaba bir reaksiyonla karşı karşıya kalarak ülkesinde Güney Azerbaycanlı milliyetçilerin faaliyetlerini yasaklamaya zorlandı. [269]

Aliyev başa geçer geçmez ilk dış politik atağı Rusya ile ilişkileri normal hale getirmek oldu. Daha sonra ise İran ile ilişkileri yoluna koymaya çalışmak oldu. İlk başlarda İran aleyhtarı konuşmalardan kaçınmadı. Fakat kendi politik tarzı ve İran'ın Azerbaycan'ın güvenliği açısından öneminin farkında olması Aliyevi daha yatıştırıcı bir politika izlemeye itti. Bunun yanı sıra Aliyev Azerbaycanı İslam dünyasına yaklaştırmaya çalıştı. Sık sık Riyad'a ve Tahran'a resmi ziyaretlerde bulundu.

Bu olumlu gelişmelere rağmen İran-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir gelişme sağlanamadı. İran'ın temel Azerbaycan politikasında da herhangi bir değişiklik gözlenmedi. Azerbaycan Batılı petrol şirketleri ile ''yüzyılın anlaşması'' olarak adlandırılan ortaklığı 1994'de imzaladığında İran'a anlaşmadan % 5 pay verildi. Nisan 1995'de ABD Azerbaycanı İranı anlaşma dışı bırakması için zorladı. Doğal olarak İran büyük tepki göstererek Aliyevi Büyük Şeytan'a alet olmakla suçladı.

Kuzey Azerbaycan'da, bir süper gücün parçası olarak SSCB döneminde de pekişen üstünlük duygusu dikkat çekmektedir. Kuzey her zaman ekonomik ve sosyal yönden daha ferah bir yer olarak görülmüştür. Kuzey'de bazı çevrelerin Güney'le ve genel olarak da İran'la ilgili düşünceleri, XIX. Yüzyılda Kuzey Azerbaycan'ı işgal eden General Tsisiyanov'un düşüncelerinden fazla farklı değildir. Şimdi de o zaman olduğu gibi, buradaki "az gelişmiş insanların kurtuluş, yardım ihtiyacında olduğuna" inanılmaktadır.

---

[269] Cornell, **a.g.m.**, s.53.

Güney Azerbaycanlıların Kuzey'le ilgili pasifliklerinin belirgin nedenlerinden biri de budur. Azerbaycan Cumhuriyeti tam güçlü ve sorunsuz bir devlet olarak ortaya çıkamadı. Azerbaycan Cumhuriyeti güçlü bir birim olarak ortaya çıkabilseydi, o zaman bu "üstünlük" algılaması gerçeklikle de desteklenecek ve belki de diğer Azerbaycanlılar için bir ilham kaynağı ve eskiden olduğu gibi bir çekim merkezi hâline gelecekti. Ancak bunun tam tersinin söz konusu olması sadece garip çelişkilere neden oldu.[270]

Hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerinde birleşik Azerbaycan oluşturmak için siyasî (dış da olsa) irade mevcuttu ama bu durum Güney Azerbaycan dâhil olmak üzere, Rusya'nın genişlemesi olarak değerlendirilmekte ve meşruluk kazanamamaktaydı. Nitekim II.Dünya Savaşı'nda bunun hesabını güneydeki insanlar ödemişti. Şimdi bu iddia kaybolsa da, bununla beraber dış siyasî güç de ortadan kalkmış ve herşey Azerbaycanlıların kendi güç ve iradelerine bırakılmıştı. Ancak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içine düştüğü sosyal, siyasî, güvenlik ve ekonomik krizler bağımsızlığı pek çekici kılmamakta kalmayıp, sık sık vurgulanan bu üstünlüğün gerçek hayatla çelişkisi de, Kuzey'le ilgili olumsuz tutumlara neden olmuştur. Fakat herşeye rağmen Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığı tüm Azerbaycanlılar için şüphesiz bir dönüm noktası olmuştur.

2- Güney Azerbaycan'da Milli Bilincin Yeniden Canlanması ve Yeni Bir Dönemin Başlangıcı

Devrimin ardından çıkan İran-Irak savaşı (1980-1988) sürecinde, İran milliyetçiği güçlenmiş ve Azerbaycanlılar savaşa aktif bir biçimde katılmışlardır. Bu doğrultuda seferber olan Azerbaycanlılar arasında, Azerbaycan milliyetçiliği yok sayılabilecek kadar gerilemiştir. Nitekim bu dönemde, sınırlı düzeyde dil ve folklor çalışmalarının ötesinde, siyasal bir faaliyet görülmemiştir. Buna karşılık, 1989 sonrası yerel, bölgesel ve küresel gelişmeler, Azerbaycan Türk kimliğinin canlanması ve siyasallaşmasına

---

[270] Soltan, **a.g.m.**, s.33.

zemin hazırlamıştır. Yerel bağlamda, İran toplumunda Şii siyasal İslam'ın giderek zayıflaması; ekonomik başarısızlık nedeniyle yoksullaşma, nüfus artışı ve rejimin totaliter yönünün ağırlık kazanmaya başlaması, bu süreçteki en önemli etkenlerdir. Bölgesel bağlamda, SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti başta olmak üzere, Türk cumhuriyetlerinin kurulması ve Ermeni-Azerbaycanlı çatışması, iki önemli etkendir.[271]

Aralık 1991'de Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasının ardından Azerbaycan Türkleri İran'da ve yeni Cumhuriyetlerinde yoğun politik, kültürel ve entelektüel faaliyetlerde bulunmaya, ortak kimliğin değişik formlarını dile getirmeye başladılar. Yeni bir devletin kurulması Azerbaycanlıları kendi öz kimliklerini keşfetmeye ve tanımlamaya yöneltti. İran'da çok az Azerbaycan Türkü kuzeyde yeni bir Azerbaycan devletinin kurulmasına ilgisizdi. Ortak kimliğe yönelik çok farklı görüşler ortaya konmaya başladı. Radikal bir kesim İran'dan ayrılarak Kuzeye bağlanmayı dile getirirken çoğunluk ana dil ve kültürel haklarını açıkça ifade etmeye başladılar.

Azerbaycan Cumhuriyetinin sadece varlığı bile İranlı Azerbaycanlıların milli hareketi üzerinde büyük bir etki yarattı.[272] Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu takip eden periyotta farklı bakış açılarına sahip Azerbaycanlılar koordineli politik aktiviteler ve organizasyonlar sayesinde bir araya gelmeye başladılar. Örneğin Meclisteki Azerbaycan Türkü milletvekilleri Güney Azerbaycan ile ilgili komiteler kurarken, azınlık haklarını savunan radikal öğrenci grupları meclisin politikalarındaki yumuşamaya şahit oldular. Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu takip eden beş yıl içerisinde Azerbaycanlıların İran'da yürütmeye çalıştığı politik faaliyetler siyasi yasakların kaldırılmasıyla kolaylaştırıldı.

---

[271] Arif Keskin, ''Azeri Milliyetçiliği ve Karikatür Krizi'',
http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=189384
272 Nesib Nesibli, ''The Azerbaijan Question in Iran: A Crucial Issue For Iran's Future'', **Caspian Crossroads Magazine**, Winter 1998, s.17.

Son on yıldır sınırın iki yakası arasında çok kısıtlı iletişim olanağı mevcuttu. Yeni cumhuriyetin bağımsızlığı arifesinde, karşılıklı ziyaretler sıklaşmaya başladı, sosyal bağlar yeniden kuruldu ve ekonomik ilişkiler canlandı. Bu bölümde ortaya koyulan ilişkiler Azerbaycan ortak kimliğini her iki ülkede de etkiledi.

Bu ikili gelişmeleri etkileyen üçüncü faktörler de mevcuttu. Örnek vermek gerekirse Türkiye'den hem İran'a hem de Azerbaycan'a yapılan televizyon yayınlarının iki ülkedeki etkisi de şüphesizdi. Türkiye televizyonu İran'daki Azerbaycanlıları kendi kimliklerini sorgulamaya iten diğer bir faktör olarak ortaya çıktı. Türkiye ile kısmen ticaret ve akraba ziyaretleri ile sınır bölgelerinde karşılıklı az da olsa etkileşim mevcuttu. Fakat uydu televizyonu yayınları İran Azerbaycanlıları üzerinde büyük etki yaptı. İran dini rejiminin devlet televizyonunun yayınları halkın artık ilgisini çekmezken Türkiye televizyonu büyük ilgi uyandırdı. İran televizyonu o dönemde sadece Farsça yayın yapıyordu. İran Azerbaycanlıları hafif şive farkı haricinde Türk kültürüne televizyon sayesinde de yönelmiş oldular. Birçok Türkiye Türkçesinde kullanılan kelime, deyim, ifade zamanla Azerbaycanlılar arasında kullanılmaya başlandı. İran'da Fars kültürü ve Farsça eliti simgelerken, Pehlevi döneminden beri gelen bir alışkanlık olarak Türk kültürü ve Türkçe ikinci sınıflığı, aşağı kültürü simgeliyordu. Türkiye televizyonunda Türk kültürünün değerli olduğunu, Türklerin de çağdaş, medeni, modern, eğitimli olabildiklerini ve bu faaliyetleri Türkçe konuşarak yapabildiklerini gördüler. Televizyonda görülen bu örnekler Azerbaycanlılarda Türk kimliğini ve gururunu harekete geçirdi.[273]

Kuzey Azerbaycan'da 1988'den sonraki 'Bütöv Azerbaycan' (Birleşik Azerbaycan) söylemi Güney Azerbaycanlıları ciddi bir biçimde etkilemiştir. İran'da Azerbaycan milliyetçiliğini etkileyen diğer önemli faktör Karabağ'da cereyan eden sıcak savaştır. Karabağ sorunu 1988'de ilk olarak Güney Azerbaycan edebiyatında ciddi bir biçimde yer almaya başladı.

---

[273] Svante Cornell, ''Iranian Azerbaijan: A Brewing Hotspot'', s.4.
http://www.cornellcaspian.com/

1988'den önce milli sorunlara nispeten daha az hassasiyet gösteren edebi elitin Karabağ sorunu ortaya çıktıktan sonra milli sorunlara hassasiyeti ciddi bir biçimde artmaya başladı. Karabağ sorunu 'vatan', 'Azerbaycan' ve 'Güzey Azerbaycan' olgularını edebiyatın temel mefhumları haline getirdi. Karabağ sorunu Güney Azerbaycan'da siyasî konularla ilgilenen kişilerin sayısını artırdı. Bütün faktörler içerisinde Karabağ savaşının Güney Azerbaycan Milli Hareketi'ne olan etkisi kendine özgüdür. Çünkü Karabağ Savaşı 'etnik bir savaştır'. Bu olgu Azerbaycan milliyetçiliğine heyecan ve coşku kaynağı olmuştur. Karabağ sorunu Azerbaycan milliyetçiliğine duygusal bir boyut kazandırmıştır. Bu duygusal boyut hareketin yükselmesine yol açmıştır. Nitekim 1980'den sonra Güney Azerbaycan'da devlet aleyhinde ilk gösteriler Karabağ ile ilgili olarak gerçekleşmiştir. Karabağ savaşı sırasında, Kuzey Azerbaycan'a destek vermek için Güney Azerbaycan'ın, Tebriz, Tahran, Urmiye kentlerinde olduğu gibi diğer bir çok şehirlerinde gösteriler düzenlenmiştir. Karabağ savaşı Güney Azerbaycan'da toplumsal protestolara neden oldu.[274]

1990'ların başında Azerbaycanlılar İran yönetim kademesinde ve iş sektöründe önemli yerlerde bulunuyorlardı. Örneğin dini lider Ayetullah Hamaney Azerbaycanlıydı. Fakat buna rağmen Azerbaycanlılar İran toplumu içerisinde dalga geçilmeye devam ettiler. Bu nedenle bir kısmında İran toplumu içerisinde başarılı olmak ve iyi bir yerlere gelmek için asimile olmak gerektiği inancı mevcuttu. Pehlevi hanedanı zamanından kalma bir anlayış devam etmekteydi. Çoğu Azerbaycanlının aksanları ile dalga geçilirken Türk olmanın kültürsüzlükle bağdaştırıldığı ön yargılı ortamlar da mevcudiyetini koruyordu. Azerbaycanlılar bu durumu aşağılayıcı buluyorlardı. Bu nedenle karşılıklı negatif bir etkileşim söz konusu idi. Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasından sonra daha önce kendilerini ''Türk'' olarak tanımlayan Azerbaycan Türkleri arasında ortaya çıkan ilk büyük akım kendilerini Azerbaycanlı olarak tanımlamak oldu. ''Türk'' ifadesi Pehlevi döneminde çok

---

[274] Arif Keskin, ''Güney Azerbaycan Milli-Demokratik Hareketi Yol Ayrımında'', **http://www.tribun.com/1000/1011.htm**

yıpratılmıştı. İran'da yaklaşık altmış sene süren bir çabanın sonucunda ''Türk'' birçok alay konusunu çağrıştırıyordu. Dil olarak da Azerbaycan dili, Azerbaycan Türkçesi, Türkçenin yerini aldı. Geçmişte sadece entelektüeller Türkçe kitaplar yazarken bu dönemde toplumun her kesiminden Türkçe yazmaya karşı ilgi arttı. Azerbaycan dili ve kültürü ile ilgili birçok eser yayınlandı. Bazı Azerbaycanlılar ise kitaplarını Kuzey Azerbaycan'da yayınladılar.

1991 ve 1992'de başlayarak çoğu büyük İran gazetesi Azerbaycan dilinde sayfalar yayınlamaya başladılar. Aniden Ocak 1993'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın ''Dünyadaki bütün Azerbaycanlılar birleşmeli'' sözü Keyhan Havai gazetesinde gözüktü. Gazetede Elçibey'in sözleri şöyle devam ediyordu: ''Eğer biz yurtdışında yaşayan tüm Azerbaycanlılarla birleşirsek onların haklarını destekleyebiliriz. Bizim asıl amacımız yurtdışında yaşayan Azerbaycanlıları ortak milli, kültürel ve ruhsal hayat merkezinde birleştirmektir.'' Elçibey'in bu fikirleri İran'daki Azerbaycanlılarla birleşmeyi destekleyen nitelikteydi.[275]

1991–1992 yılları arasında Keyhan, İttilaat, Cumhuriye İslami önde gelen birçok İran gazetesi günlük baskılarında Azerbaycan dilinde bir sayfa da yayınladılar.1991 sonuna doğru yönetim Azerbaycan dilinde yayınlanan ''Yol'' dergisinin yayınlanmasına izin verdi. Yol dergisinin her baskısında Türkçe-Farsça sözlük bulunmaktaydı. Bunun amacı Azerbaycan sözcük ve deyimlerinin İran'da yaygınlaşmasını sağlamaktı. Yol İran'daki Azerbaycanlılar arasında çok yaygındı. Güney Azerbaycan'dan göç ederek çeşitli sebeplerle ülke içine yayılmış olan Azerbaycanlıları bu tür yayınlar köklerine ve birbirlerine yaklaştırıyordu. Yol dergisinin bu popülaritesinin farkına varan yönetim iki yıl sonra dergiyi kapattı.[276]

---

[275] Shaffer, **Borders and Brethren**, s.176-178.
[276] Brenda Shaffer, ''The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran'', s.461, **http://www.durna.se/Shaffer_GA.pdf**

Diğer taraftan bakıldığında bu yayınlar daha çok elit tabaka üzerinde etkili olabiliyordu. Çünkü Güney Azerbaycan kırsal bölgelerinde yaşayanların çoğu okuma yazma bilmiyorlardı. Tebriz Üniversitesi'ndeki profesörlere göre, Azerbaycan Türkçesi şehirdeki fakirler ile İran'daki Azerbaycan Türklerinin büyük bir bölümünü oluşturan köylüler tarafından ana dil olarak kullanılıyordu.

1995 Baharında İran yayın otoritesinin bir anket Farslar arasında Azerbaycanlılara karşı bir önyargının yaygın bir şekilde var olduğunu ortaya koyuyordu. Anketteki sorular ve anket sonuçları çoğu Azerbaycanlıyı çileden çıkarttı, şiddeti ve açık tepkileri harekete geçirdi. Güney Azerbaycan Bağımsızlık Cephesi (GAMIC) tarafından dağıtılan bildiriye göre, 2000'e yakın Azerbaycanlı öğrenci 9 Mayıs'ta Tebriz Üniversitesi'nde hükümet aleyhtarı bir gösteriye katıldılar. Amaç İran İslam yönetiminin resmi televizyon ve radyo merkezinin yaptığı ankete cevap vermekti. Yayınlanan bildiride gösterinin polis tarafından dağıtıldığından bahsediliyordu. GAMIC'a göre anketin amacı onların milli mücadelesini Fars-Türk ayrımcılığına odaklamak ve gerçek amacından saptırmaktı. Salam gazetesi de 21 Mayıs 1995'de Tebriz Üniversitesinden bir grup öğrenci ile Tahran Üniversitesinde öğrenim gören Azerbaycan Türkü öğrencilerin Tebriz'de anketi protesto etmek üzere bir gösteri düzenlediklerini rapor ediyordu. Göstericiler anketin İran'da yaşayan Azerbaycanlıların onuruna hakaret olduğunu ileri sürüyorlardı. 10 gün sonra yayın otoritesi yapılan anketle bir alakası olduğunu yalanladı ve sadece anketin sonuçlarını yayınladığını iddia etti. Birçok Azerbaycanlının sergilediği bu reaksiyonlar Azerbaycanlılardaki milli onurun üst seviyelere yükselmekte olduğunu gösterdi.[277]

1995 yazında bir grup Azerbaycanlı aksanları ile dalga geçen programları yayınlayan İran yayın otoritesini protesto ettiler. Dahası bu etnik duygular futbol sahalarına da yansıdı. Tebriz'den bir futbol takımı maç için Tahran'a geldiğinde Azerbaycan kökenli taraftarlar stadı tıklım tıklım

---

[277] Shaffer, **a.g.m.**, s.462.

dolduruyorlar ve kendi dillerinde ateşli tezahüratlarla Tebriz takımını destekliyorlardı.

Azerbaycan dilinin yaygın kullanımına ilişkin talepler bir dizi yayınlarda yer alıyordu. Bu talepleri yayınlayanlar haklılıklarını İslam Cumhuriyeti Anayasasının 15. maddesine dayandırıyordu. İran yönetimine gönderilen açık mektupta Azerbaycanlı öğrenciler şöyle diyordu: ''15. madde uyarınca çift dilde eğitim gibi bazı konulara dikkat etmenin sırası gelmiştir. Bu bizim birlikteliğimizi yalanlamaz. Çünkü biz İran Müslümanları olarak birleşmiş durumdayız, Farsça konuşanlar olarak değil. Ana dil, kültür ve diğer talepler ekseninde gerekli önlemleri almadığınız takdirde istenmeyen olayların meydana gelebileceğini dikkate almak zorundayız. Kültür ve eğitime yönelik programları üretenlerin resmi olmayan dillere de, özellikle Azerbaycan Türkçesine bir an önce önem göstermeleri gerekmektedir.'' Aynı öğrenciler Tebriz, Urmiye, Zencan, Erdebil ve Hamedan'da bölgesel yayın yapan televizyonların kurulmasını talep ediyor, hâlihazır durumun Anayasal ihlal olduğunu belirtiyorlardı.[278]

Bu periyotta çoğu Azerbaycanlının da tarihlerini görmeleri açısından gözleri açıldı. Kendilerini öncelikli olarak İranlı görenler dahi bu dönemde artık Pişeveri dönemi ile ilgili iyi şeyler düşünmeye ve onun Azerbaycan kültürü, dili ve eğitimi için yaptıklarına duacı olmaya başladılar.

3- İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti ile İlgili Gelişmelere Reaksiyonu

İran'da Azerbaycan probleminin var olduğunun en önemli göstergesi Tahran'ın tavır ve politikalarıdır. Tahran Azerbaycan etnik kimliğinin ifade edilmesine karşı son derece hassastır ve Bakü İran'daki Azerbaycanlıları etkileyebilecek potansiyel bir tehdit olarak algılanmaktadır. İran'da Azerbaycan etnik faktörünün varlığı İran'ın hem Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkilerini hem de İran'ın Kafkaslardaki politikasını direk

[278] Shaffer, **a.g.m.**, s.460.

etkilemiştir. Kuzeyde Azerbaycanlılar tarafından kurulmuş olan güçlü bir cazibe merkezi İran'daki Azerbaycanlıları rahatlıkla kendi yörüngesine çekebilirdi. Bu gerçeklik İran'ı çok rahatsız etmişti. Sonuç olarak İran bu yöndeki tüm politikasını Azerbaycan'ın cazibe merkezi olmaktan uzaklaştıracak şekilde biçimlendirdi. İran Karabağ sorununda tarafsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen bu kapsamda Ermenistan ile işbirliğinde bulundu. Bütün Müslüman ülkelerin katıldığı forumlarda (Örneğin Ekonomik İşbirliği Konseyi) bile Ermenistan'ı eleştirmekten sakındı. İran sorunla ilgili olarak emperyalist güçleri, Rusya'yı, Türkiye'yi, ABD'yi ve her zaman olduğu gibi Siyonistleri suçladı. Bu politika İran'ın şüphelerinin daha da artmasına neden oluyordu. Karabağ sorunu, İran ve Rusya'nın düşmanlığı Elçibey periyodunun kısa sürmesine neden oldu. Azerbaycanlılar Elçibey'in 1993 yılı yazında darbeyle indirilmesinde İran'ın parmağı olduğunu iddia ettiler.

Hatta Azerbaycanlı komplo teorisyenleri darbenin arkasında Rus-İran işbirliğinin olduğunu iddia ettiler. İran bugün halen Ermenistan'ın en büyük ticaret ortaklarından birisidir. Azerbaycanlılar Azerbaycan'da İran'ın radikal İslamcılara destek verdiğinden ve İran sınırındaki huzursuz etnik kesim olan Azerbaycan Talişlerini cesaretlendirdiğinden şüphelenmektedirler.[279]

Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra Iran ve Rusya pek çok konuda müttefik oldular. Hazar Denizinin durumu konusunda İran Rusya ile açıkça müttefik olmuştu ve Karabağ ile savaş halinde olan Ermenistan'a ela altında silah yiyecek ve malzeme tedarik etmekteydi. Hem Azerbaycan'da hem de Batı'da İran'ın demokratik bir Azerbaycan istemediği düşünülür ve İran'da bağımsız bir Azerbaycan'ı İran'ın bir parçası olarak gören güçlü bir grubun dahi olduğu iyi bilinir. Fakat İran'ın Azerbaycan'ı karıştırmasının sebebi olarak sadece siyasi sebepler olduğu veya Kafkaslara geçiş yolunda İran'ın tek hedefinin Azerbaycan olduğu düşünülmemelidir. Yine de Azerbaycan Kafkaslarda İran'ın en kolay hedefidir. Bu süreçte İran'ın izlediği

---

[279] Cornell, **''Iran and the Caucasus''**, s.53.

yol açıktır. Son üç veya dört yıldan beri Azerbaycan'daki camilerin İranlı mollalar tarafından idare edildiği, Bakü'deki televizyon programlarının her gün özellikle mülteciler üzerinde etkili olduğu ispatlanmış olan İran propagandasıyla dolu olduğu iddia edilmektedir.[280]

Aslında İslam Cumhuriyetinin liderleri yeni bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını ani bir tehdit olarak değil uzun vadeli bir tehdit olarak görüyorlardı. İran'ın korkusunun ve Karabağ sorununa dâhil olmasının sebebi bir anda Azerbaycanlıların kardeşlik duyguları içerisinde kenetleneceklerini değerlendirmesi değildi. İran'daki Azerbaycanlılar İran halkı ile büyük oranda bütünleşmişlerdi. Azerbaycan kimliği araka planda kalmıştı. Birçoğu kendisinin Azerbaycanlı olduğu kadar da İranlı olarak algılıyorlardı. Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'a katılması gerektiğini savunanlar dahi mevcuttu. Bu tarz hareketlerin İran rejiminin yönlendirmesi olup olmadığını değerlendirmek zordu. İran rejiminin tehdit algılaması İran'ın ekonomik durumunun bozulması durumunda Kuzey İran'daki Azerbaycan azınlık kimliğinin Tahran'ın politikalarından genel memnuniyetsizlik nispetinde yükselmesi yönündeydi. Hâlihazır durumda hiç iç açıcı değildi. Savaş sonrası İran sosyal ve ekonomik olarak Irak Savaşının yaralarını sarmış değildi. Eş zamanlı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol geliri ile bir anda sosyal refah seviyesini yükseltmesi ise İran için en tehlikeli senaryoyu oluşturuyordu. İran'ın etnik Azerbaycan kimliği ile ilgili çekincelerinin derecesinin ilk göstergelerinden birisi 1993 yazında belirmişti. Azerbaycan ordusunun Karabağ'daki performansı tam bir felaketti. Ermenistan ise Karabağın doğu ve güneyini işgal etmişti. Ekim'de Ermenilerin İran sınırına doğru dayanması sonucu Azerbaycan mültecilerinin büyük oranlarda İran sınırında toplanması tehdidi ortaya çıkınca İran için durum daha kritik hale geldi. Gerçekten bir takım Azerbaycanlı mülteci Aras nehrinin karşısına yüzerek geçti ve kardeşleri İranlı Azerbaycanlılar tarafından kucaklandılar. İran yönetimi hızlı reaksiyon gösterdi ve

---

[280]David Nissman, ''Iran and the Transcaucasus'',
http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/223.htm

Azerbaycanlı mülteciler için Azerbaycan bölgesinde mülteci kampları kurmaya başladı. Bundan sonra da İran kasımdan beri 40 binden fazla mülteci barındırdığını iddia ederek mültecileri Kuzey Azerbaycan'a sürdü. İran'da Kuzeyden gelen Azerbaycanlılar ile İranlı Azerbaycanlıların İran için tehlike oluşturma ihtimali İran'ı bu manevraya yönlendirmişti. Kuzeyli mülteciler ile Güneyli Azerbaycanlılar kaynaşsaydı İranlı Azerbaycanlılar akrabalarının Ermeniler karşısında yaşadıklarından daha fazla etkilenecek ve Ermenilere karşı akrabaları ile yükselen Azerbaycan kimliği altında mücadele arzuları ortaya çıkacaktı. İran için bu tehdit algılaması o kadar güçlüydü ki kendi bölgesi dışında pahalı mülteci kampları kurmayı uygun gördü. Bu hareket sadece basit insani yaklaşım olarak tabii ki açıklanamazdı.

Daha sonraları İranlı milliyetçiler de yönetime Azerbaycan'ı desteklenmesi yönünde baskı yapmaya başladılar. Onlara göre Azerbaycan Cumhuriyetindeki Azerbaycanlılar İran'ın kendi vatandaşları ve bütün Azerbaycan da İran'ın bir parçasıydı. Birkaç radikal gazete de hükümeti Ermenistan'ı kınamaya davet etti. Aliyev tarafından atılan adımlarla iki ülke arasında birkaç hatırı sayılır işbirliği ortaya konmuş olsa da tam bir dostluk tesis edildiği söylenemez.[281]

Mevcut İran yönetimi İran Azerbaycanlıları üzerindeki Azerbaycan Cumhuriyetinin etkisini kısıtlamak maksadıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin kendi politik yörüngesine oturtmaya çalışmaktadır. İran bunu yaparak şu politik yaklaşımları sergilemektedir: İran iç düzenini gerçek anlamda bağımsız ve refaha ulaşmış bir Azerbaycan Cumhuriyetinin var olmasını önlemek ve İran'ın bölgesel bütünlüğünü, iç düzeninin devamlılığını sağlamak amacıyla Güney Azerbaycan'daki etkisini azaltmak, Azerbaycan ve Orta Asya'da Türk ve Amerikan etkisinin artmasını engellemek, Türk dünyasının birleşmesine engel olmak, Kafkaslardaki, Orta Asyadaki ve Rus Volga bölgesindeki Müslümanları etkilemek için güç kazanmak, Azerbaycan'ın pazarlarına ve doğal kaynaklara serbest giriş yapabilmek, resmi İslam devrimi ihracatı

---

[281] Cornell, **a.g.m.**, s.53.

doktrini ile bağlantılı olarak Azerbaycanda aşırı İran milliyetçisi Müslüman bir rejim oluşturmak.[282]

1990'ların başında Azerbaycanlılar statüleri ve dillerini kullanmaları yönünde İran'da çıkış yakaladılar. Pehlevi rejimiyle karşılaştırıldığında, İslam Cumhuriyeti Azerbaycan dilinin halk tarafından kullanılmasına daha yumuşak ve hoşgörülüydü. Azerbaycanlı din adamları çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu cemaatlere kendi dillerinde hitap edebiliyorlardı. Azerbaycan kökenli liderler, örneğin Ayetullah Hamaney Güney Azerbaycan'da halka Türkçe sesleniyordu. Bu durum Azerbaycanlıların ana dillerine bağlılıklarının bir göstergesidir. Fakat resmi yazışmalar ve yayınlar sıkı bir şekilde kontrol edilmeye devam ediliyordu. Azerbaycan dilindeki yazışmalar asimile olma sürecini tamamlamış Azerbaycanlılar tarafından okunup kontrol ediliyordu. Tebriz Radyosunun kullandığı dil Farsça cümle yapısını kullanıyor çok fazla Farsça kelimeye konuşmalarda yer veriliyordu. Bu da bozuk bir Türkçe ortaya koyuyordu. Bu durum bir grup Azerbaycanlı tarafından aşağılayıcı şovenist bir yaklaşım olarak algılanırken yaşlılar radyo yayınlarını hiç anlamıyorlardı. Çok bilinçli bir politika söz konusuydu ki başarısız olduğu da söylenemez. Birçok Azerbaycanlı entelektüel Farsçayı statü dili olarak algılıyordu. Bu politikalardan etkilenen genç öğrencilerin durumu bundan farksızdı. Örneğin Azerbaycanlı bir tıp öğrencisi öz aksanını nasıl saklayacağının ve nasıl daha iyi Farsi telaffuz kullanabileceğinin yollarını arıyorken, Farsi telaffuzunun iyileşmesi ile kız arkadaşını daha iyi etkileyebileceğini düşünüyordu.[283]

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanması sonucunda birbiri ardına gelişen olaylar sonucunda İran'daki Azerbaycanlıların yönelimlerini her ne kadar belli etmese de dikkatle izleyen Tahran durumun nereye varacağını sezinleyerek bir dizi önlemler almaya başladı. Öncelikle Karabağ'daki soruna yaklaşımı Kuzey Azerbaycan'a karşı etkili bir yaklaşım olsa da ülke içinde ters tepki yaratmış Azerbaycanlıların milli ve kardeşlik

---

[282] Nesibli, **a.g.m.**, ss.4-5.
[283] Shaffer, **a.g.e.**, s.171.

duygularını uyandıran bir etken olarak Tahran'ın karşısına çıkmıştı. Bu politika yumuşatıldı. Bu manevrada Elçibeyin düşüşü ve Aliyevin başa geçmesi de Tahran'ın işine gelmişti.

1990'larda Tahran sık sık bölgelerin ve illerin sınırlarını değiştirerek demografik trende karşı koymaya ve etnik kökene bağlı kamplaşmayı önlemeye çalıştı. Ekim 1992'de Doğu Azerbaycan bölgesini bölerek Erdebil bölgesinde yeni bir eyalet kurmaya karar verdi. Sabalan, Sahand ve Erdebil bu yeni bölge için teklif edilen isimlerdi. Bu karar üzerine yapılan tartışmalar ve ortaya koyulan eleştiriler çoğu Azerbaycanlının bu politikaya karşı olduğunu ortaya koyuyordu. Hatta kendisini tamamen İranlı olarak ve İran'la birlikte tanımlayanlar bile Azerbaycan bölgesindeki isimlerin korunması gerektiği fikrini savunuyorlardı. Kendini rejime adamışlar arasında dahi Azerbaycan etnik kültür ve kimliğinin yok edilmesini istemeyenler mevcuttu. Bölgelerin yeniden isimlendirmesi odaklı çıkan tartışmalar daha farklı konularda daha geniş bir yelpazede anlaşmazlıkların mevcut olduğunun göstergesiydi.

Bu tartışmalara rağmen Erdebil'in ayrılması başta sınırlı bir reaksiyon ile karşılaştı. Erdebil'de yaşayan halkın çoğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle, ayrı bir eyalet olmanın kendilerine yeni kaynaklar sağlayacağı düşüncesiyle kararı desteklediler. Fakat yeni kurulan bu eyaletin isminde Azerbaycan kelimesinin olmaması yeni bir dargınlığı körükledi. Bu karara karşı olan mektuplar basında yer almaya başladı. Bu mektuplarda Doğu Azerbaycan ve merkezi Tebriz olan Merkezi Azerbaycan yeni isimlendirme için teklif ediliyordu. 15 Ekim 1992'de hükümet Sabalan ismiyle yeni eyaleti kurduğunu açıkladı. Bu duruma karşı olan fikirler ve sesler susturulamaz hale geldi. Ocak 1993'de Meclis İçişleri Komitesi yeni kurulan eyaletin Doğu Azerbaycan, merkezi Tebriz olan eyaletin ise Merkezi Azerbaycan olarak adlandırıldığını açıkladı. Fakat tartışmalar devam etti. 11 Nisan 1993'de bir son dakika kararıyla yeni eyalet Erdebil, Merkezi eyalet ise Doğu Azerbaycan olarak isimlendirildi ve o şekilde kaldı. Bu son durumdan hoşnut olmayan bazı Azerbaycanlılar eyaletlerinin isminden Azerbaycan kelimesinin

kaldırılmasına tepki göstermeye devam ettiler. 1994'de Azerbaycanlı öğrenci grupları bu durumu protesto eden açık mektupları Meclise göndermeye devam ettiler. Bu parçalama üç eyaletin birleşiminin Azerbaycan olarak algılanmasını etkilemedi. Ayrı eyaletler olmalarından kaynaklanan resmi statülerine rağmen bu üç bölgenin milletvekilleri Azerbaycan'ı etkileyen hususlarda beraber hareket etmeye devam ettiler.[284]

Diğer bölgesel düzenlemelerde farklı reaksiyonlara neden oldu. 1994 Ağustosu'nda Kazvin'de ayaklanmalar baş gösterdi. Kazvin etnik olarak karışıktı. Halkın bir kısmı Fars diğer kısmı ise Azerbaycan kökenliydi. Ayaklanmaların nedeni nüfus çoğunluğu Azerbaycan Türkü olan Zencan'dan bu şehrin ayrılmasıydı. Protestocular bu hareketi, Türkçe konuşan halkın Fars ağırlığı olan yerlere dahil edilerek bütünden koparılıp eritilmesi girişimi olarak değerlendiriyorlardı.[285]

İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti ilişkileri bu süreç sonrasında da tam olarak rayına oturmamış, Hazar ve enerji kaynakları başta olmak üzere birçok alanda anlaşmazlıklar devam etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti kuzeyde Rusya ve güneyde İran arasında enerji yolları üzerinde yüzünü Batıya ve ABD'ye dönmüş, NATO ile ilişkilerini geliştirmiş, İran'la tam aksi istikamette yol almıştır. Tüm bu gelişmeler zaman zaman Hazar'da suların ısınmasına neden olmuştur. Bu arada İran'ın ülke içinde, özellikle Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı üstü kapalı teyakkuz durumu devam etmiştir.

---

[284] Shaffer, **a.g.m.**, ss.463-464.
[285] Shaffer, **a.g.e.**, s.177.

B- SON ON YILDA GÜNEY AZERBAYCANLI TÜRKLERİN KURDUĞU SİYASİ ÖRGÜTLER, AMAÇLARI VE FAALİYETLERİ

1990'ların ilk yarısında İran'da birçok Azerbaycan politik platformu ve organizasyonu kuruldu. Bu oluşumlar çok geniş bir fikir yelpazesinin varlığına işaret ediyordu. Bir kısım İran meclisinde çalışmalarını sürdürürken diğer bir kısım Güney Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması gerektiğini savunabiliyordu. Bu yelpazedeki oluşumlardan en önemlisi 1993'de Meclis'te kurulan Azerbaycanlı Milletvekilleri Komitesi idi. Bu komite Azerbaycanlıların nüfus olarak yoğun olduğu bölgeleri ilgilendiren konulara ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkilere odaklanmıştı. Buna ek olarak Azerbaycanlı milletvekilleri tüm ülke çapındaki Azerbaycan Türkü vatandaşları ilgilendiren problemleri de açıkça dile getiriyorlardı.[286]

Azerbaycan basını ve İran dışında faaliyet gösteren Azerbaycan milliyetçisi organizasyonlar Azerbaycanlı birkaç milliyetçi hareketin İran'da varlığı hakkında yayınlar yaptılar. Bunlar arasında önemlileri, Azerbaycan Fedaileri Örgütü, Güney Azerbaycan Halk Cephesi ve Azerbaycan Kurtuluş Cephesi idi. Bu organizasyonların çoğu Sovyetlerin dağılması ve sonrasında Kuzeyde gelişen olaylardan etkilenmiş, kuzeyde yaşanan bu dönemi kendileri için örnek olarak almışlardı. Örneğin GAMIC amacını açıkça Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı olarak açıklamıştı.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı sonrası yaşanan İran'da Azerbaycan milli kimliğinin yükselişi ile ilgili tüm gelişmelere rağmen faaliyet yoğunluğu belli bir seviyenin üzerine çıkamadı ve sınırlı kaldı. İran'da mevcut rejimin 1993'den itibaren tehlikeyi sezerek etkinleştirdiği politikalar, 1990 başında başlayan hareketin siyasi bir güç olarak günümüze ulaşmasını engelledi.

---

[286] Shaffer, **a.g.e.**, s.180.

Fakat her şeye rağmen 1990'ların ortalarına gelindiğinde, İran'da toplumun farklı yönlerinden reform taleplerinin yeni yeni ifade edilmeye başladığı dönemde İranlı Azerbaycanlıların bir kısmı da 90'ların başında kazandıkları ivme ile haklarını siyasi platformlarda aramaya başladılar. Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı İran Azerbaycanlılarını siyasi arayışlara itmiş ve İran Azerbaycanlıları için yeni bir dönem başlamıştır.

Siyasal arayışlar 1996'da en üst seviyelere çıkmış, İran rejiminin baskıları ve aldığı politik önlemler neticesinde 2000'li yıllara gelindiğinde siyasal hareket ülke dışına doğru kaymış, milliyetçi hareket ise sivil toplum hareketi çerçevesinde sosyal alanda gelişimine devam etmiştir.

Mevcut kısıtlı sayıdaki siyasi örgütlerin en popüler ve göze çarpanı Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH)'dir. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi 1995 yılında Tahran Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Dr.Muhammed Çehregani önderliğinde siyasi bir örgüt olarak kurulmuştur. 1996 baharında yapılan İran Parlamento seçimleri ile dikkatleri üzerine toplamıştır. Tam olarak destekleyen sayısı belli olmamakla birlikte en geniş tabanlı hareket olduğu iddia edilmektedir.

Çehregani Parlamento seçimleri için Tebriz'den bağımsız milletvekili adayı olarak kaydoldu. Seçim kampanyası boyunca İran'daki Azerbaycanlıların 1905'den beri baskı altında olduğunu açıkça ifade etti. İran'da yaşayan Azerbaycanlıların İslam Cumhuriyeti Anayasası ile vaat edilmiş olan ve İran'ın taraf olduğu uluslar arası anlaşmalarla kabul ettiği insani haklara sahip olmadığını, kullanamadığını dile getiriyordu.[287] Çehregani seçim propagandasını Azerbaycan dilinin, edebiyatının ve kültürünün yeniden canlandırılması ile çerçeveliyordu. Çehregani'nin seçim kampanyasında kullandığı ifadeler ve öğeler İran için pek alışılagelmiş şeyler değildi. Örneğin kampanya için dağıttığı broşürlerin kapak sayfasında Azerbaycanlı seçmenlere ''Şeyh Muhammed Hıyabani'nin ve Settar Han'ın

[287] Fatma DEMİRELLİ, ''Iranian Azerbaijanis May Help Turkey Handle the PKK, Armenia'', **Turkishnews**, 20 May 2002.

vatansever ve cesur çocukları'' diye sesleniyordu.[288] Çehregani'nin faaliyetlerinin İran yönetiminin dikkatini çekmesi gecikmedi.

1996 yılında yapılan seçimlerde beklenmedik bir başarı gösteren Çehregani 600000'den fazla oy aldı. Çehregani İran otoritelerinin emri ile gözaltına alındı ve seçimlerden çekildiğini açıklayana kadar iki hafta süresince gözaltında tutuldu. Seçimden çekildiğinin halka duyurulduğu 12 Mayıs günü yüzbinden fazla gösterici Tebriz sokaklarına döküldü. Tahran Üniversitesi'ndeki görevine son verilen Çehregani ev hapsinde tutulmaya devam etti. Şubat 2000 seçimlerinde tekrar aday olmak için başvuran Çehregani'nin başvurusu reddedildi. 1996'dan itibaren üç kez hapse giren Çehregani 2002'de Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın İran yönetimine mektubu ve birçok uluslar arası örgütün baskısı sonucu yurtdışı seyahat yasağından kurtulmuş ve İran'ı terk etmiştir. İran'ı terkinden sonra bir süre Azerbaycan ve Türkiye'de kalan Çehregani bazı Avrupa ülkelerini ziyaretinden sonra ABD'ye yerleşmiş, GAMOH Başkanı olarak faaliyetlerini bu ülkeden sürdürmektedir.

Çehregani ABD'ye yerleştikten sonra İran'da 1996 sonrası birçok kez işkenceye maruz kaldığını, işkenceler sonucunda vücudunun sol tarafında kısmi felç oluştuğunu, sol gözünde görme kaybı oluştuğunu ifade etmiştir. İşkenceler sırasında kendisinin televizyonda İsrail ve Türkiye ajanı olduğunu açıklaması durumunda işkencenin sonlanacağının ifade edildiğini belirtmiştir.[289]

GAMOH internet sitesinde kendisini, Türkçülüğü, muasırlığı ve inanç özgürlüğünü hedefleyen, yüze yakın ilmi-edebi, milli-medeni, sosyal-siyasi kurumu etrafında birleştiren ve milyonlarca taraftarı olan büyük demokratik, siyasi-içtimai hareket olarak tanımlamaktadır. İran içindeki faaliyetlerini gizli olarak devam ettirmeye çalışan örgüt 2002 yılından itibaren

---

[288] Shaffer, **a.g.m.**, s.17.
[289] Muhammed Çehregani, ''Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?'', s.5, **http://www.csis.org**

ülke dışında temsilcilikler kurmaya başlamış, hâlihazırda ülke dışında 24 temsilciliğinin bulunduğu bildirilmektedir.[290]

GAMOH Güney Azerbaycan Türklerine ''self-determination'' hakkının verilmesini istemektedir. GAMOH'un iki temel prensibini, Türkçülük Muasırlığı internet sitesinde Ziya Gökalp'in ifade ettiği Türkçülük ve Çağdaşlık olarak algıladığını ve amaçladığını ifade etmektedir. İnanç özgürlüğü ise üçüncü temel prensip olarak ele alınmış olup Azerbaycan Türkü azınlığın ve çoğunluğun inanç özgürlüğüne saygılı olması gerektiğini ifade etmektedir. GAMOH'a göre Azerbaycan Türkünün milli ideolojisi ''Türküm, çağdaşım, özgürüm'' şeklinde olmalıdır.[291]

Çehregani İran'ın toprak bütünlüğünden yana olduklarını, Türkiye veya Azerbaycan'la birleşmeyi amaçlamadıklarını, İslami rejim altında değil demokratik bir rejim altında yaşamak istediklerini, Azerbaycanlıların haklarına saygılı federatif yapıda bir İran'a sıcak bakabileceklerini, zamanla bu yapıda Azerbaycan Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği ülkelerinin sınır yapısına benzer bir yapının ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir. Kuzey Azerbaycan'la birleşmenin amaçları olmadığını, İran bütünlüğü altında Azerbaycanlıların haklarına sahip Almanya veya ABD'de mevcut olduğu gibi demokratik federal bir yapı içerisinde yaşamak istediklerini, fakat zaman içinde Azerbaycanlıların birleşmek istemeleri durumunda buna hiçbir gücün karşı çıkamayacağını dile getirmektedir.[292] Fakat Çehregani GAMOH internet sitesinde orta ve uzun vade amaç olarak, tabii bir hak olarak bağımsız bir ulus olma yolunda canla başla çalışmak gerektiğinden bahsetmektedir. Sürpriz olmazsa Kuzey'le bütünleşmenin de gelecek nesillerin görevi olduğunu belirtmektedir.[293]

---

[290] GAMOH, ''Güney Azerbaycan Milli Oyanış Herekatı'' **http://www.gamoh.org/gamoh.html**
[291] GAMOH, ''Güney Azerbaycan Milli Oyanış Herekatının Meramnamesi'', **http://www.gamoh.org/meramname.html**
[292] Çehregani, **a.g.m.**, s.6.
[293] Muhammed Çehregani, ''Arzular ve Gerçekler'', **http://www.gamoh.org/**

İran nüfusunun farklı etnik gruplardan oluştuğunu ve Azerbaycanlıların da bu grupların en büyüğünü oluşturduğunu 2003 yılında verdiği bir demeçte bildiren Çehregani, İran'da demokratik, laik ve insan haklarına saygılı, bütün etnik grupları temsil eden bir yönetim istediklerini söyledi. Çehregani, İran rejiminin terörü desteklediğini ve nükleer silah elde etmek istediğini gösteren kanıtlar bulunduğunu bildirdi. İran'da bir rejim değişikliği için bütün ülke ve uluslararası kuruluşların desteğine ihtiyaçları olduğunu ancak bu yolda can vermekten çekinmediklerini söyledi. Çehregani, ABD ve Türkiye'den doğrudan bir destek beklemediklerini ancak Türkiye'nin, ABD'nin İran politikasına karşı çıkmamasının hem İran halkı hem de kendi çıkarı için iyi olacağını belirtti.[294] Çehregani ve lideri olduğu hareket ABD tarafından ihtiyaç duyulduğunda kullanıma hazır bir kart olarak elde tutulmak istenmektedir. Fakat Çehregani'nin İran'daki etkinliği çok şüphelidir. Ayrıca GAMOH'un da destekçi sayısı da tam olarak bilinmemekle birlikte ABD'nin ihtiyaç duyacağı kitlesel hareketi yönlendirecek boyutta olmadığı tahmin edilmektedir. Ayrıca gerek 1946'da Özerk Hükümetin yıkılışındaki payından gerekse 1953 devriminden beri süregelen anti-amerikan bir yaklaşımın İran Azerbaycanlıları arasında yaygın olduğu düşünülürse Çehregani'nin ABD ile aşırı paralel rotada seyretmesi taraftar kaybına bile sebep olmuş olabilir.

Türkiye ile GAMOH ilişkilerine bakacak olursak her ne kadar Türkiye'de temsilciliği bulunduğu internet sitesinde belirtilmiş olmasına rağmen, temsilciliğin kişi bazında olduğu GAMOH'a ait herhangi bir büronun dahi bulunmadığını belirtmek gereklidir. Türkiye İran Azerbaycanlılarına ve siyasi faaliyetlerine oldukça mesafeli davranmaktadır. Nedeni şüphesiz PKK ile ortak mücadele edilen bir ortamda varılan uzlaşmanın bozulmaması ve diğer olumlu ikili ilişkilerin zedelenmemesidir. Çehragani'nin 2003 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e Çehregani ile görüşüp görüşmeyeceği sorulduğunda, ''Hayır, İran'ın içişlerine karışmayız biz'' şeklinde cevap vermiştir.[295] Çehregani 4 Haziran 2006

---

[294] Taçlan Süerdem, **''**Çehregani: 'Türkiye, ABD'nin İran Politikasına Karşı Çıkmasın''**,** **http://www.voanews.com/turkish/archive/2003-06/a-2003-06-16-1-1.cfm**,16/06/2003.
[295] **http://www.ntvmsnbc.com/news/222600.asp**

yılında tekrar Türkiye'ye gelmiş, 9 Haziran'da gözaltına alındıktan sonra İran'ın kendisine teslim edilmesini istemesine rağmen ve 10 Haziran'da Azerbaycan'a gitmesi sağlanmıştır. Çehregani buradan da kısa sürede ayrılarak ABD'ye dönmüştür.[296] Türkiye mesafeli tavrını tekrar ortaya koymuştur.

GAMOH aldığı manevi destekle birlikte Güney Azerbaycan'ın sık sık gündeme gelmesini başarmaktadır. GAMOH isminin ABD ile yan yana gündeme gelmesinin de mevcut şartlar altında İran'ı tedirgin ettiği şüphesizdir. Bunun ötesinde Azerbaycanlıların siyasal faaliyetinin çok düşük seviyede olduğu İran'da siyasi bir örgüt olarak GAMOH'un bugünkü etkinliği tartışmalıdır.

Etkinlikleri GAMOH gibi sınırlı olan, İran Azerbaycanlıların faaliyet göstermeye çalışan diğer örgütleri şunlardır; Dünya Azerbaycanlılar Kongresi, Azerbaycan Demokrat Fırkası, 21 Azer Teşkilatı, Azerbaycan Federasyonu, Azerbaycan Milli Cephesi, Azerbaycan Federal Demokrat Harekatı, Güney Azerbaycan Bağımsızlık Partisi, Kuzey ve Güney Azerbaycan Akademik Birliği, Tebriz Gençlik Birliği, Azerbaycan Siyasi Muhacirlerinin Dünya İttifakı, Güney Azerbaycan Öğrenci Birliği, Vahid Müstakil Azerbaycan Cephesi ve Güney Azerbaycan Televizyonu (GünAz TV).

Mevcut hemen hemen tüm siyasi örgütler varlıklarını Avrupa ülkelerinde, Kanada'da ve ABD'de sürdürmektedirler. Tümünün İran'daki etkinlik sahasının yok denilecek kadar kısıtlı olduğu değerlendirilmektedir. Taraftar kitlesinin az olmasının yanı sıra diğer dezavantajları ise kendi aralarında da tam bir birliktelik sağlayamamış olmalarıdır. Aralarında görüş ayrılıkları mevcuttur. Bazı örgütler tam bağımsızlığı, bazıları İran çatısı altında Azerbaycan Federasyonu kurulmasını, bazıları Kuzey Azerbaycan'la birleşmeyi savunmaktadırlar. Ortak olan amaçları ise İran'daki

---

[296] **http://www.azernews.net/view.php?d=8444**

Azerbaycanlıların milli haklarına kavuşması, anadillerini sınırsız kullanabilmeleri, milli geleneklerini yaşatabilmeleri, çocuklarına anadilde eğitim aldırabilmeleridir.

Görüldüğü üzere İranlı Azerbaycanlıların siyasi faaliyetleri kısıtlı, mevcut az sayıda siyasi örgüt ülke dışındadır, her ne kadar medyada yanlış aksettirilse de Çehregani İran Azerbaycanlılarının lideri konumunda değildir. Siyasi hareket İran İslam Cumhuriyeti'nin karakteri ve politikaları nedeniyle ülke dışına dağınık bir şekilde savrulmuş durumdadır. Tek bir siyasi örgütten veya İran Azerbaycanlılarının tek bir siyasi liderinden bahsetmek olanaksızdır. Fakat az sayıda da olsa siyasi örgütler, İran Azerbaycanlılarının geleceği konusunda düşünmekte, fikir üretmekte, fikirlerini yaymada interneti etkin bir şekilde kullanmakta, Avrupa'da konferans ve paneller düzenlemekte, bu faaliyetlere ABD ve AB'den bilim ve siyaset adamlarını davet etmektedirler. İranlı Azerbaycanlıların sorunlarını sık sık açık mektuplar ve karşılıklı görüşmeler yoluyla özellikle dünya kamuoyunun ve siyasilerinin dikkatini Güney Azerbaycan'a çekmeye çalışmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında İran Azerbaycanlılarının yurtdışında yaptığı çalışmalar ileriye dönük olarak küçümsenmemelidir.

Bu arada 1997 seçimlerinden itibaren ideallerine ulaşacaklarını umarak ve Hatemi'nin azınlıklara seçim öncesi göz kırpmalarına inanan Güney Azerbaycanlılar Reformcuları desteklemişlerdir. Karakter olarak İran'ın topyekun çağdaşlaşmasını destekleyen tavırları da bunda itici güç olmuştur. Fakat Reformculardan da ne demokratikleşme ne de milli haklar açısından bekleneni alamamışlardır. Zaten kısa süre sonra radikal tavırlarıyla tüm dünyanın dikkatini üzerine ve İran üzerine toplayan Ahmedi Nejad'ın gelişi İran'ın kendi kendine demokratikleşeceği konusundaki tüm umutları söndürmüştür.

C- KARİKATÜR KRİZİ ÇERÇEVESİNDE İRAN'DA SON DURUM

Dünya kamuoyu 2006 yılında yeni bir kriz türü çok popüler hale geldi. Danimarka'da yayınlanan Hz. Muhammed'e hakaret içeren bir karikatür dünya çapında tüm Müslümanları ayağa kaldırmıştı. Çok geçmeden İran'daki Azerbaycan Türklerini dünya kamuoyunun gündemine taşıyan karikatür krizi 12 Mayıs 2006'da patlak verdi. Tahran'da devletin resmi haber ajansı İRNA'ya bağlı olan "İran" gazetesinin ekinde, bir karikatürde Türklere hakaret edilmesiyle İran'da olaylar başladı. Devlet gazetesinin ekinde yer alan karikatürde Azerbaycan Türkü söyleneni anlamayan, kendi dilini bilmeyen asalak bir böcek olarak gösteriliyordu. BBC'nin haberine göre asıl enteresan olan karikatüristin etnik Azerbaycanlı olmasıydı.[297]

Karikatüre tepkiler gecikmedi. Üniversitelerde Azerbaycanlı öğrencilerin sokaklara dökülmesiyle başlayan gösteriler kısa sürede kitleselleşerek Azerbaycan toplumu tarafından ciddi olarak desteklendi. 22 Mayıs'ta ise Tebriz'de halk sokağa döküldü ve büyük gösteriler başladı. Zencan, Erdebil, Urmiye, Hoy ve diğer illerde de devam etti. Gösterilerde devlet binaları bankalar taş yağmuruna tutuldu. Gazetenin Urmiye'deki temsilciliği ateşe verildi.[298] Gösterilere yüz binlerce Azerbaycanlı katıldı. Gösterilerde 5-10 kişinin öldüğü, yüze yakın yaralanan olduğu ve iki yüzden fazla kişinin tutuklandığı tahmin edilmektedir. 1979'dan beri İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen en büyük gösteriler bir hafta boyunca sürdü. "Azerbaycan yasasın!", "Azerbaycan bir olsun, merkezi Tebriz olsun!", "Azerbaycan Milleti, çekmez bu tür zilleti!", "Karabag bizimdir, bizim olacak", "Türk dili ölen degil, Fars diline dönen degil!", "Haray haray men Türk'em!", "Fasist gazete kapatılmalıdır!", "Ölüm olsun İran'a!" gibi sloganlar atıldı. Anayasanın degistirilmesi, hükümetin istifası, anadili Türkçe'nin resmileşmesi, Güney Azerbaycan'ın milli, kültürel, sosyal ve ekonomik sorunlarının giderilmesi göstericilerin sloganları arasındaydı.

---

[297] **http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/5024550.stm**

[298] **http://today.reuters.co.uk/news/newsArticle.aspx?type=worldNews&storyID=2006-05-23T105615Z_01_L23593294_RTRUKOC_0_UK-MEDIA-IRAN.xml**

24 Mayıs'ta Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlılar İran Büyükelçiliği önünde bir gösteri düzenleyerek, karikatürü ve İran'ın iç politikasını eleştiren sloganlar attılar, elçilik önüne siyah çelenk bıraktılar. Haziran ayının ilk günlerinde Brüksel ve Köln'de de Azerbaycan Türkleri karikatürü kınayan mitingler düzenlediler

23 Mayıs'ta gazete kapatıldı. Gazetenin editörü ve karikatürist bölücü ve provakatif yayın yapmak suçundan tutuklanarak hapse atıldı. İran İçişleri Bakanı ''Bu tüm İranlılara yapılmış bir hakarettir. Hoş göremeyiz.'' açıklamasında bulundu.[299] Güney Azerbaycan'la ilgili etnik sorunlara yönelik herhangi bir yayın yapmayan İran televizyonu kısa süreliğine bu politikasını bozdu. Kültür Bakanı televizyonda yaptığı açıklamada karikatür için Azerbaycanlılardan özür diledi. Fakat Azerbaycanlı milletvekili İşret Şaik özrün çok geç geldiğini Bakanı mahkemeye vermek için imza topladığını ifade etti.[300]

Gazete 28 Ekim'den itibaren tekrar yayınlanmaya başladı. İran Gazetesi 28 Ekim tarihinde yayınlanan ilk baskısında Azerbaycan Türklerinden özür diledi.[301]

İran Yönetimi nükleer kriz ve ABD ile mevcut sorunlar çerçevesinde karikatür krizini, İran'ın iç dengelerini bozmaya yönelik bir komplo olarak değerlendirdi. Bazı çevreler ise karikatür için özür dilenmesine rağmen olayların bir çığ gibi büyümesinin sorunun sadece bundan ibaret olmadığının göstergesi olduğunu ileri sürdüler.

Karikatür son bir yılda çeşitli kesimlerin reaksiyon seviyesini ölçen bir materyal haline geldi. İran'ın ABD tarafından kuşatıldığı, uranyum zenginleştirme çalışmaları nedeniyle baskı altında tutulduğu, ''Irak'tan sonra

---

[299] **http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/5008420.stm**
[300] **http://www.nytimes.com/2006/05/24/world/middleeast/24iran.html?ex=1150344000&en=a26da55e5a53efbd&ei=5070**
[301] Ebulfez Paşaoğlu, ''«İran» Qəzeti Yenidən Satışa Buraxılıb'', **http://www.azadliq.org/Article/2006/10/31/20061031134830827.html**

sıra şimdi İran'da mı?'' sorusunun sıkça konuşulduğu, İran Azerbaycanlılarının ABD müdahalesi durumunda renginin ne olacağının tartışıldığı bir süreçte karikatür krizinin ortaya çıkması Azerbaycan Türkleri ile ilgili mevcut resmi ortaya koymuştur.

Azerbaycan Türkleri Azerbaycan kimliği ile ilgili hassasiyetlerini geniş çapta sürdürmektedir. İran meclisinde Azerbaycan Türklerinin kültürel haklarını savunan veya savunmaya hazır milletvekilleri mevcuttur. Özellikle öğrenci hareketi etkinliğini devam ettirmekte, Azerbaycanlı halkı gerektiğinde uyandırmayı başarabilmektedir. Beyan edilen özürlere, televizyonda ve basında yapılan af dileyici açıklamalara rağmen gösterilerin devam etmesi, Azerbaycan Türklerinin sadece bir karikatürden değil, rejimin ve ülke içindeki genel yaklaşımın kendilerini rahatsız ettiğini göstermektedir. Gösteriler sırasında atılan sloganlar da bu genel rahatsızlık durumunun varlığını destekleyen yöndedir. Karikatürün bir devlet gazetesinde yayınlanmış olması İran yönetimini zor durumda bırakmıştır. İran yönetimi Azerbaycan Türkü vatandaşlarına bakan seviyesinde hitap etmek zorunda kalmış, hareketlerin boyutunun genişlemesini engelleme telaşı sergilemiştir. İran'da ne Azerbaycan Türklerinin ne de İran yönetiminin bu olayı sadece bir karikatüristin ve bir editörün hatası olarak görmemesi konu ile ilgili hassasiyetlerin iki yönlü olarak devam ettiğini göstermektedir. Tabii ki İran'ın üzerindeki nükleer kriz baskısı İran'ın milli bütünlüğü hakkında telaş yapmasına her zamankinden daha hassas davranmasına neden olmuştur.

SONUÇ

Azerbaycan Türkleri son yüzyılda 1906 İran Meşrutiyet Devriminde aldıkları rolle başlamak üzere İran iç politikasında sürekli aktif olmuşlardır. Çağdaşlaşmanın ve demokratikleşmenin taraftarı ve öncüsü olmuşlardır. 1920'de Azadistan Devleti'ni, 1945'te Azerbaycan Özerk Hükümeti'ni kurmuşlardır. 1979'da Şah'a karşı ayaklanmaya öncülük etmişler, idealleri ile devrim yönetiminin ters istikamette olduğunu görmeleri üzerine devrime karşı tekrar harekete geçmişlerdir. İran'ın son yüzyılda yaşadığı siyasi değişimlerde hep sahnede olan Azerbaycan Türkleri ''Tebriz istemezse İran'da hiçbir şey olmaz'' sözünü akıllara kazımışlardır.

İran son yüzyılda bugün de olduğu gibi Büyük Güçler tarafından hiç rahat bırakılmamıştır. Yaşanan son iki dünya savaşında da toprakları işgal edilmiş, savaşlardan sonra da enerji kaynakları zenginliği nedeniyle Büyük Güçlerin rekabet alanına dönmüştür. Bahse konu şartlar neticesinde İran'da sağlıklı bir devlet ve sosyal yapı tesis edilememiştir. Bu nedenle geçmişteki siyasi faaliyetleri de göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan Türklerine kuşkuyla yaklaşıldığı görülmektedir. Bu kapsamda kimi zaman anadilde yayın yapmaları yasaklanmış, kimi zaman anadilde öğretimleri yasaklanmış hatta çocuklarına Türkçe isim koymalarının yasak olduğu dönemler dahi olmuştur. Özellikle Pehlevi döneminde olmak üzere Azerbaycanlıların Türk olmadıkları Fars ırkının bir kolu olduğu ileri sürülmüştür. Güney Azerbaycan Bölgesi ekonomik ve sosyal yönden kasıtlı olarak zayıf düşürülmüş, halk işsizlik nedeniyle ülkenin diğer bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Güney Azerbaycan bölgesindeki homojen Azerbaycanlı nüfus yapısının dağıtılması maksadıyla bölge eyaletlere ayrılmıştır.

Azerbaycan Türklerinde bu politikaların sonucu olarak veya doğal olarak farklı kimlik algılamalarının geliştiği görülmektedir. Bir kısım Azerbaycanlı da Farslarla aynı fikirdedir. Bu grup kendilerini öz Farslı olarak tanımlamaktadır. Diğer bir grup İranlı kimliği altında Azerbaycan etnik kültürel kimliğini kabul etmektedir. Bu grup etnik kültürel haklarına sahip İranlı olarak

yaşamak istemektedir. Diğer grup ise Azerbaycan Türk kimliğini benimsemiştir ki bu grup arasında da görüş ayrılıkları mevcuttur. İran'dan ayrılmayı benimseyenler, İran'da federatif yapı olmasını savunanlar, İran'a Azerbaycanlıların hakim olması gerektiğini iddia edenler, İran'dan ayrılarak Kuzey Azerbaycan ile hatta Türkiye ile birleşme arzuları bulunanlar bu grupta yer almaktadırlar. Bu dağılımların nicelik yönünden tam olarak belirlenmesi mümkün gözükmemektedir. İkinci grupta yer alanların çoğunlukta olduğu tahmin edilmektedir. İran'daki mevcut yönetim şeklinden ülke genelinde şikâyetlerin arttığı düşünüldüğünde, bu grupta yer alanlar da demokratik ve kültürel haklarını tam olarak elde edememiş insanlar olarak mevcut durumdan hoşnut olmadıklarını değerlendirebiliriz. Tüm saydığımız grupların ötesinde son karikatür krizinde meydana gelen olaylar Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun etnik kimliklerine dair hassasiyetlerini koruduklarını ve sahiplendiklerini açıkça göstermiştir.

Azerbaycan Türkleri İran'ın tüm sancılı değişim dönemlerinde ön plana çıkmayı başaran bir topluluktur. Bu topluluk İran iç politikasında etkin roller üslenmiştir. Azerbaycan Türkleri özellikle yeniliğe, çağdaşlaşmaya, demokratikleşmeye yönelik siyasi hareketlerde rol almışlardır. Azerbaycan Türkleri İran'a birçok büyük siyasi, iş adamı, bilim adamı ve sanatçı kazandırmışlardır.

Azerbaycan Türklerinin İran iç politikasındaki etkin rolü devam etmektedir. Azerbaycan Türklerinin gelişen şartlara bağlı olarak son yüzyılda olduğu gibi topyekûn İran için veya ayrılıkçı bir yol izleyerek sadece kendi gelecekleri için harekete geçebilecek siyasi bir karaktere ve potansiyele sahip olduğu değerlendirilmektedir. Azerbaycan Türklerinin son yüzyılda harekete geçtiği noktalar dikkate alındığında, hareketin ülkenin işgal edildiği savaş yıllarına veya rejimle ilgili bir sorun yaşandığı yıllara rastladığı görülmektedir. İran'da gelecekte rejimle ilgili bir sıkıntı olması durumunda veya Irak gibi müdahaleye maruz kalması sonucunda meydana gelebilecek benzer bir ortamda Azerbaycanlıların İran iç politikasında çok aktif rol alacakları dikkate alınmalıdır.

Türkiye Azerbaycan Türkleri ile sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerini çeşitli kanallardan geliştirmelidir. Azerbaycan Türkleri ile kültürel bağlar sağlamlaştırılmalıdır. Bir Türk'ün İran'a gittiğinde hiçbir tercümana gerek duymaksızın 15 ila 30 milyon kişi ile Türkçe konuşabileceğini, ortak bir kültürden gelenekten karşılıklı bahsedebileceğini bilmesinin çok önemli olduğu, karar vericilerin ise komşu ülkemizde yaşayan 15 ila 30 milyon nüfusa sahip bir Türk topluluğunun siyasi tarihini, siyasi yönelimlerini bilmesinin ve takip etmesinin ise hayati öneme sahip olduğu değerlendirilmektedir.

İran bugün yine dünya gündeminin ön sıralarındadır. Uranyum zenginleştirme projesine devam etmekte ısrar etmektedir. Bu nedenle İran üzerinde ABD'nin başını çektiği baskılar her geçen gün artmaktadır. İran'ın Irak'la aynı veya benzer bir kaderi paylaşması durumunda ülke içinde tüm bölgeyi ve dünyayı çok çalkantılı gelişmelerin yaşanacağı aşikârdır. İran'ın böyle bir dönemden geçmesi durumunda Azerbaycan Türklerinin baş aktörlerden birisi olarak sahnede yer alacakları öngörülmektedir.

İran'da Azerbaycan Türklerinin siyasi faaliyetlerinin tırmandığı noktalar;

1906 Meşrutiyet Devrimi,

1918'de Azadistan Devletinin kurulması,

1945'te Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin kurulması,

1979'da İslam Devrim'de öncü rolünün üstlenilmesi,

Devrim sonrasında kanlı bir şekilde bastırılan Humeyni'ye karşı girişilen geniş çaplı ayaklanma,

1995 meclis seçimleri ve en son 2006'da karikatür krizinde meydana gelen protesto gösterileri şeklinde özetlenebilir.

Gelinen son noktada çalışmada;

Azerbaycan Türklerinin İran'daki varlığı ve kökeni ortaya konmuş,

İran siyasi tarihi ile ilintili olarak Azerbaycan Türklerinin yüzyıllık siyasi tarihi genel hatlarıyla resmedilmiş,

Azerbaycan Türklerinin son yüzyılda İran'da siyasi faaliyetlerinin pik yaptığı noktalar detaylı olarak incelenmiş,

Azerbaycan Türklerinin kimlik yaklaşımları sergilenmeye çalışılmıştır.

Azerbaycan Türkleri son yüzyılda giriştikleri siyasi faaliyetlerde şu ortak ve can alıcı noktalar dikkati çekmektedir:

Azerbaycan Türkleri demokratikleşme, modernleşme, reform yanlısı hareketlerde ortaya çıkmışlardır. Bu nedenle İran İslam Rejiminin ortak üst kimlik olarak ortaya koyduğu Şiilik şemsiyesi Azerbaycan Türklerini altında barındırmakta zorluk çekmektedir. Azerbaycan Türkleri İran'ın geneli tarafından kabul görmeyen baskıcı rejimlere karşı İran'ın topyekun kurtuluşu için harekete geçmişler, bunu mümkün görmediklerinde ise kendi rotalarını çizme yoluna gitmişlerdir. Azerbaycan Türkleri önemli siyaset, düşünce, sanat, bilim adamları ve askerler yetiştirmiştir. Pehlevi Döneminden beri Azerbaycan Türkleri hem İran Milliyetçiliğine hem de Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine önderlik etmiştir. Azerbaycan Türkleri arasında çok farklı kimlik yaklaşımları mevcuttur. Bir kısım İranlılığı benimsemiş diğer kısım ise bunu kabul etmemektedir. İkinci kısım arasında da görüş ayrılıkları mevcuttur. En ılımanları ana dil, kültür ve sosyal haklarını isterken, en sert olanları İran'dan ayrılmayı kendi kaderlerini başka bir bayrak altında çizmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bunların yanı sıra İran bayrağı altında federatif bir yapıda var olmayı, İran'dan ayrılarak Kuzeyle birleşmeyi hatta Türkiye ile birleşmeyi dahi savunanlar mevcuttur. Bu gruplandırma İran'ın mevcut yapısı sebebiyle nicelik olarak netleştirilememektedir. Fakat dünya basınında ''Turnusol Kâğıdı'' olarak betimlenen son karikatür krizinde Azerbaycan Türklerinin etnik kimliklerine ait hassasiyetlerini korumaya devam ettikleri görülmüştür. Bu

arada Azerbaycan Türklerinin yüzyıllık siyasi tarihlerinde çok önemli dersler mevcuttur. Bunlardan en önemlisi 1946 yılında SSCB desteğiyle kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti ile yaşananlardır. Büyük güç kendi çıkarlarının ters yöne gittiğini anladığı sırada Azerbaycan Türklerini kaderine terk etmiştir. Sahnedeki ikinci büyük güç olan ABD ise çıkarları doğrultusunda Azerbaycan Türklerini bastırmada merkezi hükümete yardım etmiştir. Azerbaycan Türklerinin tecrübeli siyasi karakterinde emperyalist güçlere karşı duruş mevcuttur. Yüzyıldan fazla süredir İran'la birlikte veya ayrı olarak yaşadıkları buhranların ve ortasında kaldıkları savaşların arkasında büyük güçlerin güç mücadeleleri ve onlarla başa çıkamayan merkezi hükümet vardır. 1906 meşrutiyet devriminde ve 1979'da İslam Devriminde etkin rol üstlenmelerinin ortak nedeni bu tepkiye dayanmaktadır. Bu nedenle gelecekte Azerbaycan Türklerinin büyük güçlere temkinli yaklaşımı beklenmelidir.

Azerbaycan Türklerinin son dönemde ABD tarafından maşa olarak kullanılması ihtimali tartışılmaktadır. GAMOH lideri ABD'de yaşamakta ve muhalif faaliyetlerini buradan yönetmektedir. İran karikatür kriziyle ilgili olarak ABD'yi suçlamıştır. Fakat Azerbaycan Türklerinin İran muhalifi olanların son dönemdeki yazılarında ABD'ye mesafeli yaklaşılması konusunda uyarılar yer almaktadır. 1946 ve 1953'den dolayı anti-ABD yaklaşımın canlılığını koruduğu tahmin edilmektedir. Tabii ki Irak'a demokrasi götürme sürecinde yaşananlar da Azerbaycan Türklerinin çok yakınında vuku bulmaktadır. Diğer bir husus da, bölgedeki Kürtlerle ilgilidir. Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri hem İran Kürtleri hem de Irak Kürtleri ile komşu durumundadırlar. ABD'nin Irak'ta uyguladığı Kürt yaklaşımları da Azerbaycan Türklerini kuşkulandırmakta ve rahatsız etmektedir. Bölgede kurulacak Sünni bir Kürt Devleti İran'ı olduğu kadar Azerbaycan Türklerini de rahatsız edecektir.

Herhangi bir nedenle İran'da yaşanacak olası bir rejim değişiminde veya bölünme sonucunda gelişecek süreçte Azerbaycan Türklerinin aktif rol alacakları ortaya koydukları siyasi karakterden dolayı kesin gözükmektedir.

Sonuç olarak Azerbaycan Türkleri bölgede önemli bir aktördür. Gelişmeler geçmişin yansımaları dikkate alınarak dikkatle izlenmelidir. Azerbaycan Türkleri ile kültürel, sosyal ve ticari alanlarda ilişkiler geliştirilmelidir.

KAYNAKLAR :

KİTAPLAR :

ABRAHAMIAN, Ervand, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982.

AĞAOĞLU, Ahmet, 1500 ile 1900 arasında İran, ‘’Türk Tarihinin Ana Hatları’’ eserinin müsveddeleri-Seri:II, No.13 (Basım Yılı ve Yeri yok)

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, 14.b., İstanbul, Alkım Yayınevi, 1996.

ATABAKI, Touraj, **Azerbaijan Ethnicity and the Struggle for Power in Iran,** London, New York, I.B.Tauris Publishers, 2000.

AZERİ, Ali, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani**, (Çev. Eloğlu), Ankara, Elila Elektronik İletişimAjansı, (Basım Yılı yok).

BAMBERG, James, **The History of the British Petroleum Company, Volume 2: The Anglo-Iranian years, 1928-1954**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

BAYKARA, Hüseyin, **İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1978.

BLAGA, Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, (Basım Yeri yok), 1997.

BROCKELMAN, Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev. Neşet Çağatay), 2.b., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

CHURCHILL, Winston, **The Second World War, Volume III, The Grand Alliance**, Boston, Houghton Mifflin Company, 1950.

Dış Türkler Kültür Yayınları, **İran Türkleri**, Ankara, Ünal Matbaası, (Basım Yılı yok).

GÜNGÖRGE, Mustafa Talip, **Humeyni ve İran İnkılabı, Belgesel İnceleme**, İstanbul, Araştırma Yayınları., 1983.

HASANLI, Cemil, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2005.

KAMRAVA, Mehran, **The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy**, Westport, CT., Praeger Publishers, 1992.

KAZEMİ Farhad, **Poverty and Revolution in İran: The Migrant Poor, Urban Marginality and Politics,** New York, New York University Press, 1982.

KISSINGER, Henry, **Diplomasi**, 3.b., (Çev. İbrahim H. Kurt), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.

MARLOWE, John, **Iran, A Short Political Guide**, New York, Praeger, 1963.

NESİBZADE Nesib, **İran'da Azerbaycan Meselesi (XX. Asrın 60-70-ci illeri)**, Bakı, Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1997.

NIRUMAND, Bahman, **Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)**, (Çev. Arif Gelen), Ankara, Anadolu Yayınları, 1968.

NISSMAN, David B.**, The Soviet Union and Iranian Azerbaijan: The Use of Nationalism for Political Penetration**, Colorado, Westview Press, 1987.

NOLLAU, Günther, Hans Jürgen Wiehe, **Russia's South Flank: Soviet Operations in Iran, Turkey, and Afghanistan**, (Çev. Victor Andersen), New York, Frederick A. Praeger, 1963.

RAHNEMA, Saeed, Sorab BEHDAD, **Iran After the Revolution: Crisis of an Islamic State**, London, I.B. Tauris, 1996.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 10.b., Ankara, İmge Kitabevi, 2002.

SARAY, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993.

_____, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

SHAFFER, Brenda, **Borders And Brethren; Iran and The Challenge of Azarbaijani Identity**, London, The MIT Press, 2002.

SERDARNİYA, Samed, **Salar-ı Milli Bağır Han**, (Çev. Eloğlu),Ankara, Şafak Matbaacılık, 1996.

SWİETOCHOWSKİ, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev. Nuray Mert), Ankara, Bağlam Yayınları, 1988.

SYKES, Percy, **A History of Persia,** London, Macmillan, 1921.

TEBRİZLİ, Murtaza Nizamettin, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri Cilt 1**, İstanbul, Türk Kültür Ocağı Yayınları, 1946.

TRUMAN, Harry S., **Memoirs**, Garden City, N.Y, Doubleday & Company, Inc., 1955.

YERGİN, Daniel, **Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.

MAKALELER :

AKYOL, Taha, "İran'da Jakoben Devrim Sorunları", **Milliyet**, 29 Aralık 1996. **http://www.milliyet.com.tr/1996/12/26/t/dizi/dizi.html**

Azerbaycan Kültür Derneği Dergisi, 50.Yıl Özel Sayı, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1999.

AFŞARLI, Oğuz, ''Azadistan Hükümetinde Kültürel Gelişmeler'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, Doğu Kütüphanesi, İlkbahar 2005.

AFŞARLI Talas, ''İran İslam Cumhuriyeti'nin Etnik Politikalarına Genel Bir Bakış'', **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

AKPINAR, Yavuz, ''Azeri Türklerinin Ortadoğu'nun Siyasi Ve Kültürel Hayatındaki Rolü'', **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeoploitiği, Muzaffer ÖZDAĞ'a Armağan**, Cilt IV, Ankara, ASAM Yayınları, 2003, s.75.

ARAZ, Deniz, ''23 Nisan 1946 Kürdistan - Azerbaycan Dostluq ve Birlik Andlaşması'', **http://21-azer.blogspot.com/**

BAYIR, Emre, ''Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi'', **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, Ankara, ASAM, Sonbahar 1999.

BONAKDARİAN, Mansour, ''U.S.-Iranıan Relatıons; 1911-1951'', **http://research.yale.edu/ycias/database/files/MESV3-2.pdf.**

CORNELL, Svante E., ''Iran and the Caucasus (The Caspian Region)'', Middle East Policy, Vol.5., Issue 4., 01 January 1998.

_____, Svante E., ''Iranian Azerbaijan: A Brewing Hotspot'', **http://www.cornellcaspian.com/**

Country Profiles, Background: Iran, **http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query2/r?frd/cstdy:@field (DOCID+ir0035).**

Country Profiles, Iran, **http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/IRAN.**

ÇEHREGANİ, Muhammed, ''Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?'', **http://www.csis.org.**

_____, Muhammed, ''Arzular ve Gerçekler'', **http://www.gamoh.org/**

ÇETİNSAYA, Gökhan, ‘’Essential Friends And Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations’’, **Middle East Review of International Affairs**, Vol.7, No.3, September 2003.

DANIŞVER, Babek, ‘’İran’daki Türk Nüfusa İstatiksel Bakış’’, **Azerbaycan,** Yıl:52, Sayı:352, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, Ocak - Şubat 2004.

DEMİRELLİ, Fatma, ‘’Iranian Azerbaijanis May Help Turkey Handle the PKK, Armenia’’, **Turkishnews**, 20 May 2002.

DOUGLAS, William O., ‘’Strange Lands and Friendly People, 1951’’, **http://21-azer.blogspot.com/**

Ethnic Groups, http://www.farhangsara.com/races.htm#Azaris.

ELÇİBEY, Ebülfez, ‘’Fars Şovenizmi’’, (Çev.Cavid Veliev), **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

ERDEBİLLİ, Aran, “İnsan Hakları Yönünden İran İslam Cumhuriyeti”, **Azerbaycan**, Yıl:52, Sayı:354, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, Mayıs-Haziran 2004.

GAMOH, ‘’Güney Azerbaycan Milli Oyanış Herekatı’’, **http://www.gamoh.org/gamoh.html**

_____, ‘’Güney Azerbaycan Milli Oyanış Herekatının Meramnamesi’’, **http://www.gamoh.org/meramname.html**

GÖKDAĞ, Bilgehan A., M.Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”. **http://www.yesevi.edu.tr/bilig/biligTur/pdf/30/5.pdf**

GÜNEYLİ, Araz, **‘’**Birinci Pehlevi (1929–41) Döneminde Güney Azerbaycan’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

GÜNEYLİ, Yılmaz, ‘’I.Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’da Osmanlı-Rus Rekabeti’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, Doğu Kütüphanesi, İlkbahar 2005.

HASANLI, Cemil, ‘’Güney Azerbaycan Milli Harekatı’’, **Türkler**, Cilt:20, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İSALI, Hüseyin, ‘’Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kuramsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005

KESKİN, Arif, ‘’Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyit Cafer Pişeveri’’, **http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file.**

_____, Arif, ‘’Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan Devleti’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, Doğu Kütüphanesi, İlkbahar 2005.

_____, Arif, ‘’Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası ‘’İranlılığa’’ Giden Yol’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

_____, Arif, ‘’Azeri Milliyetçiliği ve Karikatür Krizi’’, **http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=189384**

_____, Arif, ‘’Güney Azerbaycan Milli-Demokratik Hareketi Yol Ayrımında’’, **http://www.tribun.com/1000/1011.htm**

KALAFAT, Yaşar, Arif Keskin, ‘’İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

Languages of Iran, http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=IR.

MUSTAFAYEV, V.K., , ‘’Güney Azerbaycan Türklerinde Milli Şuurun Uyanması’’, **Azerbaycan Türkleri**, C.1, No.2, Ankara, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1990.

NEBİOĞLU, Olcay, ‘’Şeyh Muhammed Hıyabani’nin Hayatı’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, Doğu Kütüphanesi, İlkbahar 2005.

NESİBLİ, Nesib, “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt:7, Sayı:1, Ankara, ASAM, İlkbahar-2001.

_____, Nesib, ‘’The Azerbaijan Question in Iran: A Crucial Issue For Iran's Future’’, **Caspian Crossroads Magazine**, Winter 1998.

NISMANN, David, “Baku Looks South”, **http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=1&issue_id=4&article_id=71**

_____, David, “The Two Azerbaijans: A Common Past And A Common Future”, **http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/126.htm**

_____, David, ‘’Kızıl Ordunun İran’ı İşgali ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’’, **Azerbaycan Türkleri**, Cilt:1, Sayı:3, Haziran 1990.

_____, David, ‘’Iran and the Transcaucasus’’, **http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/223.htm**

OMİDVAR, M., ‘’Brief History of the Tudeh Party of Iran’’, **http://www.tudehpartyiran.org/history.htm.**

PAŞAOĞLU, Ebulfez, ‘’«İran» Qəzeti Yenidən Satışa Buraxılıb’’, **http://www.azadliq.org/Article/2006/10/31/20061031134830827.html**

SAMII, Bill, ‘’World War II - 60 Years After: The Anglo-Soviet Invasion of Iran and Washington-Tehran Relations’’, **http://www.parstimes.com/history/anglo_soviet_invasion.htm.**

SHAFFER, Brenda, ‘’Azerbaijani Turks in Iran’’, (Çev. M. Faruk Çakır), **Türkler**, Cilt:20, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

_____, Brenda, ‘’The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran’’, **http://www.durna.se/Shaffer_GA.pdf**

SOLTAN, Elnur, ‘’Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler’’, **http://www.tribun.com/2300/2333.htm**

SÜERDEM,Taçlan, ‘’Çehregani: 'Türkiye, ABD'nin İran Politikasına Karşı Çıkmasın''**, http://www.voanews.com/turkish/archive/2003-06/a-2003-06-16-1-1.cfm**,16/06/2003.

SÜLEYMANOV, Ebulfez, ‘’ Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Milli Kimlik Arayışları’’, **Türkiye’de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005, İstanbul)**, İstanbul, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, 2005.

SÜLEYMANOV, Elin, ‘’Azerbaijan, Azerbaijanis and the Search for Identity’’ **http://www.beloit.edu/~sap/azerbaijan/Articles/AzIdentity.htm**

SÜMER, Faruk, ‘’Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış’’, **Belleten**, Cilt XXI, Sayı 83, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, ss.429-431.

TAGIYEVA, Şevket, ‘’Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:4, Ankara, Doğu Kütüphanesi, İlkbahar 2005.

VELİEV, Cahid, ‘’İslam Kılıfında Fars Azikimazlor Aygıtı: İran İslam Cumhuriyeti’’, **Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı:5, Ankara, Doğu Kütüphanesi, Yaz 2005.

YEGOROVA, Natalia I., ‘’The ’’Iran Crisis’’ of 1945-1946: A View from the Russian Archives’’, **http://wwics.si.edu/topics/pubs/ACFB51.pdf**

TEZLER :

FARSH, Nasser Rahbar, ‘’İran Meşrutiyet Devrimi’’, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi), İstanbul, 1986.

ANSİKLOPEDİLER :

ADIVAR Abdülhak Adnan ve diğerleri, ‘’İran’’ maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5/2, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Türk Ansiklopedisi, Cilt XXXI, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1982.

İnternet Siteleri :

http://www.milliyet.com.tr

http://21-azer.blogspot.com

http://research.yale.edu

http://www.beloit.edu

http://lcweb2.loc.gov

http://web.worldbank.org

http://www.yesevi.edu.tr

http://www.farhangsara.com

http://www.azsam.org

http://www.ethnologue.com

http://www.jamestown.org

http://ourworld.compuserve.com

http://www.tudehpartyiran.org

http://www.parstimes.com

http://wwics.si.edu

http://www.tribun.com

http://www.cornellcaspian.com

http://www.durna.se

http://www.csis.org

http://www.gamoh.org

http://www.voanews.com

http://www.ntvmsnbc.com

http://www.azernews.net

http://news.bbc.co.uk

http://today.reuters.co.uk

http://www.nytimes.com

http://www.azadliq.org

http://bcsia.ksg.harvard.edu

Gazeteler/Dergiler :

Cumhuriyet

Milliyet

Tercüman

Time

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Ankara'da doğdum. İlk ve ortaokulu Sincan/Ankara'da okudum. 1991 yılında Deniz Lisesi'ne girdim. 1995 yılında Deniz Lisesi'nden, 1999 yılında Deniz Harp Okulu'ndan mezun oldum.

2003-2004 Eğitim öğretim yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyasi Tarih Yüksek Lisans Programına kayıt oldum.

Evliyim, İngilizce ve Fransızca bilmekteyim.